

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

742. SĒJUMS

Psiholoģija

SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA

VOLUME 742

Psychology

**SCIENTIFIC PAPERS
UNIVERSITY OF LATVIA**

VOLUME 742

Psychology

LATVIJAS UNIVERSITĀTES
RAKSTI

742. SĒJUMS

Psiholoģija

UDK 159.9(082)
Ps 440

Atbildīgais redaktors

Ph. D. asoc. prof. **Ivars Austers**, Latvijas Universitāte

Redkolēģija:

Ph. D. prof. **Solveiga Miezīte** – LU Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte (galvenā redaktore)

Ph. D. asoc. prof. **Ivars Austers** – LU Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte

Dr. habil. psych. prof. **Ārija Karpova** – LU Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte

Dr. psych. prof. **Sandra Sebre** – LU Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte

Dr. psych. prof. **Viesturs Reņģe** – LU Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte

Dr. psych. prof. **Malgožata Raščevska** – LU Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte

Dr. psych. asoc. prof. **Anita Pipere** – Daugavpils Universitāte

Ph. D. prof. **Juris G. Dragūns** – Pensilvānijas Valsts universitāte (ASV)

Ph. D. prof. **Artūrs Kroplis** (Arthur Cropley) – (Austrālija, Vācija)

Latviešu tekstu literārā redaktore **Indra Orleja**

Angļu tekstu literārā redaktore **Māra Antenišķe**

Maketu veidojusi **Andra Liepiņa**

Visi krājumā ievietotie raksti ir recenzēti.

Pārpublicēšanas gadījumā nepieciešama Latvijas Universitātes atļauja.

Citējot atsauce uz izdevumu obligāta.

ISSN 1407-2157

ISBN 978-9984-45-023-0

© Latvijas Universitāte, 2008

Saturs/Contents

Anda Gaitniece-Putāne

Agresijas, emocionālā intelekta un stoicisma saistība
20–25 un 30–35 gadus veciem respondentiem

*The Relationship of Aggression, Emotional
Intelligence, and Stoicism in Respondents of 20–25 and 30–35 Age Groups* 7

Aleksandrs Koļesovs

Laika perspektīvas analīze un interpretācija
Indivīda laika perspektīva: jaunas iespējas analīzē un interpretācijā

*Analysis and Interpretation of Time Perspective. Individual
Time Perspective: New Possibilities of Analysis and Interpretation*..... 29

Inese Muzikante, Viesturs Reņģe

Autovadītāju individuālo vērtību saistība ar riskantu braukšanu

Drivers' Individual Values and Dangerous Driving 39

Sandra Sebre, Laura Pirsko

Bērnu zīmējumi, stāstījumi un emociju pašnovērtējumi
saistībā ar bērnu un vecāku attiecībām

*Children's Drawings, Narratives, and Emotion Self-Report
Questionnaires in Connection with Child-Parent Relationship*..... 51

Inga Skreitule-Pikše, Sandra Sebre

Vecāku kompetences izjūtas skalas adaptācija Latvijā

Adaptation of the Parenting Sense of Competence Scale in Latvia 67

Irina Škupele

Respondentu ar dažādiem politiskiem uzskatiem un
religiozitāti priekšstati par laba un ļauna cilvēka morāles pamatiem

*Representations of Good and Evil Person's Moral Foundations
in People with Different Religious and Political Views*..... 78

**Agresijas, emocionālā intelekta un stoicisma saistība
20–25 un 30–35 gadus veciem respondentiem**
*The Relationship of Aggression, Emotional
Intelligence, and Stoicism in Respondents in the 20–25 and
30–35 Age Groups*

Anda Gaitniece-Putāne

Latvijas Universitāte, Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte,
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatvē 74/76, Rīga, LV-1083
e-pasts: agp@lu.lv

Šī pētījuma mērķis bija izpētīt saistību starp agresiju, emocionālo intelektu un stoicismu 20–25 un 30–35 gadus veciem respondentiem un noskaidrot, vai emocionālais intelekts vai stoicisms spēj prognozēt agresiju. Pētījumā piedalījās 381 respondents: 88 vīrieši vecumā no 20 līdz 25 gadiem, 91 vīrietis vecumā no 30 līdz 35 gadiem, 96 sievietes vecumā no 20 līdz 25 gadiem un 106 sievietes vecumā no 30 līdz 35 gadiem. Respondenti pārstāv dažādas sociāli ekonomiskās grupas. Tika izmantoti šādi instrumenti: *Agresijas aptauja* (Aggression Questionnaire, Buss, & Perry, 1992), *Bar-On Emocionālā intelekta aptauja* (BarOn Emotional Quotient Inventory (EQ-i), Bar-On, 1999), *Stoicisma aptauja* (The Liverpool Stoicism Scale, Wagstaff & Rowledge, 1995). Rezultāti rāda, ka visām četrām grupām ir līdzīga saistība – jo augstāki ir kopējā emocionālā intelekta un tā faktoru rādītāji, jo zemāka ir vispārējā agresija, naidīgums, dusmas un ar atsevišķiem izņēmumiem arī fiziskā agresija. Stoicisms ir pozitīvi saistīts ar emocionālā intelekta *interpersonālo faktoru* un, iespējams, var iekļauties emocionālā intelekta modelī kā viena no tā sastāvdaļām. Tādējādi uz emocionālo intelektu un stoicismu var raudzīties kā uz agresijas pretmetu jeb kontrolētāju, savukārt, pilnveidojot šīs prasmes, iespējams mazināt agresīvos impulsus.

Atslēgvārdi: agresija, emocionālais intelekts, stoicisms.

Ievads

Viens no faktoriem, kas visbiežāk izraisa agresiju, ir frustrējošas situācijas, kad kāda cilvēkam svarīga mērķa sasniegšanā tiek likti šķēršļi un kad notiekošais nesaskan ar indivīda gaidām, piemēram, pietrūkst materiālo vai laika resursu, ir problēmas darbā vai attiecībās, kas tādējādi potenciāli var izraisīt dusmas un naidīgumu, tātad – spēcīgas emocijas. Šis aspekts specifiski sasaucas ar emocionālā intelekta koncepciju, kur viens no emocionālā intelekta aspektiem ir spēja kontrolēt savas emocijas (arī dusmas) un tikt galā ar apkārtējo apstākļu prasībām un spiedienu, tātad – frustrējošām situācijām. Emocionālā intelekta spējas ir vērstas uz to, lai cilvēks veiksmīgāk varētu adaptēties apkārtējā pasaulē un veidot veiksmīgākas attiecības ar apkārtējiem cilvēkiem, jo spēja uztvert un saprast emocijas, emociju pašregulācija, empātija, impulsu kontrole ietekmē sociālo mijiedarbību netiešā vai tiešā veidā. Pētījumi rāda, ka, piemēram, impulsivitāte – tendence rīkoties, neprognozējot savas rīcības sekas, saistīta ar paaugstinātu agresiju

(Joireman, Anderson & Strathman, 2003). Viens nepiemērots dusmu uzliesmojums, fiziska vai verbāla agresija var sabojāt attiecības, naidīgums var provocēt kļūdainu citu cilvēku rīcības interpretāciju un attiecīgi nelabvēlīgu paša izturēšanos. Ar šādu rīcību cilvēks izprovocē pret sevi nedraudzīgu attieksmi, un pēc tam nākas pielikt daudz pūļu, lai attiecības atkal uzlabotu. Tādējādi emocionālā intelekta spējas var spēlēt nozīmīgu lomu agresīvo impulsu regulēšanā un efektīvu starppersonu attiecību veidošanā.

Savukārt impulsus, tostarp arī agresīvos, pirmām kārtām kontrolē ar domāšanas palīdzību. Tātad, jo vairāk indivīdam ir nobriedusi domāšana, jo labāk viņš to spēj, optimālā variantā sasniedzot pat tādu stāvokli, kad kognitīvās apstrādes rezultātā dažādi situatīvi traucējumi vairs nerada spēcīgu emocionālu reakciju (arī dusmas un iekšēju agresiju). Tātad šajā gadījumā var runāt par tādu personības aspektu kā stoicisms, kas sevī ietver spējas kontrolēt emocijas, tostarp emocionāli nepieslēgties dažādām situācijām. Un tādā kontekstā emociju kontroli var skatīt arī kā līdzekli mērķa sasniegšanā, kad emociju izpausmes nekļūst par traucēkli efektīvām attiecībām. Tātad kopumā visi trīs konstrukti pēc loģikas ir saistīti un to attiecības būtu padziļināti pētāmas kopīgā modelī.

Izanalizējot iepriekš minēto, izkristalizējas šī pētījuma iecere – noskaidrot, vai pieaugušiem cilvēkiem pastāv saistība starp agresiju, emocionālo intelektu un stoicismu un kurš no abiem – emocionālais intelekts vai stoicisms – labāk spēj prognozēt agresivitāti. Ja šī saistība apstiprinātos, tad, pilnveidojot emocionālā intelekta un stoicisma spējas, potenciāli varētu mazināt agresīvos impulsus. Jāpiemin, ka viens no emocionālā intelekta koncepcijas pamatlicējiem R. Bar-On pauž domu, ka emocionālais intelekts ir pilnveidojams. Pētījumi rāda, ka pēc speciāla treniņa pieaug emocionālā intelekta rādītāji – empātija un emociju apzināšanās (Bar-On, 2003).

Stoicisms

Stoicisma konstrukts līdz šim psiholoģijas pētniecībā ir maz izmantots un pētīts, ko atzīst arī citi šīs jomas pētnieki (Almberg, Grafstrom, & Winblad, 1997; King, Carroll, Newton, & Dornan, 2002; Seale, 2002; Fergus, Gray, Fitch, Labrecque, & Phillips, 2002; Becker, 2003; Colby, 2003; Furnham, 2003, 1992; u. c.). Latvijā stoicisma aspekts līdz šim vēl nav pētīts.

Mūsdienu stoicisma koncepts (kura pamatidejas aizgūtas no seno stoiķu filozofijas) pamatojas uz ideju par emocionālu nepieslēgšanos dažādās situācijās un emocionālo izpausmju kontroli (Wagstaff & Rowledge, 1995). Tomēr, kā uzskata V. Stempsijs (Stempsey, 2004), ir kļūdaini pieņemt, ka stoicisms paredz pilnībā atnest emocijas un ka, piemēram, bez simpātijas emocijām cilvēki nebūtu izpalīdzīgi. Tādējādi stoicisma mērķis nav visu emociju noliegšana, bet gan ievirzīšana piemērotā veidā. Tātad to var traktēt kā personības konstantu kognitīvu reakciju (arī kā pašregulācijas spēju) dažādās situācijās un kā adaptīvu stresa pārvarēšanas stratēģiju. Ja uz stoicismu raugās no šāda aspekta, tad var pieņemt, ka tas potenciāli var palīdzēt indivīdam tikt galā arī ar agresīvajiem impulsiem. Stoicisms šādā aspektā varētu būt saistīts ar agresiju un sasaucas arī ar šādiem emocionālā intelekta aspektiem: piemēram, emociju apzināšanās, impulsu kontrole. Tādējādi arī šie divi konstrukti savā starpā potenciāli var būt saistīti.

Agresija

Veicot pētījumu, tika izanalizētas dažādas agresijas teorijas. *Instinktu teorija* balsās uz pieņēmumu, ka agresīvās uzvedības pamatā ir instinktu darbība, tātad cilvēka

uzvedības agresīvās izpausmes ir ģenētiski ieprogrammētas (Okey, 1992). *Psihoanalītiskā teorija* agresivitāti uzskata par vienu no cilvēka pamatdzīvēm (Tanatoss), kas darbojas pretstatā dzīves instinktam (Libido) (Freid, 1991). *Etioloģiskā teorija* agresiju interpretē kā iedzimtu instinktīvu cīņu par izdzīvošanu, un šis instinkts attīstījies garā evolūcijas ceļā (Lorenc, 1994). *Sociobioloģiskā teorija* agresiju traktē kā līdzekli, ko indivīds izmanto nepieciešamo resursu iegūšanai, lai nodrošinātu veiksmi (galvenokārt ģenētiskajā līmenī) dabiskās izlases procesā (Beron & Ricardson, 1997; Daly & Wilson, 1988, kā minēts Campbell, 1998). *Frustrācijas teorijas* pamatā ir uzskats, ka agresija tiek stimulēta kā neinstinktīvs motivējošs spēks, ja indivīdam tiek liegts apmierinājums kādai no vajadzībām; tā pastiprinās, pieaugot šāda veida deprivācijai, un tiek mazināta ar agresīvas uzvedības palīdzību (Dollard, Doob, Miller, Mowrer, & Sears, 1939; Buss, 1961; Berkowitz, 1989; Colman, 2001). *Sociālās iemācīšanās teorija* agresiju definē kā vienu no daudzveidīgajām uzvedībām, kuru indivīds izvēlas kā derīgu konkrētajā situācijā (Skinner, 1938; Bandura, 1977; Averill, 1983). *Scenāriju teorija* pauž uzskatu, ka bērni, novērojot jebkuras formas vardarbību, mācās agresīvu scenāriju, kura funkcija ir definēt situāciju un vadīt tai atbilstošu uzvedību (Huesmann, 1986; Dodge & Crick, 1990). *Uzbudinājuma pārnese teorija* uzsvāru liek uz cilvēka kognitīvo formulējumu savam uzbudinājumam, tas ir – agresīvajam stāvoklim (Zilmann, 1988). Savukārt *Sociālās mijiedarbības teorija* agresiju skaidro kā noteiktu mērķu motivētu rīcību un kopumā drīzāk kā instrumentālu līdzekli (Tedeschi & Felson, 1994), mēģinot rast piemērotāko bāzes pieeju konkrētā pētījuma veikšanai. Kopumā analizējot iepriekš minētās teorijas, var secināt, ka vairākas no tām sasaucas ar Frustrācijas teoriju (tādējādi šī teorija būtu vispiemērotākā agresijas saistības pētīšanai ar emocionālo intelektu un stoicismu). Tā, piemēram, Sociālās iemācīšanās teorija un Scenāriju teorija varētu būt kā papildinājums Frustrācijas teorijai. Proti, ja par pamatu pieņem, ka jebkurš traucēklis nodomu realizācijā kopumā provocē agresiju, tad indivīds dzīves laikā tikai mācās, kā izlādēt savus agresīvos impulsus. Lai gan nevar noliegt, ka bērns šo agresiju var vienkārši trenēt atdarinot, tomēr tā paspīlgtināsies frustrācijas gadījumā. Turklāt agresija rodas, arī nesaņemot pozitīvu pastiprinājumu (apbalvojumu), tātad frustrējošās situācijās. Uzbudinājuma pārnese teorija sasaucas ar Frustrācijas teoriju tādā aspektā, ka arī tajā tiek pievērsta uzmanība gan afektīvajam komponentam (piemēram, dusmām), gan kognitīvajam komponentam (piemēram, situācijas kā traucējošas novērtēšana), tātad atkal runa ir par frustrējošu situāciju. Ja aplūkojam trīs iepriekš minētos agresijas iemeslus no Sociālās mijiedarbības teorijas viedokļa, tad to visu pamatā ir frustrācija. Tādējādi Frustrācijas teorija savā būtībā šķiet visaptverošākā.

Cits aspekts, kāpēc, analizējot agresiju saistībā ar emocionālo intelektu, pēc loģikas vispiemērotāk būtu to darīt tieši Frustrācijas teorijas kontekstā, ir tas, ka pēc šīs teorijas jebkura izmaiņa ikdienas ritējumā izraisa lielāku vai mazāku frustrāciju (ko mūsdienu terminoloģijā varētu nosaukt arī par stresu), kas drīzāk provocē dusmas un emocionālu gatavību reaģēt agresīvi un ne tik daudz izraisa tiešu agresiju – verbālu vai fizisku. (Jo, kā minējis Bass (1961), tieša agresija visdrīzāk būs tad, kad agresīva rīcība var potenciāli izbeigt vai mazināt šo frustrāciju.) Tā kā frustrēts cilvēks visbiežāk izlādē aizturētas dusmas, tad svarīgi ir izdalīt afektīvo aspektu, kas var būt agresijas provokators, un parādīt gatavību agresijai. Šī teorija uzsver emociju nozīmi agresijas impulsos (atšķirībā no citām teorijām, kas emocijas skata kā atsevišķu lielumu), tāpēc tā vistiešāk sasaucas ar emocionālo intelektu, kas runā par emociju kontroli un vadīšanu.

Šī teorija specifiski sasaucas arī ar Bar-On emocionālā intelekta koncepciju, kurā viens no emocionālā intelekta aspektiem ir spēja tikt galā ar apkārtējo apstākļu prasībām

un spiedienu, tātad frustrējošām situācijām, kas potenciāli var izraisīt dusmas un naidīgumu. Un tieši Bassa un Perija izstrādātā Agresijas aptauja pēta šos afektīvos aspektus (Buss & Perry, 1992).

Emocionālais intelekts

Kopumā emocionālā intelekta konstrukts runā par to, ka indivīdi savā starpā atšķiras pēc pakāpes, kādā viņi uztver, apstrādā un izmanto emocionāli piesātinātu informāciju intrapersonālā līmenī (t. i., savu emociju regulācijā) un interpersonālā līmenī (t. i., apkārtējo cilvēku emociju vadīšanā). Pētījuma realizācijas gaitā tika izanalizētas vairākas emocionālā intelekta teorijas, mēģinot rast piemērotāko bāzes pieeju konkrētā pētījuma veikšanai. Var izdalīt divas atšķirīgas konceptuālas pieejas emocionāla intelekta skaidrojumam: emocionālais intelekts kā spēju modelis, ko izstrādāja P. Salovejs un Dž. Maijers (Salovey & Mayer, 1990), un emocionālā intelekta jauktais modelis, ko pārstāv divas – R. Bar-On (Bar-On, 1999) un D. Goulmena (Goleman, 1995) – koncepcijas. Autori K. Petrides un A. Furnhams ir ierosinājuši šos modeļus apzīmēt kā *spēju emocionālo intelektu* (arī kā *kognitīvi emocionālās spējas*) un *iezīmju emocionālo intelektu* (arī kā *emocionālo pašefektivitāti*) (Petrides & Furnham, 2000), turklāt šis apzīmējums tiek plaši izmantots arī zinātniskajā literatūrā.

Spēju modelis ļauj emocionālo intelektu traktēt kā spēju uztvert, novērtēt savas un citu emocijas, paust tās, asimilēt emocijas domāšanā (apvienot emocijas ar domāšanu), spēju saprast emocijas un spriest emociju iespaidā, spēju regulēt savas un citu emocijas (Mayer & Salovey, 1997, 3. lpp.; kā arī Mayer, Caruso, & Salovey, 2000; Caruso, Mayer, & Salovey, 2002; Salovey, Mayer, & Caruso, 2002; Brackett & Mayer, 2003; Brackett, Mayer, & Warner, 2004; Lopes, Salovey, & Straus, 2004; Caruso & Salovey, 2004; Grewal & Salovey, 2005). Sākotnēji emocionālā intelekta modelī Maijers un Salovejs ietvēra arī aspektus *elastība* un *motivācija* (Salovey & Mayer, 1990), kas vēlāk gan tika izslēgti no šī modeļa, jo, ja tas netiktu izdarīts, tad arī šo modeli varētu dēvēt par jaukto.

Kā jau iepriekš tika minēts, emocionālā intelekta jaukto modeli pārstāv divas koncepcijas. Bar-On emocionālo intelektu definē kā *nekognitīvu spēju, kompetenču un prasmi kopumu, kas ietekmē cilvēka spējas gūt sekmes un tikt galā ar apkārtējo apstākļu prasībām un spiedienu* (Bar-On, 1999, 16. lpp.; Bar-On, Brown, Kirhcaldy, & Thome, 2000). Pēc viņa domām, cilvēki ar augstu emocionālo intelektu lielākoties ir optimistiski, elastīgi, reālistiski, spēj veiksmīgi risināt problēmas un tikt galā ar stresu, nezaudējot kontroli. Tādējādi emocionālais intelekts tieši ietekmē indivīda vispārējo psiholoģisko labklājību.

Bar-On modelī apvienoti 15 komponenti: gan aspekti, ko varētu raksturot kā kognitīvās spējas (emociju apzināšanās), gan nekognitīvie aspekti, (piemēram, personības neatkarība, pašcieņa, noskaņojums), kas, pēc autora uzskatiem, nav mazāk svarīgi, lai tikt galā ar ārējām prasībām. Šie 15 komponenti (jeb skalas) kopā veido piecus faktor-us, tāpēc šis modelis tiek dēvēts par jaukto.

Jāpiebilst, ka Bar-On ir veicis dažas izmaiņas sākotnējā modelī turpmāko pētījumu gaitā (Bar-On, 2000). Piemēram, optimisms, pašaktualizācija, laimes izjūta, neatkarība un sociālais atbildīgums tiek turpmāk aplūkoti drīzāk kā emocionālā intelekta veicinātāji, nevis kā atslēgas komponenti. Tādējādi emocionālo intelektu, pēc autora uzskatiem, veido desmit faktori. Arī emocionālā intelekta jēdziens tiek paplašināts, un tiek lietots apzīmējums – emocionālais un sociālais intelekts, kas sevī ietver savstarpēji saistītas

emocionālās, personības un sociālās spējas, kuras ietekmē vispārējās spējas aktīvi un efektīvi tikt galā ar ikdienas spiedienu un prasībām. Arī citos pētījumos, kuros ir analizēta Bar-On EI aptaujas faktoru struktūra, autori ir guvuši atšķirīgus secinājumus. Tā, piemēram, tiek apstiprināta 13 apakšskalju struktūra, bet attiecībā uz faktoriem tiek izdalīti nevis pieci, bet gan seši emocionālā intelekta faktori (Palmer, Manocha, Gignac, & Stough, 2003). Savukārt K. Van der Zē un R. Vabeke šai aptaujai izdala trīs pamatfaktorus (Van der Zee & Wabeke, 2004). Vēl citi autori savos pētījumos secinājuši, ka pamatotāk ir EI aptauju lietot kā vienfaktora modeli ar 15 mainīgajiem (apakšskalam) kā viena plaša latentā mainīgā rādītājiem (vispārējais iezīmju emocionālais intelekts) un ir lieki iedalīt šo modeli piecos faktoros (Dawda & Hart, 2000; Petrides & Furnham, 2001). Tā kā šo pētījumu rezultāti ir tik atšķirīgi, autore šī darba izstrādes laikā pieturējās pie sākotnējā Bar-On dotā formulējuma – *emocionālais intelekts* un sākotnējā emocionālā intelekta modeļa, ko veido pieci faktori un 15 apakšskalas.

Goulmens, kas pārstāv otru jauktā emocionālā intelekta koncepciju, emocionālo intelektu definē kā paškontroles, centības, neatlaidības, spējas sevi motivēt un empātijas kopumu (Goleman, 1995). Viņš savā modelī izdala piecas emocionālā intelekta dimensijas: pašapzināšanās, pašregulācija, pašmotivācija, sociālā apzināšanās un sociālās prasmes. Šīs īpašības raksturo cilvēkus, kuri prot veidot veiksmīgas attiecības ar apkārtējiem un kuri kopumā ir veiksmīgi savā darbībā.

Vēlāk autors ir vairākkārt pārstrādājis savu emocionālā intelekta koncepciju, gan to paplašinot, gan sašaurinot, kā arī mainot akcentus, katru reizi izceļot kādu citu personības spēju (Goleman & Cherniss, 1998; Goleman, 1998; Goulmens, 2001; Goleman, Boyatzis, & McKee, 2002), tādējādi šo modeli nevar uzskatīt par pietiekami stabilu.

Literatūrā ir sastopami arī citi emocionālā intelekta definējumi. Kā vispārīgu emocionālā intelekta konceptu var minēt R. Kūpera izveidoto emocionālā intelekta *karti*, kuru veido šādas dimensijas: pašapzināšanās, citu cilvēku emociju apzināšanās, starppersonu attiecības, elastība, kreativitāte, līdzjūtība un intuīcija (Cooper, 1996). Savukārt S. Epsteins izvirza ideju par diviem prātiem: empīrisko, kas darbojas automātiski, un racionālo, kas ir apzināts un kontrolējams. Emocionālo intelektu nosaka tieši automātiskās domas (empīriskais prāts), kas var būt gan konstruktīvas, gan destruktīvas. Cilvēkam ar konstruktīvām automātiskajām domām piemīt emocionālais intelekts. Tādējādi Epsteins izdala četrus emocionālā intelekta faktorus: spēju atpazīt savas un citu cilvēku emocijas; spēju izrādīt emocijas; spēju kontrolēt un vadīt savas emocijas un spēju just, izrādīt situācijai piemērotas emocijas (Epstein, 1998). Autori L. Lams un S. Kirbi emocionālo intelektu raksturo kā emociju uztveri, sapratni un regulāciju (Lam & Kirby, 2002), D. Liusins to definē kā spēju saprast savas un citu emocijas un spēju vadīt emocijas (Lyusin, 2006). A. Furnhams un K. Petrides sniedz savu (iezīmju) emocionālā intelekta definīciju: *Iezīmju emocionālais intelekts ir ar emocijām saistītu pašuztveres spēju plejāde, kas ir izvietota zemākajos personības hierarhijas līmeņos* (Furnham & Petrides, 2003, 816. lpp.). Jāpiebilst, ka kopumā šīs koncepcijas neko būtisku neienes vispārējā izpratnē par emocionālo intelektu.

Izanalizējot spēju un jauktos modeļus, var secināt, ka Maijera un Saloveja izstrādātais spēju modelis ir daudz ierobežotāks, jo autori uzskata, ka emocionālais intelekts ir jānodala no personības iezīmēm un jāskata kā spējas, precīzāk – kā spēju atpazīt, izprast emocionālu informāciju un spēju pielietot šo emocionālo informāciju adaptācijas procesā. Tādējādi spēju modeļa centrā pirmām kārtām ir emociju mijiedarbība ar domāšanu jeb, citiem vārdiem, runa ir par prāta spējām, kas vada emocijas un apstrādā emocionālu informāciju. To apstiprina šīs koncepcijas autoru uzskats, ka emocionālo intelektu ir

jāmēra ar tāda tipa testiem kā, piemēram, tradicionālais intelekts, kas satur izpildāmos uzdevumus (Mayer, Caruso, & Salovey, 2000; Brackett & Mayer, 2003; Mayer, Salovey, Caruso, & Sitarenios, 2003; Brackett, Mayer, & Warner, 2004) un ko nevar mērit ar pašaptaujas metodēm, kuras savukārt mēra tādas pašreflektējamās kvalitātes kā, piemēram, optimisms, kas ir nodalāms no mentālajām spējām. Tādējādi emocionālais intelekts šādā skatījumā sekmē loģisko domāšanu un vispārējo intelektu un ir aplūkojams tikai kā indivīda *izpildes vai veikuma* joma (*performance* – angļu valodā), t. i., ko cilvēks saprot un kā to pielieto, kā tas izpaužas reālajā uzvedībā, tātad aktuālās spējas. Tomēr citi autori uzskata, ka šādi – uz *maksimālu izpildi* orientēti – testi (*maximum-performance* – angļu valodā), kuri pamatojas uz apgalvojumiem ar pareizām un nepareizām atbildēm, nevar sniegt pilnīgu indivīda emocionālā intelekta ainu, jo ir grūti izdomāt tādus emocionālā intelekta apgalvojumus, kuri gan pakļautos objektīviem aprēķiniem, gan pilnībā aptvertu šo konstruktus (Petrides & Furnham, 2003, 2001; Roberts, Zeidner, & Matthews, 2001). Tomēr var pieņemt, ka arī šādā traktējumā emocionālais intelekts kā spēja saprast, vadīt un pielietot emocionāli piesātinātu informāciju ir saistīts ar indivīda personības iezīmēm – pozitīvo vai negatīvo emocionalitāti (piemēram, agresija).

Savukārt jauktais jeb iezīmju emocionālā intelekta modelis sevī ietver ne tikai plašāku klāstu sociālo un emocionālo spēju un iezīmju, neaprobežojoties tikai ar emocijām un mentālajām spējām, bet arī tādus aspektus, kas nodrošina individuālu un sociālu funkcionēšanu, piemēram, motivācija, starppersonu attiecības, problēmu risināšana, tātad uzvedības tendences un pašnovērtējamās spējas. Piemēram, Bar-On emocionālā intelekta modelis iekļauj plašu personības spēju un ar emocijām saistītu kompetenču klāstu, kas, pēc autora domām, veicina cilvēka darbības efektivitāti. Savukārt Goulmena modelī ir iekļauti gandrīz visi tie personības aspekti, kas vairs nav tieši saistīti ar intelekta kategoriju. Tādējādi var teikt, ka šīs divas koncepcijas aptver relatīvi plašu kompetenču kopumu, kam ir izteiktāka saistība ar personības iezīmēm, nevis ar kognitīvajām spējām, kā tas ir spēju emocionālam intelektam. Tādēļ, pēc šī pētījuma autore uzskatiem, šim modelim ļoti atbilstošs papildu apzīmējums būtu jau iepriekš minētais Petrides un Furnhama (2001) piedāvātais – *emocionālā pašefektivitāte*, kas skaidri izsaka šī modeļa būtību un kurā uzsvars likts nevis uz kognitīvajām spējām, bet gan uz indivīda spēju efektīvi funkcionēt sociālajā pasaulē.

Ņemot vērā faktu, ka spēju modelis ietver tikai ar emocijām saistītas spējas, savukārt jauktais jeb iezīmju emocionālā intelekta modelis ietver sevī gan mentālās spējas, gan emociju izpausmes, motivāciju, pašapzināšanos, sociālo aktivitāti (mijiedarbību ar citiem), tad šīs koncepcijas daļēji saskan. Tādējādi var uzskatīt, ka šīs dažādās emocionālā intelekta koncepcijas drīzāk papildina cita citu, nevis ir pretējas, jo, piemēram, var izdalīt vairākus aspektus, kas pēc būtības visiem iepriekš minētajiem emocionālā intelekta modeļiem ir kopīgi: emociju atpazīšana, empātija, spēja vadīt savas emocijas, impulsu kontrole. Tie visi runā par indivīda spēju saprast, vadīt un pielietot emocionāli piesātinātu informāciju. Tādējādi nav pamata uzskatīt, ka šie teorētiskie modeļi principā izslēdz cits citu (kaut gan tie ir atšķirīgi).

Tā kā šī pētījuma mērķis ir noteikt saistību starp agresiju, emocionālo intelektu un stoicismu, tad jaukta modeļa izvēle ir piemērotāka emocionālā intelekta mērīšanai, jo šis modelis ir orientēts gan uz personības kognitīvajiem procesiem, pašreflektēšanu (ar šo aspektu saistīts arī stoicisms), gan uz personības nekognitīvajiem aspektiem, piemēram, uzvedību, pie kuriem pieder agresija un daļēji arī stoicisms. Savukārt no iepriekš aprakstītajām jauktā modeļa koncepcijām tieši Bar-On modelis (Bar-On, 1999) šķiet vispiemērotākais šī pētījuma mērķu realizēšanai, jo tas sevī ietver ļoti daudzpusīgus

aspektus, kas potenciāli veiksmīgi var palīdzēt mazināt indivīda agresīvos impulsus: sākot ar savu personīgo emociju un impulsu apzināšanos un to kontroli, spējām risināt problēmas, būt elastīgam, optimistiskam, ar augstu pašcieņu, līdz pat spējām, kas tieši ietekmē starppersonu attiecības – empātija, spēja būt sociāli atbildīgam. Spēju tikt galā ar frustrējošu situāciju nenosaka tikai kognitīvas spējas, piemēram, spēja atpazīt un novērtēt emocijas. Ne mazāk svarīgas ir arī nekognitīvas personības spējas, piemēram, neatkarības izjūta, pašcieņa. Tātad var secināt, ka ļoti būtiskas ir pašregulācijas spējas, kas ne tikai regulē emocijas, bet arī veido konstantu personības iezīmi, jo pašregulācijas spējas nav tikai situatīva reakcija uz provokatīvu situāciju. Un arī stoicisms ir iekļaujams šādā kategorijā.

Agresijas, emocionālā intelekta un stoicisma saistība

Autorei nav izdevies atrast pētījumus par visu trīs šo mainīgo saistību dažāda vecuma grupām, kā arī regresijas tipa pētījumus ar šiem mainīgajiem. Ir daži pētījumi par emocionālā intelekta un agresijas saistību, bet nav pētījumu par stoicisma saistību ar emocionālo intelektu vai agresiju.

Bar-On, pārbaudot EI aptaujas konstruktū validitāti, ir veicis korelāciju analīzi, izmantojot arī citas aptaujas, kuras sevī ietver agresijas apakšskalas. *Personības novērtējuma aptauja* (Personality Assessment Inventory (PAI), Morey, 1991, kā minēts Bar-On, 1999), ietver agresijas apakšskalu un statistiski nozīmīgi negatīvi korelē ar EI aptaujas empātijas un impulsu kontroles apakšskalām. *Deviņdesmit simptomu aptauja* (Ninety Symptom Checklist (SCL-90), Derogatis, 1973, kā minēts Bar-On, 1999) ietver naidīguma apakšskalu un statistiski nozīmīgi negatīvi korelē ar EI aptaujas sociālās atbildības un impulsu kontroles apakšskalām. *Personības orientācijas aptauja* (Personality Orientation Inventory (POI), Shostrom, 1974, kā minēts Bar-On, 1999) ietver agresijas akceptēšanas skalu un statistiski nozīmīgi negatīvi korelē ar EI aptaujas impulsu kontroles apakšskalu. Pēdējie divi pētījumi ir veikti Dienvidāfrikā (Bar-On, 1999), un zinātnieks nav norādījis informāciju, kādās vecuma grupās ir izpētītas šīs saistības. Tādējādi var izvirzīt pieņēmumu, ka Bar-On EI aptauja var uzrādīt korelācijas ar agresiju arī Basa-Perija koncepcijas ietvaros.

Agresijas (tādā izpratnē, kā tā ir definēta Basa-Perija koncepcijas ietvaros) saistību ar emocionālo intelektu ir pētījuši D. Maijers un P. Salovejs (Mayer & Salovey, 1997). Šajā gadījumā neparādījās statistiski nozīmīgas korelācijas ar Basa-Perija izstrādāto *Agresijas aptauju* (kur gan tika izmantotas tikai *naidīguma* un *dusmu* skalas) (Swift, 2002). Šie rezultāti tika skaidroti ar specifisko izlasi – vardarbīgiem vīriešiem. Būtiski ir arī tas, ka šajā pētījumā netika izmantotas divas – *fiziskā* un *verbālā* agresijas – skalas, kuras, ņemot vērā specifisko izlasi, iespējams, būtu uzrādījušas atsevišķas statistiski nozīmīgas korelācijas (kas gan, protams, ir tikai hipotēze).

Jau iepriekš minētajā Bar-On EI aptaujas korelatīvajā pētījumā ar atsevišķām agresijas apakšskalām tika konstatēts, ka tās visas negatīvi korelē ar EI aptaujas *Impulsu kontroles apakšskalu*. Tā sevī ietver spēju pretoties vai noliegt impulsu, vilinājumu darboties, kā arī spēju kontrolēt emocijas. Šis aspekts sasauca ar stoicismu, kas arī ir vērstas uz emociju kontroli. Tādējādi pastarpināti var pieņemt, ka emocionālais intelekts varētu būt saistīts arī ar stoicismu.

No šī pieņēmuma radās pētījuma mērķis – izpētīt saistību starp agresiju, emocionālo intelektu un stoicismu 20–25 un 30–35 gadus veciem respondentiem.

Runājot par pētījuma dalībnieku vecumu, 20–25 gadu vecuma posms tika izvēlēts kā reprezentatīva grupa, kas pārstāv periodu, kad indivīds veido tuvas attiecības, sāk karjeru, izvēlas dzīves stilu, meklē sociālo statusu, apzinās personīgās spējas, resursus un iegūst pilnīgu neatkarību, vārdu sakot, uzņemas atbildību par savu dzīvi (Erikson, 1968; Levinson, 1986; Havinghurst, 1953 Kraig & Bokum, 2006). Sakarā ar nopietnu izvēļu izdarīšanu un savu robežu nospraušanas un pašnoteikšanās procesu dzīvē vēl ir daudz neskaidrību. Pēc G. Štīhija domām, šajā vecumā indivīdi bieži uzskata, ka izvēle, kas tiek izdarīta šajā posmā, ir galīga un pilnībā nosaka cilvēka dzīves virzību (Sheehy, 1995), kas, neapšaubāmi, var provocēt nemieru, nepārliecinātību par sevi. Viņš šo periodu ir nodēvējis par *mēģinājumu dekādi*. Un arī šo iemeslu dēļ var tikt konstatēta augstāka agresivitāte (ko apstiprina arī pētījumi citās kultūrās (Harris, 1996; Archer & Haigh, 1997; O'Connor, Archer, & Wu, 2001)) un zemāks stoicisms. Turklāt paaudze, kas pārstāv šo vecuma grupu Latvijā, izglītību ir ieguvusi jau Latvijas neatkarības laikā, kad sabiedrībā attīstījās konkurence. Viņiem bija jāadaptējas jaunam dzīves stilam, kur kāds uzvar, bet kādam citam jāzaudē. Arī plašsaziņas līdzekļi sāka arvien vairāk atspoguļot agresīvus uzvedības modeļus – dažādus agresīvus incidentus ziņās un vardarbīgas ainas filmās. Tas neapšaubāmi veicina agresīvu uzvedības stilu. Pēc loģikas tas varētu būt saistīts arī ar zemāku emocionālo intelektu (ko apstiprina citi pētījumi, piemēram, Bar-On, 1999).

Savukārt 30–35 gadu vecuma posms tika izvēlēts, jo šiem cilvēkiem pirmās veiktas un gaidas jau ir aiz muguras. Šim vecuma periodam būtu jābeidzas ar personības viengabalainības izjūtu, iekšēju mieru, iecietību pret citu uzskatiem, realitātes pieņemšanu, stabilām tuvām attiecībām un stabilu karjeru, kas viss kopā varētu raksturot jau nobriedušu personību (Vaillant, 1977; Gould, 1978; Levinson, 1986). Tādējādi jau šajā periodā būtu jābūt augstākiem emocionālā intelekta (kā rāda iepriekšējie pētījumi, piemēram, Bar-On, 1999) un stoicisma rādītājiem un zemākai agresijai (ko apstiprina iepriekšējie pētījumi – Harris, 1996; Archer & Haigh, 1997). Jāņem vērā, ka Latvijā šī paaudze augusi laikā, kad konkurence nebija tik izplatīta, politiskās iekārtas dēļ izglītības sistēmā vairāk tika kultivēts kolektīvisms un cilvēki dzīvoja ar pārliecību, ka visiem darbs tiek nodrošināts, tādējādi nav nepieciešams konkurēt. Arī masu kultūra tolaik mazāk atspoguļoja agresīvas epizodes. Tādējādi Latvijā šai paaudzei arī audzināšanas pieredzes dēļ kopumā varētu būt mazāk izteiktas agresijas tendences. To apstiprina arī mani novērojumi, strādājot ar klientiem kā psiholoģei: gana bieži 30–40 gadu un vecāki cilvēki apgalvo, ka darbavietās jaunāki kolēģi nekaunīgāk izcīna sev virzību pa karjeras kāpnēm. Tātad šiem cilvēkiem, kā viņi paši atzīst, ir vājāk izteikts agresīvas uzvedības modelis.

Un tā kā starp šiem vecuma posmiem pastāv šādas iespējamās atšķirības, tad arī saistībā ar agresiju, emocionālo intelektu un stoicismu varētu būt atšķirības.

Metode

Pētījuma dalībnieki

Pētījumā piedalījās 381 respondents: 88 vīrieši vecumā no 20 līdz 25 gadiem ($M = 22,21$; $SD = 1,65$); 91 vīrietis vecumā no 30 līdz 35 gadiem ($M = 32,65$; $SD = 1,73$); 96 sievietes vecumā no 20 līdz 25 gadiem ($M = 21,8$; $SD = 1,63$) un 106 sievietes vecumā no 30 līdz 35 gadiem ($M = 32,44$; $SD = 1,89$). Nepastāv statistiski nozīmīga

atšķirība starp sieviešu un vīriešu grupu – 20–25 gadu vecuma grupu ($t = 1,67, p > 0,05$) un 30–35 gadu vecuma grupu – vidējiem vecumiem ($t = 0,93, p > 0,05$).

Respondenti ir no dažādām sociāli ekonomiskām grupām: 39 (10,1%) – sociālie darbinieki; 42 (10,7%) – juristi un tiesībsargājošās iestādēs strādājošie; 42 (10,7%) – tehniskās jomās strādājošie; 32 (8,3%) – ekonomikā un biznesa jomā strādājošie; 22 (5,5%) – servisa darbinieki; 41 (12,1%) – izglītības darbinieki; 39 (10,2%) – ierēdņi; 22 (5,5%) – biroja darbinieki; 81 (21,2%) – dažādu specialitāšu studenti – juristi, pedagogi, psihologi, mediķi u. c.; 12 (3%) – mākslinieki; 11 (2,7%) – bezdarbnieki.

Pēc izglītības līmeņa: 2 respondentiem (0,5%) ir pamatskolas izglītība; 127 (33,4%) – vidējā izglītība; 87 (22,8%) – vidējā speciālā izglītība un 165 (43,3%) – augstākā izglītība.

Pēc vidējiem ienākumiem mēnesī: 51 (13,6%) respondents saņem mazāk nekā 100 latu; 152 (39,3%) – no 100 līdz 200 latu; 124 (32,7%) – no 200 līdz 300 latu un 54 (14,4%) – vairāk nekā 300 latu.

54,9% no respondentiem strādā profesijās, kas ir vērstas uz palīdzības sniegšanu citiem cilvēkiem: sociālie darbinieki, ārsti, juristi, viesmīļi u. c., 45,1% respondentu strādā profesijās, kas nav tieši vērstas uz palīdzības sniegšanu citiem cilvēkiem: apsargi, biroju administratori, inženieri, datortīklu administratori, individuālie komersanti u. c.

Instrumentārijs

- 1) *Agresijas aptauja* (Buss & Perry, 1992). Latvijas versija A. Gaitnieces-Putānes adaptācijā.

Aptauja sastāv no 29 apgalvojumiem, kuri tiek vērtēti 5 punktu Likerta skalā gradācijā no *nekad līdz ļoti bieži*. Divi no jautājumiem ir vērtējami apgrieztā kārtībā. Katrs respondents iegūst novērtējumu 4 skalās: *fiziskā agresija*; *verbālā agresija*; *dusmas* un *naidīgums*. Katras skalas pantu skaits ir atšķirīgs. Summējot šo četru skalu rādītājus, tiek iegūts kopējais agresijas rādītājs.

Tika veikts skalas dubultais tulkojums: no angļu valodas latviski un pēc tam no latviešu valodas angliski, tādējādi precizējot tulkoto tekstu. Tulkojumu veikuši divi neatkarīgi bilingvāli eksperti.

Aptauja kopumā un *fiziskās agresijas* un *dusmu skala* uzrāda augstu iekšējo saskaņotību ($\alpha = 0,77 - 0,87$), Naidīguma skalai ir nedaudz pazemināts ticamības koeficients ($\alpha = 0,69$), tomēr tas ir ļoti tuvu 0,7. Zemāks ticamības koeficients ir vienīgi *verbālās agresijas skalai* ($\alpha = 0,5$), bet to, iespējams, varētu skaidrot ar šīs skalas pantu specifisko izpratni Latvijas kultūrvidē. Proti, šie formulējumi, piemēram, *Es saviem draugiem tieši saku, ja viņiem nepiekrītu* vai *Es mēdzu pieķert sevi, ka neesmu vienisprātis ar viņiem*, iespējams, tiek drīzāk izprasti kā spēja diskutēt konfliktsituācijās, nevis kā verbāla agresija. Jo Latvijas kultūrvidē kā verbālu agresiju drīzāk saprot rupju, aizskarošu vārdu lietošanu. Tādējādi šī skala pēc sava satura (vismaz šādā formulējumā) vāji iekļaujas kopējā agresijas konstruktā. Tomēr aptaujai kopumā ir pietiekami augsti ticamības rādītāji, tāpēc šajā pētījumā tika izmanota *verbālās agresijas skala* sākotnējā formulējumā.

- 2) *Bar-On Emocionālā intelekta aptauja* (Bar-On, 1999), G. Malzubra (Malzubris, 2003), A. Gaitnieces-Putānes un M. Raščevskas adaptācijā latviešu valodā.

Bar-Ona EQ-i aptauju veido pieci faktori, kas kopā veido 15 apakšskalas:

intrapersonālais faktors, ko veido *savu emociju apzināšanās, pašpārlicības, pašcieņas, pašaktualizācijas* un *neatkarības* skalas; **interpersonālais faktors**, ko veido

empātijas, starppersonu attiecību un sociālās atbildības skalas; adaptācijas faktors, ko veido *problēmu risināšanas, realitātes izjūtas un elastīguma skalas; stresa pārvaldīšanas faktors*, ko veido *stresa tolerances un impulsu kontroles skalas, un vispārējā garastāvokļa faktors*, ko veido *optimisma un laimes izjūtas skalas*.

Kopumā aptauju veido 133 apgalvojumi. Tie tiek vērtēti piecu punktu Likerta skalā gradācijā no *nekad vai ļoti reti attiecas uz mani līdz ļoti bieži vai vienmēr attiecas uz mani*. Iegūtie punkti tiek summēti, pirms tam veicot pārkodēšanu jautājumos ar negatīvu nozīmi, jo šajos jautājumos punkti tiek piešķirti apgriezta kārtībā. Tādējādi jo vairāk punktu respondents iegūvis, jo augstāki ir emocionālās inteligences rādītāji.

Latvijas izlasē aptaujas kopējais un faktoru iekšējās saskaņotības rezultāti ir ļoti augsti ($\alpha = 0,73 - 0,94$), tomēr aptaujas *neatkarības* apakšskalai, kā arī *pašpārlicēības, empātijas un realitātes izjūtas* apakšskalās rezultāts α ir nedaudz pazemināts ($\alpha = 0,66 - 0,69$), tomēr tas ir ļoti tuvs 0,7.

- 3) *Liverpūles Stoicisma skala* (Wagstaff & Rowledge, 1995), A. Gaitnieces-Putānes adaptācijā latvieši valodā (Gaitniece-Putāne, 2005.).

Skala sastāv no 20 apgalvojumiem, kuri tiek vērtēti piecu punktu Likerta skalā gradācijā no *pilnīgi piekrītu līdz pilnīgi nepiekrītu*. Lai izvairītos no formālu atbilžu sniegšanas, puse apgalvojumu ir formulēti tā, ka, tiem piekrītot, respondents parāda augstu stoicisma līmeni, savukārt otra puse apgalvojumu – tā, ka, tiem nepiekrītot, respondents parāda augstu stoicisma līmeni (atbildes uz šiem jautājumiem jāvērtē pretēji). Minimālā atbilžu summa ir 20 punktu, maksimālā – 100 punktu.

Tika veikts skalas dubultais tulkojums: no angļu valodas latviski un pēc tam no latviešu valodas angļiski, tādējādi precizējot tulkoto tekstu. Tulkojumu veikuši divi neatkarīgi bilingvāli eksperti.

Aptauja uzrāda pietiekami augstu ticamību, Kronbaha alfas koeficients – 0,79.

- 4) *Sociāli demogrāfisko rādītāju aptauja*. Respondentiem tika lūgts izpildīt arī anketu par demogrāfiskiem un sociāli ekonomiskajiem rādītājiem: vecumu, dzimumu, izglītību, nodarbošanos, vidējo ienākumu līmeni mēnesī.

Procedūra

Respondenti aptaujas anketas aizpildīja individuāli vai frontāli 10–20 cilvēku grupās. Dati tika ievākti laika posmā no 2005. gada 15. janvāra līdz 29. aprīlim. Katram pētījuma dalībniekam tika iedota anketa, kas sastāvēja no četrām daļām. Pirmajā lapā ir ievadinstrukcija un jautājumi par demogrāfiskajiem un sociāli ekonomiskajiem rādītājiem. Otrajā daļā tika piedāvāts emocionālā intelekta tests, trešajā daļā – agresijas aptauja, savukārt ceturtajā daļā – stoicisma skala. Tomēr aptauju izpildīšanas secība netika īpaši uzsvērta. Aptauju aizpildīšanai laika ierobežojums netika dots.

Datu apstrādei tika lietotas programmas *EXCEL* un *SPSS* 14. un 15. versija.

Rezultāti

Korelāciju analīze

Lai atbildētu uz jautājumu, kāda ir saistība starp agresiju, emocionālo intelektu un stoicismu, respondentiem vecuma grupās no 20 līdz 25 gadiem un no 30 līdz 35 gadiem tika veikta korelāciju analīze. Visās četrās pētītajās grupās rezultāti veido normālu sadalījumu un izmantotajos testos visi mainīgie ir mērīti intervālu skalās, tāpēc turpmākai analīzei tiks izmantots Pīrsona korelācijas koeficients. Tā kā, ietverot visas *emocionālā*

intelekta apakšskalas, rādītāju ir ļoti daudz, tad turpmākajā gaitā tiks veikta atsevišķa analīze, izmantojot tikai emocionālā intelekta piecus faktoros.

1. tabula

Pīrsona korelācijas koeficienti starp emocionālo intelektu un tā faktoriem, agresiju un tā skalām un stoicizmu 20–25 gadus veciem vīriešiem

	Stoicisms	Agresija	Fiziskā agresija	Verbālā agresija	Naidīgums	Dusmas
Emocionālais intelekts	0,15	-0,43**	-0,31**	0,13	-0,33**	-0,54**
Intrapersonālais faktors	0,16	-0,3**	-0,21	0,23*	-0,28**	-0,41**
Interpersonālais faktors	0,3**	-0,23*	-0,23*	0,08	-0,16	-0,24*
Adaptācijas faktors	0,001	-0,38**	-0,21*	0,04	-0,26*	-0,57**
Stresa pārvaldīšanas faktors	-0,07	-0,59**	-0,43**	-0,07	-0,39**	-0,64**
Vispārējā garastāvokļa faktors	0,18	-0,28*	-0,2	0,15	-0,28**	-0,33**
Stoicisms		-0,05	-0,14	0,06	-0,03	0,06

**p < 0,01

* p < 0,05

Pirmajā tabulā redzams, ka 20–25 gadus veciem vīriešiem kopējā *agresija* un *dusmas* statistiski nozīmīgi negatīvi korelē ar kopējo *emocionālo intelektu* un visiem tā faktoriem. *Fiziskā agresija* statistiski nozīmīgi negatīvi korelē ar kopējo *emocionālo intelektu*, *interpersonālo*, *adaptācijas* un *stresa pārvaldīšanas* faktoru. *Verbālā agresija* statistiski nozīmīgi pozitīvi korelē ar *intrapersonālo* faktoru. *Naidīgums* statistiski nozīmīgi negatīvi korelē ar kopējo *emocionālo intelektu* un visiem (izņemot *interpersonālo*) faktoriem. *Stoicisms* statistiski nozīmīgi pozitīvi korelē ar *interpersonālo* faktoru.

Tātad jauno vīriešu izlasē *agresijas aptaujas* faktoru mērījumi ir saistīti ar lielāko daļu EI faktoru, un vienā gadījumā pat šī sakarība ir pozitīva, toties *agresija* nemaz nav saistīta ar *stoicisma* mērījumiem. *Stoicisms* parāda pozitīvu saistību tikai ar EI *interpersonālo* faktoru.

2. tabula

Pīrsona korelācijas koeficienti starp emocionālo intelektu, agresiju un stoicizmu 30–35 gadus veciem vīriešiem

	Stoicisms	Agresija	Fiziskā agresija	Verbālā agresija	Naidīgums	Dusmas
Emocionālais intelekts	-0,02	-0,47**	-0,32**	0,05	-0,3**	-0,57**
Intrapersonālais faktors	-0,03	-0,41**	-0,26*	0,08	-0,35**	-0,47**
Interpersonālais faktors	0,1	-0,3**	-0,22*	-0,01	-0,15	-0,38**
Adaptācijas faktors	-0,07	-0,42**	-0,34**	0,1	-0,21*	-0,53**
Stresa pārvaldīšanas faktors	-0,18	-0,53**	-0,31**	-0,01	-0,31**	-0,68**
Vispārējā garastāvokļa faktors	0,05	-0,46**	-0,33**	0,07	-0,31**	-0,54**
Stoicisms		-0,03	-0,11	-0,03	-0,01	0,09

**p < 0,01

* p < 0,05

Otrajā tabulā redzams, ka 30–35 gadus veciem vīriešiem kopējā *agresija*, *fiziskās agresijas* un *dusmu* skalas statistiski nozīmīgi negatīvi korelē gan ar kopējo *emocionālo intelektu*, gan ar visiem tās faktoriem. *Verbālā agresija* faktoru līmenī neuzrāda nevienu statistiski nozīmīgu korelāciju. Un *naidīgums* statistiski nozīmīgi negatīvi korelē ar kopējo *emocionālo intelektu* un gandrīz visiem šīs aptaujas faktoriem (izņemot *interpersonālo*). *Stoicisms* šajā grupā neuzrāda statistiski nozīmīgas korelācijas.

Tātad vecāku vīriešu izlasē *stoicisms* nav saistīts ne ar *agresiju*, ne *emocionālo intelektu*. Tomēr arī šajā vecumā iezīmējas stabilas negatīvas korelatīvas sakarības starp *agresijas faktoriem* un gandrīz visiem *emocionālā intelekta faktoriem*. Salīdzinot ar jaunākajiem vīriešiem, vairs nav vērojama *verbālās agresijas* pozitīvā saistība ar *interpersonālo faktoru*.

3. tabula

Pirsona korelācijas koeficienti starp *emocionālo intelektu, agresiju un stoicismsu 20–25 gadus vecām sievietēm*

	Stoicisms	Agresija	Fiziskā agresija	Verbālā agresija	Naidīgums	Dusmas
Emocionālais intelekts	0,07	-0,46**	-0,26**	-0,05	-0,42**	-0,51**
Intrapersonālais faktors	0,04	-0,26*	-0,13	0,13	-0,39**	-0,29**
Interpersonālais faktors	0,38**	-0,25*	-0,23*	-0,09	-0,24*	-0,15
Adaptācijas faktors	0,04	-0,45**	-0,28**	-0,14	-0,31**	-0,51**
Stresa pārvaldīšanas faktors	-0,24*	-0,68**	-0,39**	-0,29**	-0,35**	-0,84**
Vispārējā garastāvokļa faktors	0,01	-0,3**	-0,09	0,03	-0,36**	-0,36**
Stoicisms		-0,07	-0,15	-0,2	-0,08	0,1

**p < 0,01

* p < 0,05

Trešajā tabulā redzams, ka 20–25 gadus vecām sievietēm kopējā *agresija* un *naidīgums* statistiski nozīmīgi negatīvi korelē ar kopējo *emocionālo intelektu* un visiem aptaujas faktoriem. *Fiziskā agresija* statistiski nozīmīgi negatīvi korelē ar kopējo *emocionālo intelektu* un *interpersonālo, adaptācijas un stresa pārvaldīšanas faktoru*. *Verbālā agresija* statistiski nozīmīgi negatīvi korelē ar *stresa pārvaldīšanas faktoru*. *Dusmas* statistiski nozīmīgi negatīvi korelē ar kopējo *emocionālo intelektu, intrapersonālo un vispārējā garastāvokļa faktoru*. *Stoicisms* statistiski nozīmīgi pozitīvi korelē ar *interpersonālo faktoru* un statistiski nozīmīgi negatīvi korelē ar *stresa pārvaldīšanas faktoru*.

Tātad jaunāko sieviešu grupā *stoicisms* nekorelē ar *agresiju*, bet parāda pozitīvu saistību ar *emocionālā intelekta interpersonālo faktoru* un negatīvu saistību ar *stresa pārvarēšanas faktoru*. Līdzīgi kā vīriešu izlasē, *agresijas faktori* negatīvi korelē ar daudziem *emocionālā intelekta faktoriem*.

4. tabula

Pirsona korelācijas koeficienti starp *emocionālo intelektu, agresiju un stoicismsu 30–35 gadus vecām sievietēm*

	Stoicisms	Agresija	Fiziskā agresija	Verbālā agresija	Naidīgums	Dusmas
Emocionālais intelekts	0,08	-0,41**	-0,18	-0,001	-0,3**	-0,49**
Intrapersonālais faktors	0,13	-0,21*	-0,08	0,18	-0,22*	-0,29**
Interpersonālais faktors	0,19	-0,35**	-0,2*	-0,15	-0,31**	-0,31**
Adaptācijas faktors	-0,03	-0,25**	-0,07	0,09	-0,19	-0,39**
Stresa pārvaldīšanas faktors	-0,17	-0,56**	-0,31**	-0,22*	-0,17	-0,69**
Vispārējā garastāvokļa faktors	0,14	-0,33**	-0,08	-0,04	-0,33**	-0,37**
Stoicisms		-0,03	-0,03	0,04	-0,34**	0,15

**p < 0,01

* p < 0,05

Ceturtajā tabulā redzams, ka 30–35 gadus vecām sievietēm kopējā *agresija* statistiski nozīmīgi negatīvi korelē ar kopējo *emocionālo intelektu* un visiem aptaujas faktoriem. *Fiziskā agresija* statistiski nozīmīgi negatīvi korelē ar *interpersonālo* un *stresa pārvaldīšanas faktoru*. *Verbālā agresija* statistiski nozīmīgi negatīvi korelē ar *stresa pārvaldīšanas faktoru*. *Naidīgums* statistiski nozīmīgi negatīvi korelē ar kopējo *emocionālo intelektu*, *intrapersonālo*, *interpersonālo* un *vispārējā garastāvokļa faktoru*. *Dusmas* statistiski nozīmīgi negatīvi korelē ar kopējo *emocionālo intelektu* un visiem, izņemot *stresa pārvaldīšanas*, faktoriem. *Stoicisms* vienīgi šajā grupā statistiski nozīmīgi negatīvi korelē ar *naidīgumu*.

Tātad vecākām sievietēm, salīdzinot ar jaunākām, *stoicisms* negatīvi korelē ar *naidīgumu* un nemaz nav saistīts ar *emocionālo intelektu*. Saistības starp *EI* un *agresijas faktoru* ir līdzīgas abās vecumgrupās.

Tomēr, lai pārbaudītu, vai starp pāru grupu korelāciju koeficientiem pastāv statistiski nozīmīgas atšķirības, tika aprēķināts z kritērijs divu korelācijas koeficientu salīdzināšanai (skatīt 5. tabulu). Starp tiem korelācijas koeficientiem, kuri nebija statistiski nozīmīgi, z kritērijs netika salīdzināts.

5. tabula

z kritērijs divu korelācijas koeficientu salīdzināšanai kopējai agresijai, fiziskai agresijai, verbālai agresijai, naidīgumam, dusmām un stoicismam

Faktori	z vērtības starp abiem vecumiem vīriešiem	z vērtības starp abiem vecumiem sievietēm	z vērtības starp abiem dzimumiem 20–25 gadus veciem respondentiem	z vērtības starp abiem dzimumiem 30–35 gadus veciem respondentiem
Kopējā agresija				
Emocionālais intelekts	0,26	-0,35	0,19	-0,41
Intrapersonālais faktors	0,7	-0,35	-0,26	-1,38
Interpersonālais faktors	0,45	0,7	0,13	0,34
Adaptācijas faktors	0,26	-1,4	0,45	-1,17
Stresa pārvaldīšanas faktors	-0,38	-0,84	0,58	0,21
Vispārējā garastāvokļa faktors	1,15	0,21	0,13	-0,9
Fiziskā agresija				
Emocionālais intelekts	0,06	-0,56	-0,32	-0,96
Intrapersonālais faktors	0,32	-	-	-1,24
Interpersonālais faktors	-0,06	-0,21	0,00	-0,14
Adaptācijas faktors	0,83	-1,47	0,45	-1,86
Stresa pārvaldīšanas faktors	-0,77	-0,56	-0,26	0,00
Vispārējā garastāvokļa faktors	0,83	-	-	-1,72
Verbālā agresija				
Emocionālais intelekts	-	-	-	-
Intrapersonālais faktors	0,96	-	0,65	-
Interpersonālais faktors	-	-	-	-
Adaptācijas faktors	-	-	-	-
Stresa pārvaldīšanas faktors	-	-0,49	1,43	1,45
Vispārējā garastāvokļa faktors	-	-	-	-
Naidīgums				
Emocionālais intelekts	-0,19	-0,84	-0,58	0,00
Intrapersonālais faktors	0,45	-1,19	0,71	-0,9
Interpersonālais faktors	-0,06	0,49	0,52	1,1

Faktori	z vērtības starp abiem vecumiem vīriešiem	z vērtības starp abiem vecumiem sievietēm	z vērtības starp abiem dzimumiem 20–25 gadus veciem respondentiem	z vērtības starp abiem dzimumiem 30–35 gadus veciem respondentiem
Adaptācijas faktors	-0,32	-0,84	0,32	-0,14
Stresa pārvaldīšanas faktors	-0,51	-1,26	-0,26	-0,96
Vispārējā garastāvokļa faktors	0,19	-0,21	0,52	0,14
Dusmas				
Emocionālais intelekts	0,19	-0,14	-0,19	-0,55
Intrapersonālais faktors	0,38	0,00	-0,78	-1,24
Interpersonālais faktors	0,9	1,12	-0,58	-0,48
Adaptācijas faktors	-0,26	-1,05	-0,39	-1,17
Stresa pārvaldīšanas faktors	0,26	-1,05	1,3	0,07
Vispārējā garastāvokļa faktors	1,35	0,07	0,19	-1,17
Stoicisms				
Emocionālais intelekts	-	-	-	-
Intrapersonālais faktors	-	-	-	-
Interpersonālais faktors	1,28	1,33	-0,52	-
Adaptācijas faktors	-	-	-	-
Stresa pārvaldīšanas faktors	-	-0,49	1,1	-
Vispārējā garastāvokļa faktors	-	-	-	-

Iegūtie rezultāti liecina, ka ar $p < 0,05$ starp grupu korelācijām nav statistiski nozīmīgas atšķirības. Tātad faktoru līmenī visām četrām pētītajām grupām saistības ir līdzīgas. Tādēļ tika veikta visu aptauju faktoru korelāciju analīze visai izlasei kopumā (skatīt 6. tabulu).

6. tabula

Pīrsona korelācijas koeficienti starp emocionālo intelektu un tā faktoriem, agresiju un tās skalām un stoicismu visai izlasei (N = 381)

Skalas	Stoicisms	Agresijas aptauja				
		Agresija	Fiziskā agresija	Verbālā agresija	Naidīgums	Dusmas
Emocionālais intelekts	0,09	-0,45**	-0,27**	0,01	-0,35**	-0,50**
Intrapersonālais faktors	0,06	-0,28**	-0,15**	0,15**	-0,32*	-0,34**
Interpersonālais faktors	0,36**	-0,34**	-0,35**	-0,10	-0,22**	-0,20**
Adaptācijas faktors	0,01	-0,38**	-0,22**	-0,01	-0,25**	-0,49**
Stresa pārvaldīšanas faktors	0,23**	-0,55**	0,24**	-0,16**	-0,29**	-0,74**
Vispārējā garastāvokļa faktors	0,09	-0,33**	-0,17**	0,04	-0,32**	-0,37**
Stoicisms		-0,16**	-0,32**	-0,10	-0,14**	0,15**

** $p < 0,01$

Kā redzams 6. tabulā, visai izlasei kopējā agresija un tās fiziskās agresijas, naidīguma un dusmu skalas statistiski nozīmīgi negatīvi korelē gan ar kopējo emocionālo intelektu, gan visiem aptaujas faktoriem. Verbālā agresija statistiski nozīmīgi negatīvi korelē ar stresa pārvaldīšanas faktoru, bet statistiski nozīmīgi pozitīvi ar intrapersonālo faktoru. Savukārt stoicisms statistiski nozīmīgi pozitīvi korelē ar interpersonālo un stresa pārvaldīšanas faktoru un agresijas aptaujas dusmu skalu, bet statistiski no-

zīmīgi negatīvi korelē ar kopējo *agresiju*, *fizisko agresiju* un *naidīgumu*. Visai izlasei kopumā parādās vairāk statistiski nozīmīgu korelāciju, īpaši tas redzams attiecībā uz *stoicismu*, kas apakšgrupu līmenī parādīja vienīgo saistību ar *agresijas naidīguma skalu* 30–35 gadus vecu sieviešu grupā.

Regresiju analīze

Korelāciju koeficienti starp visām četrām pētītajām grupām statistiski nozīmīgi neatšķiras, tāpēc regresiju analīze tika veikta visai pētījuma izlasei kopumā, izmantojot *stepwise* jeb soļu metodi, lai noteiktu, kurš no šiem mainīgiem: *interpersonālais faktors*, *intrapersonālais faktors*, *adaptācijas faktors*, *stresa pārvaldīšanas faktors*, *vispārējā garastāvokļa faktors* un *stoicisms* var izskaidrot kopējo *agresiju* un tās skalas mērījumus (skatīt 7. tabulu).

7. tabula

Agresijas daudzfaktoru regresiju analīzes rezultāti visai izlasei (N = 381) ar neatkarīgajiem mainīgajiem – *emocionālā intelekta faktori un stoicisms*

	B	St. kl.	β	t
Atkarīgais mainīgais lielums – agresija				
R ² = 0,41; piel. R ² = 0,40; F (4,380) = 65,06, p < 0,001				
<i>Konstante</i>	143,36	5,4		26,53**
Stresa pārvaldīšanas faktors	-0,79	0,06	-0,64	-13,21**
Stoicisms	-0,28	0,05	-0,25	-5,44**
Interpersonālais faktors	-0,17	0,05	-0,19	-3,73**
Intrapersonālais faktors	0,10	0,04	0,15	2,92*
Atkarīgais mainīgais lielums – fiziskā agresija				
R ² = 0,25; piel. R ² = 0,24; F (4,380) = 30,96, p < 0,001				
<i>Konstante</i>	52,09	3,19		16,35**
Interpersonālais faktors	-0,13	0,03	-0,26	-4,47**
Stoicisms	-0,19	0,03	-0,32	-6,33**
Stresa pārvaldīšanas faktors	-0,23	0,04	-0,35	-6,40**
Vispārējā garastāvokļa faktors	0,14	0,05	0,19	3,07*
Atkarīgais mainīgais lielums – verbālā agresija				
R ² = 0,15; piel. R ² = 0,15; F (4,380) = 17,13, p < 0,01				
<i>Konstante</i>	18,95	1,43		13,24**
Stresa pārvaldīšanas faktors	-0,10	0,02	-0,37	-6,45**
Intrapersonālais faktors	0,06	0,01	0,43	6,94**
Interpersonālais faktors	-0,04	0,01	-0,18	-2,99*
Stoicisms	-0,04	0,01	-0,15	-2,69*
Atkarīgais mainīgais lielums – dusmas				
R ² = 0,55; piel. R ² = 0,55; F (1,380) = 467,18, p < 0,001				
<i>Konstante</i>	47,00	1,20		39,32**
Stresa pārvaldīšanas faktors	-0,41	0,02	-0,74	-21,61**
Atkarīgais mainīgais lielums – naidīgums				
R ² = 0,15; piel. R ² = 0,15; F (3,380) = 22,71, p < 0,001				
<i>Konstante</i>	34,55	1,83		18,91**
Vispārējā garastāvokļa faktors	-0,08	0,02	-0,19	-3,35*
Stresa pārvaldīšanas faktors	-0,09	0,02	-0,23	-4,00**
Stoicisms	-0,06	0,02	-0,18	-3,48*

**p < 0,001

* p < 0,01

Kā redzams 7. tabulā, visai izlasei kopējo *agresiju* un *verbālo agresiju* statistiski nozīmīgi prognozē *stresa pārvaldīšanas*, *interpersonālais faktors* un *stoicisms*, visi trīs kā negatīvi prognozētāji kopā ar *intrapersonālo faktoru* kā pozitīvu prognozētāju izskaidro 41% no kopējās *agresijas* variācijas un 15% no *verbālās agresijas* variācijas. *Fizisko agresiju* statistiski nozīmīgi negatīvi prognozē *interpersonālais*, *stresa pārvaldīšanas faktors* un *stoicisms*, kā arī *vispārējā garastāvokļa faktors* kā pozitīvs prognozētājs, kopā izskaidrojot 25% no *fiziskās agresijas* variācijas. Šie paši prognozētāji, izņemot *interpersonālo faktoru* un *vispārējā garastāvokļa faktoru*, šoreiz kā negatīvu prognozētāju kopā izskaidro 15% no *naidīguma* variācijas. *Dusmu skalu* statistiski nozīmīgi prognozē vienīgi *stresa pārvaldīšanas faktors* kā negatīvs prognozētājs, kas izskaidro 55% no *dusmu skalas* variācijas.

Tātad *agresiju* kopumā un tās atsevišķos faktoros nozīmīgi prognozē vairāki *emocionālā intelekta faktori* un arī *stoicisms*.

Iztirzājums

Atbildot uz pētījuma jautājumu, kāda ir sakarība starp *emocionālo intelektu*, *agresiju* un *stoicisms* pieaugušajiem cilvēkiem vecuma grupās no 20 līdz 25 gadiem un no 30 līdz 35 gadiem, rezultāti parāda, ka nepastāv statistiski nozīmīgas atšķirības starp šo grupu korelāciju koeficientiem un kopējā tendence ir šāda – jo augstāki ir kopējā *emocionālā intelekta* un tā faktoru rādītāji, jo zemāka ir *vispārējā agresija*, *naidīgums* un *dusmas* un ar atsevišķiem izņēmumiem arī *fiziskā agresija*. *Emocionālā intelekta* izteiktā saistība ar *dusmām* un *naidīgumu* saskan ar *Frustrācijas teoriju*, kas uzsver emociju nozīmi agresijas impulsos (Buss, 1961; Berkowitz, 1989). Ja ņem vērā, ka kopējais *emocionālais intelekts* ir *nekognitīvu spēju*, *kompetenču* un *prasmju kopums*, kas *ietekmē cilvēka spējas gūt sekmes un spējas tikt galā ar apkārtējo apstākļu prasībām un spiedienu* (Bar-On, 1999, 16. lpp.), tad šis rezultāts ir likumsakarīgs, jo spēja tikt galā ar situācijas prasībām nozīmē arī spēju kontrolēt agresīvos impulsus. Tādējādi var secināt, ka *emocionālā intelekta* spējas var palīdzēt kontrolēt emocijas, kas rada gatavību reaģēt agresīvi, tātad arī agresīvo uzvedību. Tas saskan ar regresijas analīzes rezultātiem, kur gan kopējo *agresiju*, gan *dusmu* un *naidīgumu*, gan *fiziskās agresijas* skalas statistiski nozīmīgi ar negatīvu zīmi prognozē *stresa pārvaldīšanas faktors*, kopējo *agresiju* un *fizisko agresiju* – arī *interpersonālais faktors* un *naidīgumu* – arī *vispārējā garastāvokļa faktors*. Tātad jo individuālam ir attīstītākas spējas stresa situācijās saglabāt kontroli, mieru un nosvērtību, spēja labi saprasties, sadarboties ar citiem cilvēkiem un spēja saglabāt optimismu, jo viņš labāk spēj vadīt savas *dusmas*, *naidīgumu* un arī agresīvos impulsus kopumā. Attīstot šīs *emocionālā intelekta spējas*, var pazemināt indivīda tieksmi frustrējošās situācijās ļauties agresīviem impulsiem.

Interesanti, ka korelatīva sakarība neparādās *emocionālajam intelektam* ar *verbālo agresiju* (izņemot *stresa pārvaldīšanas faktorā* sievietēm un *intrapersonālajā faktorā* 20–25 gadus veciem vīriešiem). Analizējot *agresijas aptaujas verbālās agresijas* apakšskalas pantus, šāds rezultāts nešķiet pārsteidzošs. Proti, šie panti drīzāk atspoguļo spēju diskutēt un pārliecināt citus, kas pēc loģikas var būt pat *emocionālā intelekta* iezīme, nevis atspoguļo *verbālās agresijas* iezīmes, piemēram, lamāšanos un draudus. Tādējādi rodas jautājums, vai Basa-Perija izstrādātā *agresijas aptaujas verbālās agresijas* apakšskala Latvijas kultūrvīdē patiešām mēra *verbālo agresiju*. Tas saskan ar regresijas analīzes rezultātiem, kur *intrapersonālais faktors* statistiski nozīmīgi pozitīvi prognozē *verbālo agresiju*, tāpēc var izvirzīt hipotēzi, ka *agresija* šādā kontekstā varētu būt saistīta

ar emocionālo intelektu ne tikai caur negatīvu korelāciju, bet arī kā tās sastāvdaļa (jo agresija pēc būtības ir neatņemama indivīda aktivitātes un adaptācijas raksturotāja (te gan nav runa par antisociālu vai antihumānu rīcību), un tā var tikt raksturota kā mobilizējoša enerģija, jo cilvēks, kuram agresija nepiemīt ne mazākajā mērā, var būt tendēts būt pasīvs un konformistisks). Ja verbālo agresiju interpretē tieši kā uzstājību, gatavību iziet uz konfrontāciju, aizstāvot savu viedokli, tad šādā kontekstā tā tiešām ir uzskatāma par *emocionālā intelekta* sastāvdaļu.

Negatīvs ir rezultāts, ka regresiju analīzē *verbālo agresiju* statistiski nozīmīgi negatīvi (lai arī ar nelielu atšķirību) prognozē *interpersonālais faktors*. Tas sevī ietver spējas labi saprasties, komunicēt, sadarboties ar citiem cilvēkiem, tādējādi var secināt, ka spēja aizstāvēt savu viedokli, no vienas puses, ļauj justies apmierinātam ar sevi un savu darbību, palīdz būt elastīgam, efektīvi tikt galā ar problēmām un stresa situācijām, tomēr, no otras puses, ne vienmēr palīdz labi komunicēt ar citiem cilvēkiem. Jo, piemēram, pantu saturs *Es saviem draugiem tieši saku, ja viņiem nepiekrītu; Kad cilvēki mani kaitina, es varu viņiem pateikt, ko es par viņiem domāju; Mani draugi saka, ka man patīk strīdēties* pēc būtības runā par spēju izturēties pārliecinoši, bet tik tieša konfrontācija apkārtējos var izraisīt nepatiku (jo, piemēram, to var pavadīt dusmas, bet arī tad cilvēks savos izteikumos un uzvedībā var būt korekts, tādējādi to nevar viennozīmīgi uztvert kā verbālu agresiju). To apstiprina arī fakts, ka regresijas analīzes modelī nosakot, kurš no *emocionālā intelekta faktoriem* var izskaidrot *verbālo agresiju*, ar visnozīmīgāko ieguldījumu to negatīvi prognozē *stresa pārvaldīšanas faktors*. Tas saskan ar korelācijas analīzes rezultātiem visai izlasei un abu vecumu sievietes izlasēs. Tādējādi var pieņemt, ka, izejot uz tiešu konfrontāciju ar otru cilvēku, indivīds (īpaši sievietes) to var sajūst kā agresīvu izpausmi, kas, protams, izraisa stresu, var radīt izjūtu, ka situācija netiek kontrolēta, saglabājot mieru. To netieši varētu skaidrot ar tādu pētījumu rezultātiem, kur parādās, ka sievietes agresiju vairāk uztver kā ekspresiju: naida un dusmu izpausmi, kā stresa noņemšanas līdzekli, un sievietes izjūt lielāku vainas sajūtu un trauksmi, reaģējot agresīvi (Beron & Ričardson, 1997). Arī Būkvāla, Sobina un Zdaninka pētījuma dati apstiprina, ka sievietes, salīdzinot ar vīriešiem, pāra konflikta situācijās biežāk izvēlas ļoti emocionālas diskusijas, nevis mierīgu izrunāšanos (Bookwala, Sobin, & Zdanink, 2005). Turklāt Loisas pētījums rāda, ka sievietēm ir tendence raizēties par savām spējām kontrolēt emocijas, nonākot satraucošās situācijās (tātad arī konfliktsituācijās) (Lois, 2001). Un, tā kā konfrontēšanās var tikt interpretēta kā agresivitāte un tā savukārt jebkādā formā neatbilst sievietes dzimuma lomai, tad tas var provocēt vainas sajūtu un vēlēšanos izvairīties no konfrontējošas uzvedības tieši tāpēc, ka tā provocē šāda veida stresu.

Stoicisms ir pozitīvi saistīts ar *interpersonālo faktoru*. Tā kā *interpersonālais faktors* ietver sevī spējas labi saprasties, komunicēt, sadarboties ar citiem cilvēkiem, tad emociju kontrole tajā neapšaubāmi palīdz. Tādējādi var izvirzīt pieņēmumu – tā kā *emocionālo intelektu* uzskata par adaptīvu personības iezīmi un *stoicisms* ir statistiski nozīmīgi saistīts ar emocionālā intelekta *interpersonālo faktoru*, kas aplūko emocionālos aspektus tāpat kā *stoicisms*, tad šī sakarība vēlreiz apstiprina, ka arī *stoicisms* ir uzskatāms par adaptīvu reaģēšanas stratēģiju (Stempsey, 2004; Robertson, 2005). Turklāt tas saskan ar Stempsiņa pausto domu – ir pārsteidzīgi uzskatīt, ka stoicisms paredz pilnībā atteikties no emocijām un ka tā funkcija drīzāk ir ievirzīt emocijas konstruktīvā gultnē (Stempsey, 2004). Iegūtais rezultāts atbild arī uz Furnhama, Petrides, Sistersona un Baluha uzdoto jautājumu, vai ilgtermiņā stoicisms ir adaptīva vai dezadaptīva stresa pārvarēšanas stratēģija. Viņi savā pētījumā tiecās stoicismu skaidrot kā represijas jēdzienu, lai gan atzina, ka stoicisms var būt arī kā funkcionāla, nevis disfunkcionāla stresa pārvarēšanas

stratēģija (spēja tikt galā ar grūtām situācijām) (Furnham, Petrides, Sistrerson, & Baluch, 2003). Līdz ar to šī pētījuma rezultāti ievieš lielāku skaidrību pretrunīgajos pētījumu rezultātos par stoicisms, kur, no vienas puses, stoicisms parādās kā nekonstruktīvs stresa pārvarēšanas mehānisms, kas provocē izdegšanas sindromu (Almberg, Grafstrom, & Winblad, 1997), no otras puses, kā konstruktīvs stresa pārvarēšanas mehānisms, kas palīdz izvairīties no posttraumatiskā stresa (Colby, 2003). (Te gan svarīgi atzīmēt, ka šajos pētījumos stoicisms ticis traktēts nedaudz atšķirīgi no Vagstafa un Rovledža traktējuma, kā arī izmantotas citas metodes stoicisma noteikšanai.) Tādējādi var pieņemt – lai arī *stoicisms* nav pilnībā saistīts ar visu *emocionālā intelekta* modeli (nav statistiski nozīmīgas korelācijas ar kopējo *emocionālā intelekta* līmeni), iespējams, ka *stoicisms* (tā kā to traktē Vagstafs un Rovledžs (Wagstaff & Rowledge, 1995)) var iekļauties šajā modelī kā viena no tā sastāvdaļām, piemēram, kā apakšskala *intepersonālajam faktoram*.

Tāpat arī *stoicisms* ir pozitīvi saistīts ar *stresa pārvaldīšanas faktoru*. Būtībā *stresa pārvaldīšanas faktors* sevī ietver spējas tikt galā ar frustrējošām situācijām – spējas tikt galā ar stresu, nekrītot panikā vai nezaudējot kontroli; spējas būt mierīgam, līdzsvarotam, tādējādi šis rezultāts ir likumsakarīgs.

Regresijas analīzes modelī nosakot, vai *stoicisms* var izskaidrot *agresiju* un tās skalas, *stoicisms* ar negatīvu zīmi statistiski nozīmīgi prognozē kopējo *agresiju*, *fiziskās* un *verbālās agresijas* skalas un *naidīgumu* (kas saskan arī ar korelācijas analīzes rezultātiem, izņemot *verbālo agresiju* un *dusmas*), kas kopumā nav pārsteidzoši, jo emocionālā neiesaistīšanās un emociju kontrole nepārprotami palīdz mazināt agresīvos impulsus. To, ka stoicisms neprognozē *dusmas*, varētu skaidrot ar faktu, ka *dusmu* skalas pantu saturs lielākoties liecina par spontānām emocionālām izpausmēm, savukārt *stoicisms* vairāk atspoguļo kognitīvu uzstādījumu, tomēr tas, ka cilvēkam ir kaut kāds uzstādījums attiecībā uz emocionālām izpausmēm, vēl negarantē, ka šīs emocionālās izpausmes tiks arī veiksmīgi kontrolētas.

Tāpat kopumā *emocionālā intelekta faktori* un *stoicisms* var prognozēt *agresiju*, tomēr katram *agresijas faktoram* statistiski nozīmīgi prognozētāji daļēji ir citi *emocionālā intelekta faktori*. Tādējādi šis pētījums apstiprina, ka uz emocionālo intelektu un stoicismsu var raudzīties kā uz agresijas pretmetu jeb kontrolētāju un, pilnveidojot šīs prasmes, var mazināt agresīvos impulsus.

Arī šis ir pirmais pētījums par visu šo trīs konstruktus: *emocionālā intelekta*, *agresijas* un *stoicisma* saistību. Lai arī ir bijuši daži pētījumi par emocionālā intelekta un agresijas saistību, tomēr tie veikti saistībā ar citu teorētisko koncepciju, nevis tieši Bar-On un Basa-Perija koncepciju. Savukārt *stoicisma* saistība ar *emocionālo intelektu* un *agresiju* līdz šim vispār nav tikusi pētīta.

Tāpat arī stoicisms Latvijā līdz šim vispār vēl nav bijis pētīts. Un šis pētījums ir palīdzējis ieviest lielāku skaidrību pretrunīgajos viedokļos attiecībā pret stoicismsu, kas ir izrietējuši no pētījumiem citur pasaulē.

Analizējot pētījuma validitāti, jāmin, ka iegūtos rezultātus varēja iespaidot tas, ka Bar-On *emocionālā intelekta* pantu un skalu faktoriālā struktūra (veicot pirmā līmeņa faktoru struktūras analīzi), neatbilda oriģinālās aptaujas pantu un skalu struktūrai (lai gan dažu skalu analīzes līmenī aptaujas faktoriālā validitāte apstiprinājās). Iespējams, ka Latvijas kultūrvīdē *emocionālā intelekta aptaujai* varētu būt cita faktoriālā struktūra ar citiem nosaukumiem. Jāpiebilst, ka iespaidu uz pētījuma rezultātiem varēja atstāt pētītās grupas vecuma specifika. Iespējams, ka šāds sakarību pētījums, aptverot plašāku

vecuma posmu, sniegtu atšķirīgus rezultātus. Tādēļ, lai gūtu skaidrāku izpratni, būtu nepieciešami papildu pētījumi.

Iegūtos rezultātus un to interpretāciju varēja iespaidot arī respondentu neviennozīmīgā *agresijas aptaujas verbālās agresijas* skalas satura izpratne.

Izmantotie informācijas avoti

- Almberg, B., Grafstrom, M., & Winblad, B. (1997). Major strain and coping strategies as reported by family members who care for aged demented relatives. *Journal of Advanced Nursing*, 26, 683–691.
- Archer, J., & Haigh, A. (1997). Beliefs About Aggression Among Male and Female Prisoners. *Aggressive Behavior*, 23, 405–415.
- Archer, J., & Haigh, A. M. (1997). Do beliefs about aggressive feelings and actions predict reported levels of aggression? *British Journal of Social Psychology*, 36, 83–105.
- Austin, E. J., Saklofske, D. H., & Egan, V. (2005). Personality, well-being and health correlates of trait emotional intelligence. *Personality and Individual Differences*, 38, 547–558.
- Averill, J. R. (1983). Studies on anger and aggression: Implications for theories of emotion. *American Psychologist*, 38, 1145–1160.
- Bandura, A. (1977). *Social Learning Theory*. New York: Prentice Hall.
- Bar-On, R. (2000). Emotional and Social Intelligence. In R. Bar-On & J. D. A. Parker (Eds.) (pp. 363–388). *The Handbook of Emotional Intelligence*. San Francisco: Jossey-Bass.
- Bar-On, R. (2003). How important is it to educate people to be emotionally and socially intelligent, and can it be done? *Perspectives in education*, 21, 4, 3–16.
- Bar-On, R. (1999). *The Emotional Inventory (EQ-I): Technical Manual*. Toronto: Multi-Health Systems.
- Bar-On, R., Brown, J. M., Kirkcaldy, B. D., & Thome, E. P. (2000). Emotional Expression and implications for occupational stress: an application of the Emotional Quotient Inventory (EQ-i). *Personality and Individual Differences*, 28, 1107–1118.
- Becker, L. C. (2003). Human Health and Stoic Moral Norms. *Journal of Medicine and Philosophy*, 28, 2, 221–238.
- Berkowitz, L. (1989). Frustration-Aggression hypothesis: Examination and reformulation. *Psychological Bulletin*, 106, 59–73.
- Beron, R., & Ricardson, D. (1997). *Agresija*. SPB: Piter [Berons, R. & Ričardsons, D., Agresija]
- Bookwala, J., Sobin, I., & Zdanink, B. (2005). Gender and aggression in Marital Relationships: A Life-Span perspective. *Sex Roles*, 52, 11/12, 797–806.
- Brackett, M. A. & Mayer, J. D. (2003). Convergent, Discriminant, and Incremental Validity of Competing Measures of Emotional Intelligence. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 29, 9, 1147–1158.
- Brackett, M., Mayer, J., & Warner, R. (2004). Emotional intelligence and its relation to everyday behaviour. *Personality and Individual Differences*, 36, 1387–1402.
- Buss, A. H. (1961). *The Psychology of Aggression*. New York, London: John Wiley and Sons, Inc.
- Buss, A. H., & Perry, M. (1992). The Aggression Questionnaire. *Journal of Personality and Social Psychology*, 3, 3, 452–459.
- Campbell, A. (1998). *Altruism and Aggression*. Leicester.
- Caruso, D. R., Mayer, J. D., & Salovey, P. (2002). Relation of an Ability Measure of Emotional Intelligence to Personality. *Journal of Personality Assessment*, 79, 2, 306–320.
- Caruso, D. R., & Salovey, P. (2004). *The Emotionally Intelligent Manager*. Jossey-Bass, A Wiley Imprint.
- Colby, C. (2003). The return of Stoicism. *Citizens Centre Report*, 3, 3–4.
- Colman, A. M. (2001). *Oxford Dictionary of Psychology*. Oxford University Press.
- Cooper, R. K. (1996). *EQ map*. San Francisco: AIT & Essi Systems.

- Dawda, D., & Hart, S. D. (2000). Assessing emotional intelligence: reliability and validity of the Bar-On Emotional Quotient-Inventory (EQ-i) in university students. *Personality and Individual Differences*, 28, 797–812.
- Day, A. L., Therrien, D. L., & Carroll, S. A. (2005). Predicting Psychological Health: Assessing the Incremental Validity of Emotional Intelligence Beyond Personality, Type A behaviour, and Daily Hassles. *European Journal of Personality*, 19, 519–536.
- De Raad, B. (2005). The trait-coverage of emotional intelligence. *Personality and Individual Differences*, 38, 673–687.
- Dodge, K. A., & Crick, N. R. (1990). Social information processing bases of aggressive behaviour in children. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 16, 8–22.
- Dollard, J., Doob, L., Miller, N., Mowre, O., & Sears, R. (1939). *Frustration and aggression*. New Haven, CT: Yale University Press.
- Epstein, S. (1998). *Constructive Thinking: The Key to Emotional Intelligence*. London: Praeger.
- Erikson, E. (1968). *Identity. Youth and Crisis*. New York: Norton.
- Fergus, K., Gray, R., Fitch, M., Labrecque, M., & Phillips, C. (2002). Active Consideration: Conceptualizing Patient – Provided Support for Spouse Caregivers in the Context of Prostate Cancer. *Qualitative Health Research*, 12, 4, 492–514.
- Freid, Z. (1991) “Ja” i “Ono”. *Trudi raznih let*. Tbilisi: Meraņi [Freids, Z. “Es” un “Tas”. *Dažādu gadu darbu izlase*].
- Furnham, A. (1992). Fortitude. In D. Anderson (Ed.), *The loss of virtue* (pp.135–153). London: Social Affairs Unit.
- Furnham, A., & Petrides, K. V. (2003). Trait emotional intelligence and happiness. *Social Behavior and Personality*, 31, 8, 815–824.
- Furnham, A., Petrides, K. V., Sisterson, G., & Baluch, B. (2003). Repressive coping style and positive self-presentation. *British Journal of Health Psychology*, 8, 223–249.
- Gaitniece-Putāne, A. (2005). Liverpool Stoicism Scale Adaptation. *Baltic Journal of Psychology*, 6, 1, 57–64.
- Goleman, D. (2001). An EI-based theory of performance. In C. Cherniss & D. Goleman (Eds.) *The emotionally intelligent workplace*. (pp. 27–45). San Francisco: Jossey-Bass.
- Goleman, D. (1995). *Emotional intelligence*. New York: Bantam Books.
- Goleman, D. (1998). *Working with Emotional Intelligence*. New York: Bantam Books.
- Goleman, D., & Cherniss, G. (1998). *Bringing emotional intelligence to the workplace*. Rutgers, N. J.: Consortium for Research on Emotional Intelligence in Organizations.
- Goleman, D., Boyatzis, R., & McKee, A. (2002). *Primal Leadership: Realizing the Power of Emotional Intelligence*. Harvard Business School Press.
- Gould, R. L. (1978). *Transformation, growth and change in a adult life*. New York: Simon & Schuster.
- Grewal, D., & Salovey, P. (2005). Feeling Smart: The Science of Emotional Intelligence. *American Scientist*, 93, 4, 330–339.
- Harris, M. B. (1996). Aggressive experience and aggressiveness: relationship to ethnicity, gender, and age. *Journal Applied Social Psychology*, 26, 843–870.
- Huesmann, L. R. (1986). Psychological processes promoting the relation between exposure to media violence and aggressive behavior by the viewer. *Journal of Social Issues*, 42, 125–140.
- Joireman, J., Anderson, J., & Strathman, A. (2003). The Aggression Paradox: Understanding Links Among Aggression, Sensation Seeking, and the Consideration of Future Consequences. *Journal of Personality and Social Psychology*, 84, 6, 1287–1302.
- King, N., Carroll, C., Newton, P., & Dornan, T. (2002). “You Can’t Cure It so You Have to Endure It”: The Experience of Adaptation to Diabetic Renal Disease. *Qualitative Health Research*, 12, 3, 329–346.
- Kraig, G., & Bokum, D. (2006). *Psihologija razvitija*. SPB.: Piter [Kraiga, G. & Baukums, D. Attīstības psiholoģija].

- Lam, L. T., & Kirby, S. L. (2002). Is emotional intelligence an advantage? An exploration of the impact of emotional and general intelligence on individual performance. *Journal of Social Psychology*, 142, 1, 133–143.
- Levinson, D. J. (1986). A conception of adult development. *American Psychologist*, 41, 3–13.
- Lois, J. (2001). Managing emotions, intimacy, and relationships in a Volunteer Search and Rescue Group. *Journal of Contemporary Ethnography*, 30, 2, 131–179.
- Lopes, P. N., Salovey, P., & Straus, R. (2002). Emotional intelligence, personality, and the perceived quality of social relationships. *Personality and Individual Differences*, 35, 641–658.
- Lorenc, K. (1994). *Agresija: kak nazivajetsja zlo*. M. [Lorencs, K. Agresija: kā sauc [aunumu].
- Lyusin, D. B. (2006). Emotional intelligence as mixed construct. *Journal of Russian and East European Psychology*, 44, 6, 54–68.
- Malzubris, G. (2003). *Morālās spriešanas un emocionālās inteligences saistība*. (Maģistra pētījums, nepublicēts materiāls.)
- Maree, J. G., & Eiselen, R. J. (2004). The emotional intelligence profile of academics in a merger setting. *Education and Urban Society*, 36, 4, 482–504.
- Mayer, J., & Salovey, P. (1997). What is emotional intelligence? In P. Saloveys & D. J. Slatyer (eds.), *Emotional development and emotional intelligence* (pp. 3–31). New York: Basic Books.
- Mayer, J. D., Caruso, D. R., & Salovey, P. (2000). Emotional Intelligence Meets Traditional Standards for an Intelligence. *Intelligence*, 27, 4, 267–298.
- Mayer, J. D., Salovey, P., & Caruso, D. (2000). Models of Emotional Intelligence. R. Sternberg (Ed.). *Handbook of Intelligence*. (pp. 396–420). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Mayer, J. D., Salovey, P., Caruso, D. R., & Sitarenios, G. (2003). Measuring emotional intelligence with the MSCEIT 2.0. *Emotion*, 3.
- O'Connor, D. B., Archer, J., & Wu, F.W. (2001). Measuring Aggression: Self-Reports, Partner Reports, and Responses to Provoking Scenarios. *Aggressive Behavior*, 27, 79–101.
- Okey, J. L. (1992). Human Aggression: The etiology of individual differences. *Journal of Human Psychology*, 32, 1, 51–64.
- Palmer, B. R., Manocha, R., Gignac, G., & Stough, C. (2003). Examining the factor structure of the Bar-On Emotional Quotient Inventory with an Australian general population sample. *Personality and Individual Differences*, 35, 1191–1210.
- Petrides, K. V., & Furnham, A. (2000). On the dimensional structure of emotional intelligence. *Personality and Individual Differences*, 29, 313–320.
- Petrides, K. V., & Furnham, A. (2003). Trait Emotional Intelligence: Behavioural Validation in Two Studies of Emotion Recognition and Reactivity to Mood Induction. *European Journal of Personality*, 17, 39–57.
- Petrides, K. V., & Furnham, A. (2001). Trait Emotional Intelligence: Psychometric Investigation with Reference to Established Trait Taxonomies. *European Journal of Personality*, 15, 425–448.
- Roberts, R. D., Zeidner, M., & Matthews, G. (2001). Does emotional intelligence meet traditional standards for an intelligence? Some new data and conclusions. *Emotion*, 1, 196–231.
- Robertson, D. (2005). Stoicism – a lurking presence. *Counselling & Psychotherapy Journal*, 16, 6, 35–40.
- Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990). Emotional intelligence. *Imagination, Cognition, and Personality*, 9, 185–211.
- Salovey, P., Mayer, J. D., & Caruso, D. (2002). The positive psychology of emotional intelligence. In C. R. Snyder & S. J. Lopez (Eds.) *Handbook of positive psychology* (pp. 159–171). New York: Oxford University Press.
- Seale, C. (2002). Cancer Heroics: A Study of News Reports with Particular Reference to Gender. *Sociology*, 36, 1, 107–126.
- Sheehy, G. (1995). *New passages: mapping your life across time*. New York: Random House.

- Skinner, B. F. (1938). *The behavior of organism: An experimental analysis*. New York: Appleton-Century-Crofts.
- Stempsey, W. E. (2004). A New Stoic: The Wise Patient. *Journal of Medicine and Philosophy*, 29, 4, 451–472.
- Swift, D. G. (2002). The relationship of emotional intelligence, hostility, and anger to heterosexual male intimate partner violence. *Dissertation Abstracts International: Section B: The Sciences & Engineering*, 62, 10-b, 4806.
- Tedeschi, J. T., & Felson, R. B. (1994). *Violence, Aggression, and Coercive Actions*. Washington, DC: American Psychological Association.
- Vaillant, G. (1977). The climb to maturity: How the best and brightest came of age. *Psychology Today*, 9, 34–39.
- Van der Zee, K. & Wabeke, R. (2004). Is Trait-Emotional Intelligence Simply or More Than Just a Trait? *European Journal of Personality*, 18, 243–263.
- Zillmann, D. (1988). Cognition-excitation interdependencies in aggressive behavior. *Aggressive Behavior*, 14, 51–64.
- Wagstaff, G., & Rowledge, A. (1995). Stoicism: Its relation to gender, attitude toward poverty, and reactions to emotive material. *Journal of Social Psychology*, 135, 181–184.

Summary

The aim of this study is to explore the relationship between aggression, emotional intelligence and stoicism in respondents in the 20–25 and 30–35 age groups, and find out if emotional intelligence and stoicism can predict aggression. A total of 381 respondents took part in the study, including 88 men in the age of 20–25; 91 men in the age of 30–35; 96 women in the age of 20–25, and 106 women in the age of 30–35. The respondents came from different socio-economic groups. The following instruments were used: the Aggression Questionnaire (Buss & Perry, 1992), the Bar-On Emotional Quotient Inventory (Bar-On, 1999), and the Liverpool Stoicism Scale (Wagstaff & Rowledge, 1995). The results showed similar correlations for all four groups – the higher the overall emotional intelligence and its factors, the lower the overall aggression, hostility, anger and, with some exceptions, also physical aggression. Stoicism is positively related to the interpersonal factor of emotional intelligence and probably can be adapted in the model of emotional intelligence as one of its components. In this context, it is possible to consider emotional intelligence and stoicism as mitigating or controlling aggression. Hence, the development of these characteristics could potentially help to decrease aggressive impulses.

Keywords: aggression, emotional intelligence, stoicism.

Laika perspektīvas analīze un interpretācija
Indivīda laika perspektīva: jaunas iespējas analīzē un
interpretācijā
Analysis and Interpretation of Time Perspective
Individual Time Perspective: New Possibilities of Analysis and
Interpretation

Aleksandrs Koļesovs

Latvijas Universitāte, Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte,
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatvē 74/76, Rīga, LV-1083
e-pasts: aleksandrs.kolesovs@lu.lv

Raksts piedāvā jaunu laika perspektīvas definīciju un identificē jaunas iespējas laika perspektīvas rādītāju interpretācijā. Laika perspektīva tiek definēta kā indivīda orientācija laikā, emocionāla attieksme pret to un priekšstati par pagātnes, tagadnes un nākotnes objektiem, to izvietojumu un savstarpējo saistību. Lauka teorijas jēdzieni ļauj interpretēt laika perspektīvu kā spēkus psiholoģiskajā laukā, kas raksturo indivīda mijiedarbību ar pagātnes, tagadnes un nākotnes objektu kopām. Empīrisko pētījumu rezultātu interpretācija apliecina, ka piedāvātā definīcija un modelis var tikt pieņemti laika perspektīvas pētījumos. Tiek izveidots alternatīvs modelis, lai aprakstītu orientāciju uz nākotni. Turpmāko pētījumu uzdevumi ir precizēt laika perspektīvas konstruktus, izstrādāt mērījuma metodes un atklāt indivīda laika perspektīvas un sociokultūras konteksta mijiedarbības mehānismus.

Atslēgvārdi: laika perspektīva, lauka teorija.

Indivīda laika perspektīva:
jaunas iespējas analīzē un interpretācijā

Laika perspektīvas koncepciju pārskati atklāj vairākas pieejas tās izpētei (Zimbardo & Boyd, 1999; Koļesovs, 2003). Saskaņā ar pirmo definīciju, ko piedāvā Levins, laika perspektīva ir *indivīda priekšstatu kopums par viņa psiholoģisko nākotni un psiholoģisko pagātni konkrētā brīdī* (Lewin, 1951, 222). Fress papildina priekšstatus par laika perspektīvu ar individuālo atšķirību aprakstu un iedala laika perspektīvu piecos tipos atkarībā no indivīda orientācijas uz pagātni, tagadni vai nākotni (Fraisse, 1964). Līdzīgu piecu faktoru laika perspektīvas modeli piedāvā Zimbardo, definējot laika perspektīvu kā *procesu, kurā nepārtrauktā individuālas un sociālas pieredzes plūsma tiek iekļauta laika kategorijās jeb laika rāmjos...* (Zimbardo & Boyd, 1999, 1271). Savukārt Ņutēns

uzsver laika perspektīvas struktūras raksturotāju nozīmi un piedāvā metodes laika perspektīvas dziļuma un blīvuma mērījumiem (Nuttin & Lens, 1985).

Atšķirīgo pieeju attīstības gaitā laika perspektīvas aprakstos tiek izmantoti vairāki jēdzieni, kas raksturo laika perspektīvu un tiek uzskatīti par šī konstrukta sastāvdaļām. Tomēr šie jēdzieni netiek apvienoti vienā definīcijā, kas rada grūtības empīrisko pētījumu rezultātu salīdzinājumā un apkopojumā, kā arī ierobežo teorētisko priekšstatu attīstību. Šī raksta mērķis ir piedāvāt jaunu laika perspektīvas definīciju un identificēt jaunas iespējas laika perspektīvas rādītāju interpretācijā.

Laika perspektīvas definīcija

Piedāvātās laika perspektīvas koncepcijas balstās uz diviem priekšstatiem par laiku. Pirmajā gadījumā laika perspektīvas aprakstos tiek uzsvērts priekšstats par laiku kā dimensiju un tiek analizēts notikumu izvietojums zināmā laika intervālā (Nuttin & Lens, 1985). Otrajā gadījumā laiks tiek uzskatīts par izmaiņu plūsmu un lielāka uzmanība tiek pievērsta indivīda orientācijai notiekošajās izmaiņās (Fraisse, 1964; Zimbardo & Boyd, 1999).

Laika perspektīvas definīciju ir iespējams precizēt, ņemot vērā mainīgos lielumus, kas tika iekļauti laika perspektīvas pētījumos abās pieejās. Šie mainīgie lielumi var tikt klasificēti pēc jauna kritērija: *objektu* vai *subjekta* pozīcija laika perspektīvas aprakstā. Objektu pozīcija nozīmē, ka par laika perspektīvas uzbūves elementiem un analīzes atskaites punktu tiek uzskatīti objekti – pagātnes un tagadnes notikumi, kā arī iespējamie nākotnes notikumi un indivīda mērķi, kas ir izvietoti indivīda laika perspektīvā. Šo pozīciju atbalsta Nuttens (Nuttin & Lens, 1985), kurš lielāku uzmanību pievērš laika perspektīvas satura un objektu izvietojuma analīzei. Līdzīgu pozīciju ieņem arī Nurmi un viņa kolēģi nākotnes perspektīvas empīriskajos pētījumos (Nurmi, 1987; Nurmi, Poole, & Kalakoski, 1994; Nurmi, Poole, & Seginer, 1995). Turpretī laika perspektīvas aprakstā no subjekta pozīcijas tiek uzsvērti vispārinātie rādītāji, kas raksturo indivīda orientāciju nepārtraukto izmaiņu plūsmā. No šīs pieejas raugoties, pozīcijām tika veikta indivīda laika perspektīvas klasifikācija (Fraisse, 1964) un tās faktoru struktūras apraksts (Zimbardo & Boyd, 1999). Apraksti no subjekta un objektu pozīcijām būtiski atšķiras, kas ļauj sakārtot rādītājus, ņemot vērā pozīcijas atskaites punktu.

Kā pirmais mainīgais lielums ir jāmin laika perspektīvas *saturs*, kuru veido laika perspektīvas objekti (Nuttin & Lens, 1985). Laika perspektīvas saturs tiek analizēts gan kvalitatīvi, gan kvantitatīvi. Satura analīzes rezultātā tika izstrādātas objektu kategorijas (Nuttin & Lens, 1985; Nurmi, 1987; Nurmi et al., 1995). Kodēšanas procedūras un biežumu aprēķini ļauj salīdzināt indivīdu laika perspektīvas satura īpašības arī kvantitatīvi (Nurmi et al., 1994; Nurmi et al., 1995).

Objektu izvietojums laikā ir vēl viens jēdziens, kas tiek minēts laika perspektīvas aprakstos (Nuttin & Lens, 1985; Nurmi et al., 1995). Izvietojuma noteikšanai tiek pērtas objektu *laika zīmes* (Nuttin & Lens, 1985) un sagaidāmo notikumu hronoloģija (Nurmi 1987). Balstoties uz objektu laika zīmēm, ir iespējams aprēķināt laika perspektīvas parametrus: *dziļumu* un *blīvumu*. Dziļums tiek rēķināts kā attālums līdz objektiem laika perspektīvā (Nuttin & Lens, 1985; Nurmi et al., 1995). Savukārt blīvumu ir iespējams aprēķināt, ņemot vērā objektu skaitu noteiktā laika intervālā (Nuttin & Lens, 1985).

Savstarpējās objektu *sakarības* papildina laika perspektīvas aprakstus (Fraisse, 1964; Nuttin & Lens, 1985). Indivīds var saskatīt loģiskās sakarības starp notiku-

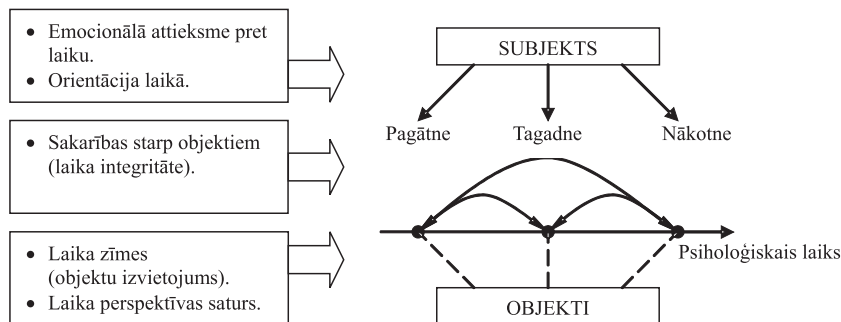
miem un izmaiņām savā dzīvē. Cēloņsakarības atklāj cēloņa un sekas attiecības, savukārt instrumentālās sakarības – mērķa un līdzekļa attiecības starp laika perspektīvas objektiem. Jāatzīmē, ka sakarības var apvienot laika perspektīvas objektus no pagātnes, tagadnes un nākotnes.

Sakarības starp objektiem nodrošina laika perspektīvas *integritāti* jeb vienotību (Nuttin & Lens, 1985). Priekšstati par pagātnes, tagadnes un nākotnes vienotību ir efektīvas un adekvātas laika perspektīvas modeļu pamatā (Fraisse, 1964; Nuttin & Lens, 1985; Zimbardo & Boyd, 1999). Ja pagātne, tagadne un nākotne nav vienotas, indivīdi nespēj saskatīt savas uzvedības nozīmi, iemeslus un sekas (Fraisse, 1964; Nuttin & Lens, 1985), viņu darbību lielākā mērā nosaka pašreizējā situācija (Zimbardo & Boyd, 1999). Vienotības līmeni paaugstina nākotnes kā aktīva tagadnes un pagātnes turpinājuma apzināšanās (Fraisse, 1964; Nuttin & Lens, 1985). Tomēr pilnībā vienota laika perspektīva ir tikai vēlāmais modelis. Priekšroka parasti tiek dota vienai no laika kategorijām, kas veido tendenciozu attieksmi pret pagātņi, tagadni vai nākotni (Zimbardo & Boyd, 1999).

Tendence orientēties uz vienu no laika kategorijām tiek saukta par *orientāciju laikā* (Fraisse, 1964; Nuttin & Lens, 1985). Orientācija laikā tiek saistīta ar pagātnes, tagadnes vai nākotnes objektu dominēšanu (Nuttin & Lens, 1985), kas ietekmē indivīda orientāciju notiekošajās izmaiņās, notikumu atcerēšanos un saistību veidošanos starp notikumiem (Zimbardo & Boyd, 1999).

Kā pēdējais mainīgais lielums laika perspektīvas komponentu pārskatā ir jāmin *emocionālā attieksme pret laiku* (Nuttin & Lens, 1985). To veido pozitīva vai negatīva attieksme pret pagātņi, tagadni un nākotni. Tiek uzskatīts, ka attieksme pret laika kategoriju veidojas uz attieksmes pret šīs kategorijas objektiem pamata (Nuttin & Lens, 1985). Pozitīvā vai negatīvā attieksme pret pagātņi saistās arī ar atšķirīgo indivīda orientāciju laikā (Zimbardo & Boyd, 1999).

Nosauktos mainīgos lielumus ir iespējams shematiski izvietot dimensijā *subjekts – objekti* (1. attēls). Jāuzsver, ka laika perspektīvas objekti šajā shēmā ir izvietoti psiholoģiskā laika dimensijā, kas atspoguļo uztverto notikumu hronoloģiju (James, 1981/1952). Jāatzīmē, ka piedāvātā shēma ir aprakstoša. Tā atspoguļo iepriekšminēto mainīgo lielumu izvietojumu un neparāda funkcionālās attiecības starp tiem.

1. attēls. Laika perspektīvas konstrukta elementu izvietojums dimensijā *subjekts – objekti*.

Laika perspektīvas objektu aprakstos atklātā vai latentā veidā pastāv priekšstati par laika līniju, kurā tiek izvietoti šie objekti (Nuttin & Lens, 1985; Nurmi et al., 1994;

Nurmi et al., 1995). Savukārt aprakstā no subjekta pozīcijas laiks tiek prezentēts kā izmaiņu secība vai plūsma (Fraisse, 1964; Zimbardo & Boyd, 1999). Lielāka uzmanība tiek pievērsta indivīda orientācijai laikā un dažādiem orientācijas veidiem. Tomēr abu veidu aprakstos tiek minēti vai iekļauti izpētē mainīgie lielumi, kas attiecas uz citu pieeju. Piemēram, Ņutēns (Nuttin & Lens, 1985) runā par orientāciju laikā un emocionālo attieksmi pret laiku, kā arī piedāvā instrumentāriju attieksmes mērījumam. Savukārt Zimbardo laika perspektīvas aprakstā (Zimbardo & Boyd, 1999) tiek minēti priekšstati par pagātnes, tagadnes un nākotnes notikumiem un objektiem.

Atkarībā no izvēlētās pozīcijas laika perspektīvas aprakstos tiek uzsvērti jautājumi, *kā* vai *ko* indivīds saredz pagātnē, tagadnē un nākotnē. Apvienojot aprakstītos mainīgos lielumus, *laika perspektīvu* var definēt kā *indivīda orientāciju laikā, emocionālo attieksmi pret to un priekšstatus par pagātnes, tagadnes un nākotnes objektiem, to izvietojumu un savstarpējo saistību*. Šis skatījums apvieno mainīgos lielumus, kas tiek izmantoti laika perspektīvas aprakstam un tiek uzskatīti par būtiskiem tās izpratnei dažādās pieejās.

Jāpiebilst, ka piedāvātā definīcija pēc savas uzbūves ir tuvāka operacionālai definīcijai, jo iekļauj mainīgos lielumus, kurus var mērit empīriskajos pētījumos. Definīcijas ieviešana var palīdzēt organizēt turpmākos pētījumus un veidot pamatu pētījumu rezultātu salīdzinājumiem. Lai atklātu jaunas iespējas laika perspektīvas izpratnē, šajā darbā tiek piedāvāts veltīt uzmanību teorijai, kurā ieviests laika perspektīvas konstrukts. Tāpēc jaunas iespējas tiks meklētas, balstoties uz psiholoģiskā lauka teorijas priekšstatiem (Lewin, 1951).

Interpretācija psiholoģiskā lauka teorijas jēdzienos

Psiholoģiskā lauka teorijā (Lewin, 1951) laika perspektīva tika ieviesta kā papildu konstrukts. Tas palīdzēja izskaidrot indivīda uzvedības determinēšanu ar iemesliem, kas pastāv psiholoģiskajā laukā konkrētajā brīdī. Vienlaikus laika perspektīva ir tikusi maz analizēta lauka teorijas jēdzienos, kas paver jaunas iespējas attīstīt teorētiskus priekšstatus.

Indivīda un objektu ievietošana psiholoģiskajā laukā var palīdzēt integrēt rādītājus, kas raksturo indivīda laika perspektīvu. Tāpēc ir svarīgi noteikt laika perspektīvas sastāvdaļu un lauka teorijas jēdzienu atbilstību.

Pagātnes notikumi un nākotnes mērķi kā objekti psiholoģiskajā laukā jau tika analizēti Levina darbos (Lewin, 1939, 1951). Jāpiebilst, ka arī pagātne, tagadne un nākotne var tikt apzīmētas kā noteiktas zonas psiholoģiskajā laukā. Katras zonas struktūra var būt vairāk vai mazāk sarežģīta, kas ir atkarīgs no objektu skaita un sakarībām starp tiem. Tomēr struktūras sarežģītība neizslēdz iespējas noteikt atbilstošas objektu kopas.

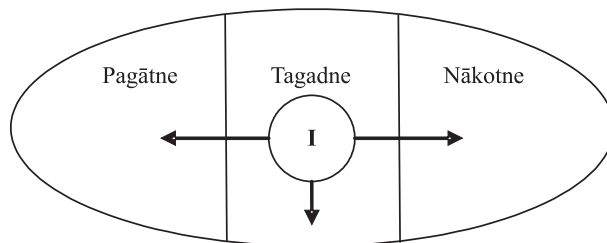
Emocionālo attieksmi pret laiku var saistīt ar atšķirīgo pagātnes, tagadnes un nākotnes objektu vērtību vispārinājumu. Uzskatīt emocionālo attieksmi pret laiku par objektu vērtību vispārinājumu piedāvā Ņutēns (Nuttin & Lens, 1985), kurš ir izstrādājis arī metodi emocionālās attieksmes mērījumam.

Orientācijas laikā jauna interpretācija var tikt saistīta ar *spēka* jēdzienu (Lewin, 1951). Pēc analogijas ar fizikas priekšstatiem Levins uzskata spēku par vektoru, kas raksturo psiholoģiskā lauka tendenci mainīties, izmaiņu virzienu un izteiktības pakāpi (absolūto vērtību). Spēka virziens tiek noteikts, ņemot vērā objekta vērtību. Tas ir virzīts no indivīda pie objektiem ar pozitīvu vērtību, kas atspoguļo indivīda tieksmi tuvoties

objektam vai sasniegt izvīrīto mērķi. Ja objekta vērtība ir negatīva, spēka virziens ir pretējs un atspoguļo tendenci izvairīties no nevēlama objekta. Ik brīdī uz indivīdu var iedarboties vairāki spēki. Visus spēkus, kas iedarbojas uz indivīdu, raksturo noteikts kopspēks. Saskaņā ar Levīna priekšstatiem tieši kopspēks izraisa indivīda uzvedību vai izmaiņas psiholoģiskajā lauka struktūrā (Lewin, 1951).

Orientācija uz pagātņi, tagadni vai nākotni ir virzīta uz atbilstošu laika zonu un var atšķirties pēc absolūtās vērtības, ko apstiprina vairāki laika perspektīvas pētījumi (Nurmi, 1991; Zimbardo & Boyd, 1999). Tāpēc nosauktās orientācijas var attēlot kā spēkus psiholoģiskajā laukā (2. attēls).

2. attēls. Orientācija uz pagātņi, tagadni un nākotni kā spēki psiholoģiskajā laukā

Spēka pielikuma punkts ir indivīds (I), jo spēks raksturo viņa orientāciju laikā. Spēka virzienu nosaka zonas vērtība. Piedāvātā shēma atspoguļo gadījumu, kad pagātnei, tagadnei un nākotnei ir pozitīva vērtība. Ja vērtība būtu negatīva, saskaņā ar Levīna domām, spēku virziens mainītos uz pretējo (Lewin, 1951). Jāpiebilst, ka norādītie spēki prezentē kopspēkus, kas summē uz atsevišķiem pagātnes, tagadnes vai nākotnes objektiem virzītus spēkus.

Var secināt, ka visas laika perspektīvas sastāvdaļas ir iespējams interpretēt psiholoģiskajā lauka teorijas jēdzienos. Pagātnes, tagadnes un nākotnes objektu kopas veido zonas psiholoģiskajā laukā. Atbilstošās zonas vērtība atspoguļojas indivīda emocionālajā attieksmē pret to. Savukārt orientācija uz pagātņi, tagadni vai nākotni var tikt interpretēta kā spēks, kas raksturo indivīda mijiedarbību ar noteiktu psiholoģiskajā lauka zonu. Tas palīdz labāk saprast laika perspektīvas subjektīvo un objektīvo rādītāju vienotību, un laika perspektīva var tikt interpretēta kā *spēki psiholoģiskajā laukā, kas raksturo indivīda mijiedarbību ar pagātnes, tagadnes un nākotnes objektu kopām*.

Jauns skatījums un empīriskie pētījumi

Piedāvāto skatījumu uz laika perspektīvu ir iespējams pielietot dažu pretrunīgu empīrisko pētījumu rezultātu interpretācijā. Tas attiecas uz orientācijas laikā pētījumiem, jo tieši šim rādītājam tiek piedāvāta jauna interpretācija psiholoģiskajā lauka teorijas jēdzienos. Pētījumu rezultātu apkopojums rāda, ka vispārēja orientācija uz pagātņi ir tradicionālo kultūru raksturojums, bet orientācija uz nākotni ir industrializēto kultūru raksturojums (Kim, 2000). Individuālisms arī tiek saistīts ar orientāciju uz nākotni, bet kolektīvisms – ar orientāciju uz pagātņi (Nurmi, 1991), kas apstiprina individuālisma saistību ar industrializācijas procesiem (Triandis & Suh, 2002). Tomēr ir pētījumi, kuru rezultāti nesaskan ar vispārējām tendencēm. Etniski nevienveidīgās populācijās laika perspektīvas rādītāji var būt pretrunā ar grupu kultūras raksturojumiem.

Piemēram, Izraēlas ebreju un arābu nākotnes perspektīvas salīdzinājumā (Seginer, 1988) tika atklāts, ka nākotnes notikumi kopumā bija nozīmīgāki arābu pusaudžiem nekā ebreju pusaudžiem. Šī tendence tika novērota attiecībā uz vispārējo orientāciju uz nākotni un dažādu dzīves jomu vērtējumos. Ja atšķirības nākotnes perspektīvas saturā varēja interpretēt kā kultūras atšķirības, tad lielāka arābu pusaudžu orientācija uz nākotni tika skaidrota ar piederību etniskā mazākuma grupai. Ierobežojumi darba tirgū, nepieciešamība lietot vairākuma valodu (ivritu) izglītības turpināšanai un veiksmīgai karjerai, kā arī skaitliskais mazākums un mazāka pārstāvība prestižos amatos tika uzskatīti par iemesliem, kas radīja papildu grūtības arābu jauniešiem iekļauties Izraēlas sabiedrībā. Tāpēc lielāka orientācija uz nākotni tika saistīta ar viņu tieksmi pēc iespējas ātrāk ienākt nākotnes dzīvē.

Būtu jāuzsver nosacījums, kas tika atzīmēts Segineras pētījumā (Seginer, 1988). Arābu pusaudžu un jauniešu nākotnes iespējas bija ierobežotas, viņu mērķu sasniegšana prasīja papildu piepūles, tomēr iespējas bija pieejamas un mērķi – sasniedzami. Tas nozīmē, ka ebreju un arābu pusaudžu grupās tika salīdzināta orientācija uz līdzīgiem mērķiem, kas paaugstina nesakrītības nozīmi.

Attīstot jauno skatījumu uz laika perspektīvu, var turpināt rādītāju interpretāciju psiholoģiskā lauka teorijas jēdzienos. Ja indivīda orientācija uz nākotni tiek interpretēta kā kopspeks psiholoģiskajā laukā, kas ir virzīts uz nākotnes objektu kopu, tad grūtības mērķu sasniegšanā var tikt interpretētas kā pretspēks, kas ir jāpārvar, virzoties uz nākotnes mērķiem.

Jauna orientācijas uz nākotni interpretācija tika izmantota Latvijas jauniešu laika perspektīvas izpētē (Koļesovs, 2007). Sociāli ekonomiskās situācijas analīzes gaitā tika konstatēts, ka krievu grupas jauniešus vidusskolas nobeiguma posmā sagaida grūtības, kas veido papildu šķēršļus viņu mērķu sasniegšanā. Salīdzinājumā ar latviešu vienaudžiem krievu jauniešiem ir jālieto vēl viena valoda, un tas ir jādara pietiekami augstā līmenī, lai veiksmīgi konkurētu izglītības un darba jomā. Latvijas iedzīvotāji no krievu etnolingvistiskās grupas ir mazāk pārstāvēti lēmumu pieņemšanas institūcijās un valsts iestādēs. Pēc analogijas ar Segineras pētījumu nosauktās grūtības tika uzskatītas par papildu ierobežojumiem, kas sagaida vienu no grupām.

Saskaņā ar piedāvātajām interpretācijām tika izvirzīta hipotēze par lielāku krievu etnolingvistiskās grupas jauniešu orientāciju uz nākotni salīdzinājumā ar latviešu etnolingvistiskās grupas jauniešiem. Skolēnu atbilžu satura analīze apstiprina papildu grūtību iekļaušanu nākotnes aprakstā, savukārt hipotēzes apstiprināšanās apliecina iespēju interpretēt orientāciju uz nākotni kā spēku psiholoģiskajā laukā.

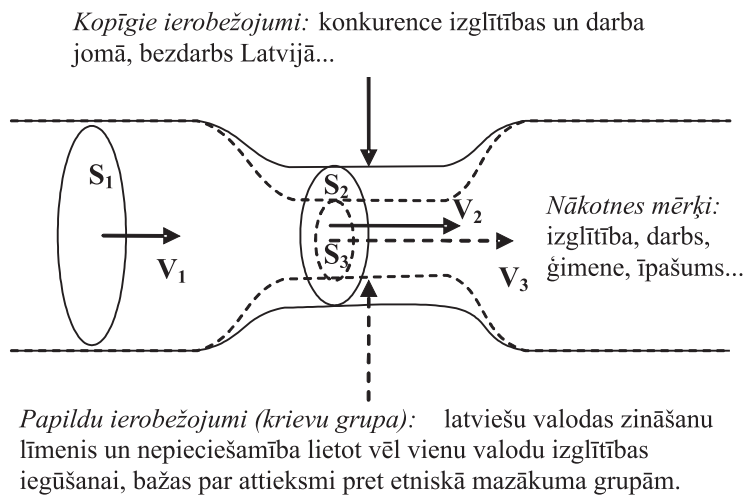
Kritiskas piezīmes un turpmāko pētījumu virzieni

Piedāvātā laika perspektīvas interpretācija psiholoģiskā lauka teorijas jēdzienos ļauj apgalvot, ka laika perspektīvas prognoze ir saistīta ar iespējām prognozēt spēkus, kas raksturo indivīda mijiedarbību ar pagātņi, tagadni un nākotni. Tāpēc pirmā kritiskā piezīme attiecas uz ierobežotām spēku prognozes iespējām. Tas saistās ar Levina atzinumu, ka ne fiziskā, ne sociālā vide pašas par sevi nav psiholoģiskā lauka daļa (Lewin, 1951). To iekļaušana spēku veidā ir apgrūtināta, tāpēc tiek secināts, ka fiziskie un sociālie

apstākļi neveido psiholoģiskā lauka zonas, bet ierobežo tās. Šie apstākļi tiek apzīmēti kā *robežnosacījumi* (Lewin, 1951).

Lewins piedāvā arī alternatīvo modeli, kas ļautu analizēt indivīda uzvedību mērķa sasniegšanā. Runa ir par tā saukto *kanāla teoriju* (Lewin, 1951). Saskaņā ar šo teoriju mērķi tiek sasniegti caur noteiktiem kanāliem. Ceļš caur kanālu var paredzēt vairākus soļus. Augstāko izglītību, piemēram, var iegūt, iestājoties augstskolā, studējot un absolvējot to. Savukārt iekļūšana kanālā var būt atkarīga no robežnosacījumiem. Tie ietekmē indivīda iekļūšanu kanālā, viņa pārvietošanos tajā un var tikt interpretēti kā kanāla *pretestība* (Lewin, 1951). Kanāla modelis tika izmantots arī turpmākajos sociālo procesu aprakstos (Ross & Nisbett, 1991), kā arī indivīda attīstības raksturojumam sociāli ekonomiskajā un kultūras kontekstā (Nurmi, 2004).

Ir iespējams attīstīt analogiju ar kanālu, ja orientācijas uz nākotni aprakstam izmanto vienkāršotu hidrodinamikas modeli, kas atspoguļo tā saukto plūsmas nepārtrauktības likumu (Koļesovs, 2007). Saskaņā ar šo likumu plūsmas ātrums (V) ir apgriezti proporcionāls kanāla šķērsgriezumam (S). Kanāla malas, kas nosaka tā šķērsgriezumu (S_1), tika piedāvāts uzskatīt par iespējām, kas tiek saistītas ar noteiktu sociāli ekonomisko kontekstu (3. attēls). Kanāla sašaurināšanos nākotnes mērķu priekšā var uzskatīt par ierobežojumiem šo mērķu sasniegšanā (S_2 un S_3). Savukārt šķidrums pārvietošanas ātrumu var uzskatīt par orientāciju uz nākotni (V_1 , V_2 un V_3).

3. attēls. Orientācijas uz nākotni saistība ar ierobežojumiem mērķu sasniegšanā

Var redzēt, ka abu grupu jaunieši saskaras ar līdzīgiem šķēršļiem nākotnes mērķu sasniegšanā, bet krievu grupas jauniešu priekšā ir papildu ierobežojumi. Ja notiek pārvietošanās nākotnes mērķu virzienā, orientācija uz nākotni (ātrums V_3) jauniešiem krievu grupā būs lielāka nekā latviešu grupas jauniešiem (ātrums V_2). To nosaka mazāks kanāla šķērsgriezums S_3 salīdzinājumā ar šķērsgriezumu S_2 .

Ja orientācija uz nākotni kā spēks psiholoģiskā lauka modelī tika saistīta ar indivīda tendenci pārvietoties uz noteiktiem psiholoģiskā lauka reģioniem, tad šajā gadījumā orientācija uz nākotni ir saistīta ar pārvietošanās raksturojumu – ātrumu. Tas saskan ar Segineras piedāvāto interpretāciju (Seginer, 1988). Izteiktāku arābu jauniešu orientāciju

uz nākotni viņa interpretēja kā vēlmi *ātrāk* sasniegt savus mērķus. Vienlaikus ir jāatzīmē, ka dinamiskais kanāla modelis ir pielietojams tikai orientācijas uz nākotni interpretācijā, bet statiskais lauka modelis iekļauj sevī visas laika zonas un laika perspektīvu raksturojošus jēdzienus.

Lai attīstītu piedāvātos modeļus, būtu svarīgi atklāt indivīda orientācijas uz nākotni un sociāli ekonomiskā konteksta mijiedarbības mehānismus. Jau iepriekšējos darbos (Nurmi, 1994) tika atzīmēts, ka zināšanas par iespējamām izmaiņām, nākotnes rīcības kontekstu un iespējām kontrolēt izmaiņas konkrētās dzīves jomās ir mediatori (starpnieki) procesā, kurā sociālais konteksts ietekmē indivīda nākotnes perspektīvu. Turklāt indivīda laika perspektīva veidojas ne tikai makro sistēmas kontekstā. Visas *makro* līmeņa faktoru ietekmes var tikt pastarpinātas *mezo* un *mikro* sistēmu līmenī (Bronfenbrenner, 1995). Tādējādi ir jāveic papildu analīze, lai precizētu teorētiskus priekšstatus par indivīda un sociokultūras konteksta mijiedarbību un izvēlētos atbilstošas statistikas metodes modeļu pārbaudei.

Otrā piezīmju grupa attiecas uz psiholoģiskā lauka objektu vērtības noteikšanu. Indivīda orientācija laikā tika interpretēta kā spēks, kura virziens ir atkarīgs no konkrētās laika zonas vērtības. Tomēr Zimbardo laika perspektīvas modelis (Zimbardo & Boyd, 1999) rāda, ka vienas laika zonas objektu vērtības var nebūt integrētas pilnībā, kā uz to piedāvā skatīties Ņutēns (Nuttin & Lens, 1985). Ir identificēti divi faktori, kas raksturo indivīda orientāciju uz pagātņi: *negatīvā pagātne* un *pozitīvā pagātne*. Divu faktoru atklāšana liecina par to, ka vērtības pagātnes zonā tiek integrētas, visticamāk, pēc savas zīmes. Tas veido divas objektu grupas un atbilstoši divus faktorus, kas pastāv indivīda laika perspektīvā.

Izpētot sakarības starp orientācijām laikā un emocionālo attieksmi pret tām, (Koļesovs, 2007) atklājas orientācijas uz pagātnes nelabvēlīgiem notikumiem negatīvā korelācija ar emocionālo attieksmi pret pagātņi un orientācijas uz nākotni korelācija ar emocionālo attieksmi pret to. Tomēr nākotnes jomā sakarība nav cieša. Tika konstatētas arī pretrunīgas tendences jauniešu vērtējumos. Piemēram, jauniešiem no krievu grupas netika novērota pozitīvāka attieksme pret nākotni, kaut arī viņu orientācija uz nākotni ir lielāka nekā jauniešiem no latviešu grupas. Tāpēc rezultāti tika interpretēti gan saistībā ar nākotnes mērķu pozitīvo vērtību, gan ar pielāgošanos nelabvēlīgiem apstākļiem. Tas nemaina priekšstatus par nākotnes mērķu pozitīvo vērtību, bet rada jautājumus par mērķu vērtību vispārīgumu psiholoģiskajā laukā un iespējām noteikt tās ar esošām metodēm.

Jāpiebilst arī, ka emocionālās attieksmes pret laiku analīzē un noteikšanā tika izmantots tikai viena komponenta attieksmes modelis, kuru laika perspektīvas pētījumos ir akceptējis Ņutēns (Nuttin & Lens, 1985). Trīs komponentu modelī emocionālo attieksmi papildina kognitīvais un uzvedības komponents (Chaiken & Stangor, 1987). Šie komponenti tika iekļauti arī laika perspektīvas pētījumos (Seginer, Vermulst, & Shoyer, 2004). Vienlaikus attieksmes komponenti tiek analizēti saistībā ar indivīda motivāciju, kas tradicionāli tiek iekļauta orientācijas uz nākotni aprakstā (Nuttin & Lens, 1985; Nurmi, 1991; Seginer et al., 2004). Tāpēc ir vēlama turpmāka laika perspektīvas konstrukta analīze, kas iekļautu attieksmes un motivācijas jēdzienus, lai precizētu to vietu un attiecības ar indivīda laika perspektīvu.

Secinājumi

Laika perspektīvas aprakstos no subjekta pozīcijas tiek atbildēts uz jautājumu, kā indivīds skatās uz laiku. Savukārt aprakstos no objekta pozīcijas tiek uzsvērts jautājums, ko indivīds saredz pagātnē, tagadnē un nākotnē. Balstoties uz jaunu laika perspektīvas elementu klasifikāciju, laika perspektīvu var definēt kā *indivīda orientāciju laikā, emocionālo attieksmi pret to un priekšstatus par pagātnes, tagadnes un nākotnes objektiem, to izvietojumu un savstarpējo saistību*.

Laika perspektīvas sastāvdaļu interpretācija psiholoģiskā lauka teorijas jēdzienos palīdz labāk saprast subjektīvo un objektīvo rādītāju vienotību. Jau zināmas laika perspektīvas elementu interpretācijas var papildināt orientācijas laikā kā spēka psiholoģiskajā laukā interpretācija. Laika perspektīva kopumā lauka teorijas jēdzienos var tikt interpretēta kā *spēki psiholoģiskajā laukā, kas raksturo indivīda mijiedarbību ar pagātnes, tagadnes un nākotnes objektu kopām*.

Empīrisko pētījumu rezultāti liecina, ka piedāvātais modelis var tikt attiecināts uz laika perspektīvas konstrukta aprakstu. Vienlaikus radās jautājumi par citu interpretāciju iespējām un papildu konstruktu iekļaušanu indivīda laika perspektīvas analīzē. Piedāvātās definīcijas un modeļu attīstība saistās ar vairākiem jauniem pētījumu uzdevumiem: precizēt laika perspektīvas konstrukta un citu konstruktus saistības, atklāt indivīda laika perspektīvas un sociokultūras konteksta mijiedarbības mehānismus, attīstīt mērījuma metodes un statistiski pārbaudīt izstrādātos modeļus.

Izmantotie informācijas avoti

- Bronfenbrenner, U. (1995). Developmental ecology through space and time: A future perspective. In P. Moen, G. Elder, Jr., & K. Lüscher (Eds.). *Examining lives in context. Perspectives on the ecology of human development*, 619–647. Washington: American Psychological Association.
- Chaiken, S., & Stangor, C. (1987). Attitudes and attitudes change. *Annual Review of Psychology*, 38, 575–630.
- Fraisse, P. (1964). *The psychology of time*. London: Eyre & Spottiswood.
- James, W. (1952). *The principles of psychology*. Chicago, London, Toronto: Encyclopaedia Britannica. (Original work published 1891.)
- Kim, U. (2000). Indigenous, cultural and cross-cultural psychology: A theoretical, conceptual, and epistemological analysis. *Asian Journal of Social Psychology*, 3, 265–287.
- Koļesovs A. (2003). Laika perspektīvas koncepcijas psiholoģijā. *Latvijas Universitātes raksti, Psiholoģija*, 664, 21–28.
- Koļesovs A. (2007). *Latviešu un krievu etnolingvistisko grupu jauniešu laika perspektīva Rīgā un Latgalē*. Npublicēta doktora disertācija. Latvijas Universitāte, Rīga.
- Lewin, K. (1939). Field theory and experiment in social psychology: Concepts and methods. *American Journal of Sociology*, 44, 868–897.
- Lewin, K. (1951). *Field theory in the social sciences: Selected theoretical papers*. New York: Harper & Row.
- Nurmi, J.-E. (1987). Age, sex, social class, and quality of family interaction as determinants of adolescents' future orientation: A developmental task interpretation. *Adolescence*, 22, 977–991.
- Nurmi, J.-E. (1991). How do adolescents see their future? A review of the development of future orientation and planning. *Developmental Review*, 11, 1–59.
- Nurmi, J.-E. (1994). The development of future orientation in life span context. In Z. Zaleski (Ed.), *Psychology of future orientation* (pp. 63–74). Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL.

- Nurmi, J.-E. (2004). Socialization and self-development: Channeling, selection, adjustment, and reflection. In R. Lerner & L. Steinberg (Eds.), *Handbook of adolescent psychology* (pp. 85–124). New York: Wiley.
- Nurmi, J.-E., Poole, M., & Kalakoski, V. (1994). Age differences in adolescent future-oriented goals, concerns, and related temporal extension in different sociocultural contexts. *Journal of Youth and Adolescence*, 23, 471–487.
- Nurmi, J.-E., Poole, M., & Seginer, R. (1995). Tracks and transitions – A comparison of adolescent future-oriented goals, explorations, and commitments in Australia, Israel, and Finland. *International Journal of Psychology*, 30, 355–375.
- Nuttin, J., & Lens, W. (1985). *Future time perspective and motivation: Theory and research method*. Leuven & Hillsdale, NJ: Leuven University Press & Erlbaum.
- Ross, L., & Nisbett, R. E. (1991). *The person and the situation*. New York: McGraw-Hill.
- Seginer, R. (1988). Adolescents facing the future. Cultural and sociopolitical perspectives. *Youth & Society*, 19, 314–333.
- Seginer, R., Vermulst, A., & Shoyer, S. (2004). The indirect link between perceived parenting and adolescent future orientation: A multiple-step model. *International Journal of Behavioral Development*, 28, 365–378.
- Triandis, H., & Suh, E. (2002). Cultural influences on personality. *Annual Review of Psychology*, 53, 133–160.
- Zimbardo, P. G., & Boyd J. N. (1999). Putting time in perspective: A valid, reliable individual-differences metric. *Journal of Personality and Social Psychology*, 77, 1271–1288.

Summary

The aim of this paper is to offer a new definition of time perspective and to identify new possibilities of interpretation of time perspective components. The paper defines time perspective as an individual's time orientation, affective attitude to time, and views about past, present, and future objects, their location, and their interrelations. The Field Theory concepts allow for the interpretation of time perspectives as field forces which characterize the individual's interaction with past, present, and future sets of objects. Interpretation of empirical findings provides support for the use of the proposed definition and model in the research of time perspective. An alternative model for the description of orientation towards the future was developed. The objectives for further research are the following: to clarify the construct of time perspective, to develop methods of measurement, and to discover the mechanisms of interaction between the individual's time perspective and the sociocultural context.

Keywords: *time perspective, Field Theory.*

Autovadītāju individuālo vērtību saistība ar riskantu braukšanu¹ *Drivers' Individual Values and Dangerous Driving*

Inese Muzikante, Viesturs Renģe

Latvijas Universitāte,
Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatvē 74/76, Rīga, LV-1083
e-pasts: inese.muzikante@lu.lv

Pētījuma mērķis ir noskaidrot, vai individuālās vērtības prognozē autovadītāju riskantu uzvedību uz ceļa. Saistībā ar autobraucēju uzvedību ir pērti daudzi mainīgie lielumi, taču individuālās vērtības līdz šim nav pētītas. Pamatojoties uz Š. Švarca universālo vērtību teoriju un uzskatu, ka vērtības kā indivīda identitātes sastāvdaļa prognozē uzvedību (Verplanken & Holland, 2002), tika izvirzīts pieņēmums, ka individuālās vērtības prognozē pārkāpumus. Tika veikta regresijas analīze, kuras rezultāti liecina, ka līdzās demogrāfiskajiem rādītājiem (dzimums, vecums), arī vērtības *universālisms*, *sasniegumi* un *konformisms* statistiski nozīmīgi prognozē riskantu braukšanu (pārkāpumus).

Atslēgvārdi: individuālās vērtības, autovadītāji, riskanta braukšana.

Ievads

2007. gadā uz Latvijas ceļiem gāja bojā 419 cilvēki, kas, rēķinot uz 100 tūkstošiem iedzīvotāju, ir otrais augstākais rādītājs Eiropas Savienībā un viens no augstākajiem pasaulē (Latvijas Ceļu satiksmes direkcijas dati; CSDD, 2008). Neraugoties uz dažādām drošības kampaņām plašsaziņas līdzekļos, 2007. gadā salīdzinājumā ar 2006. gadu satiksmes negadījumu skaits ir pieaudzis par 23,5%, tajos cietuši – par 17,4%, bojāgājuši – par 6,9% (CSDD, 2008). Lai gan satiksmes negadījumos bieži vien tiek vainoti sliktie ceļi un nelabvēlīgie laika apstākļi, pētījumi liecina, ka vairumā gadījumu vainojams ir cilvēka faktors (Underwood, Chapman, Wright, & Crundall, 1997). Ar vārdiem *cilvēka faktors* tiek saprasti cilvēka psiholoģiskie stāvokļi (dusmas, trauksme), procesi (informācijas kognitīvās apstrādes īpatnības), personības faktori (personības iezīmes, kontroles lokuss, trauksme, agresivitāte, tiekšanās pēc asām izjūtām, optimisms), demogrāfiskie faktori (dzimums, vecums), attieksme (pret risku, pret drošību, pret uzvedību uz ceļa).

Daudzi veiktie pētījumi mēģina izskaidrot autovadītāju uzvedību, kas noved pie ceļu satiksmes negadījumiem. Riskanta braukšana vairāk ir atkarīga no personības faktoriem un attieksmes pret risku nekā no autovadīšanas prasmēm (Iversen, 2004). To apstiprina iepriekš veiktie pētījumi par riskantas braukšanas saistību ar personības iezīmēm

¹ Pētījums ir daļa no Latvijas Zinātnes padomes finansētā projekta 2007. gada jūnijā.

(piemēram, Dahlen & White, 2006; Sumer, Lajunen, & Ozkan, 2005), kontroles lokusu (Gidron, Gal, & Desevilya, 2003, Ozkan & Lajunen, 2005;), trauksmi (Moen, 2007), agresivitāti (Van Rooy, Rotton, & Burns, 2006), tiekšanos pēc asām izjūtām (Jonah, 1997; Moen, 2007), dzimumu (Krahe & Fenske, 2002; Ozkan & Lajunen, 2005; Underwood et al., 1997) un vecumu (Ozkan & Lajunen, 2005; Stradling & Parker, 1997).

Viens no svarīgākajiem cilvēka faktoriem ir arī individuālās vērtības. *Vērtības ir kritēriji, ko cilvēki izmanto, lai novērtētu dažādus notikumus, rīcību un cilvēkus, tostarp sevi* (Schwartz, 1992, 1. lpp.). Personības vērtības tiek pētītas ar mērķi atrast to saikni ar attieksmēm un uzvedību. Šādi pētījumi tika sākti vēl pagājušajā gadsimta 70. gados (Feather, 1975; Rokeach, 1973). Mūsdienās personības vērtību pētījumi visbiežāk tiek pamatoti ar Šaloma Švarca universālo vērtību teoriju (Schwartz, 1992).

Švarcs vērtības definē kā *vēlamus, pāri situācijām stāvošus mērķus, kuri variē pēc to svarīguma un kalpo par vadošiem principiem cilvēku dzīvēs* (Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess, Harris, 2001, 521. lpp.). Vērtības ir motivācijas konstrukti, kas attiecas uz abstraktiem mērķiem (Schwartz, 1992). Vērtības nav konkrēti mērķi, piemēram, cilvēks necenšas konkrētā situācijā sasniegt mērķi *labvēlība*, taču viņa konkrēto rīcību vai uzvedību šī vērtība var pamudināt. Švarcs uzskata, ka galvenais vērtību satura aspekts ir mērķa vai motivācijas veids, ko tā pauž (Schwartz, 1992). Šie motivācijas veidi ir: individu kā bioloģisku organismu vajadzība; koordinētas sociālās mijiedarbības vajadzība; grupas izdzīvošanas un labklājības vajadzība. Švarcs izdala desmit universālas vērtības (sk. 1. tabulu pielikumā).

Pētījumos, kas veikti 67 pasaules valstīs (Schwartz et al., 2001), ir konstatēts, ka šīs desmit vērtības ir universālas, tās ir raksturīgas visiem cilvēkiem, taču atšķiras šo vērtību hierarhija. Cilvēki var būtiski atšķirties pēc tā, kādu nozīmi viņi piešķir katrai no desmit pamatvērtībām, taču viņu vērtības veido viena un tā pati motivācijas pretstatu un saderības struktūra (sk. 1. attēlu pielikumā) (Schwartz, 1992). Visas desmit vērtības var iedalīt divās konkurējošās dimensijās (sk. 1. attēlu pielikumā). Pirmo dimensiju – *atvērtība pārmaiņām/konservatīvisms* veido stimulācija, hēdonisms un pašrealizācija pretēji drošībai, tradīcijām un konformitātei. Pirmās divas vērtības akcentē neatkarību rīcībā, domās un jūtās, gatavību jaunai pieredzei, savukārt pēdējās trīs – sevis ierobežošanu, kārtību un pretošanos pārmaiņām. Otrā dimensija ir *pašstiprināšana/paštranscendence* – vara, hēdonisms un sasniegumi pretēji universālismam un labvēlībai. Šeit pirmās divas vērtības akcentē savu interešu īstenošanu, bet pēdējās divas – rūpes par citu labklājību un interesēm. Rīcībai, kas ir vērsta uz jebkuras vērtības realizēšanu, var būt psiholoģiskas, praktiskas vai sociālas sekas, kas var būt vai nu konfliktā, vai saskaņā ar citas vērtības realizēšanu (Schwartz, 1992). Konflikts starp konkurējošām vērtībām tiks atrisināts par labu tai vērtībai, kura cilvēkam būs svarīgāka konkrētajā brīdī.

Viens no svarīgākajiem jautājumiem, kas saistīts ar vērtību pētījumiem, – vai vērtības prognozē uzvedību? Viens no iemesliem, kāpēc līdz šim vērtības ir tikušas salīdzinoši maz pētītas, bija šaubas par vērtību nozīmi uzvedības prognozēšanā. Tikai pēdējos gados ir parādījušies pētījumi (Verplanken & Holland, 2002; Lönnqvist, Leikas, Paunonen, Nissinen, & Verkasalo, 2006), kuros ir mēģināts pierādīt, kādā veidā un kuras vērtības prognozē uzvedību. Verplankens uzskata, ka tikai dažas, centrālās vērtības spēj ietekmēt uzvedību (Verplanken & Holland, 2002). Vērtības var saukt par centrālām tad, kad tās ir daļa no personas identitātes. Verplankens un Holands to sauc par *vērtību centralitāti*, tas nozīmē, ka, piemēram, cilvēks sevi definē kā liberāli vai vides aktīvistu, balstoties uz vērtībām, kas ir daļa no viņa identitātes. Tikai tās vērtības, kas ir daļa no personas identitātes, spēj ietekmēt

personas uzvedību. Verplankena un Holanda pētījums parādīja, ka vērtībām jābūt kognitīvi aktivizētām un personai centrālām, lai tās prognozētu uzvedību. Vērtību aktivizēšana kognitīvajos procesos notiek tad, kad uz to ir vērsts uzmanības fokuss, piemēram, diskusijā par abortu legalizēšanu, kad konfliktā nonāk vērtības, kas saistītas ar dzīvības svarīgumu un izvēles svarīgumu. Vērtības var tikt arī aktivizētas, kad cilvēks saskaras ar situāciju vai informāciju, kas ir indivīdam konfrontējoša, piemēram, studentam jāizvēlas, vai doties ar draugiem uz klubu atpūsties vai gatavoties eksāmenam. Konfliktā nonāk vērtības, kas saistītas ar sasniegumiem un draudzību (Verplanken & Holland, 2002). Lonkvista un kolēģu pētījums parādīja, ka cilvēku uzvedību, kuriem konformisms ir svarīga vērtība, ietekmē sociālās normas, savukārt cilvēki, kuriem konformisms nav svarīga vērtība, rīkojas saskaņā ar savām individuālajām vērtībām (Lönnqvist et al., 2006).

Autovadītāju riskantu uzvedību uz ceļa var aplūkot no diviem aspektiem: kļūdas un pārkāpumi (Reason, Manstead, Stradling, Baxter, & Campbell, 1990). Tie atšķiras pēc uzvedības nolūkiem, kļūdas ir plānotas rīcības neizdošanās, savukārt pārkāpumi ir apzināti (ar iepriekšēju nolūku veikti) juridiski vai sociāli pieņemtu uzvedības normu pārkāpumi (Parker, Reason, Manstead, & Stradling, 1995). Kļūdas un pārkāpumus raksturo dažādi psiholoģiski mehānismi. Kļūdas ir informācijas apstrādes procesa rezultāts, tās ir saistītas ar indivīda kognitīvajām funkcijām, savukārt pārkāpumiem ir izteikts motivācijas komponents un tie ir vairāk sociāls fenomens – konkrēta veida pārkāpumi var būt saistīti ar pieņemtām sociālām normām, piemēram, ātruma pārsniegšana, lai iekļautos satiksmē, signalizēšana ar gaismām, lai brīdinātu par policiju, sociālā stāvokļa pārkāpuma demonstrēšana (Parker et al., 1995). Kļūdas tālāk var iedalīt divās grupās: nejausības kļūdas – nejausa uzvedības novirze no adekvāta rīcības nodoma, kas var būt atmiņas vai uzmanības radīta; un kļūdas – uzvedība, kas ir saskaņā ar plānu, nodomu, kurš ir novirzījies no adekvāta mērķa sasniegšanas ceļa (Lajunen, Parker, Summala, 2004; Mesken, Lajunen, Summala, 2002; Parker et al., 1995). Lai pētītu braucēju uzvedību uz ceļa, visbiežāk tiek lietotas pašnovērtējuma aptaujas. Iepriekšējie pētījumi rāda, ka satiksmes noteikumu pārkāpumu pašnovērtējums ļauj prognozēt reālus satiksmes negadījumus. Pašnovērtējuma aptaujas prognozē tikai 17% no reālu negadījumu variācijas (Underwood et al., 1997, 254. lpp.), D. Pārkeres un kolēģu pētījumā (Parker et al., 1995, 1043. lpp.) – 16% no negadījumu variācijas, taču ir pieņemts uzskatīt pašvērtējuma aptaujas par pietiekamiem pārkāpumu un negadījumu biežuma uz ceļa prognozētājiem (Hatakka, Keskinen, Katila, & Laapotti, 1997).

Viens no cilvēka faktoriem, kas nav pētīts saistībā ar autovadītāju uzvedību uz ceļa, ir personības individuālās vērtības. Līdz šim psihologi vērtībām ir pievērsuši salīdzinoši maz uzmanības – personības psihologi vairāk ir pievērsušies iezīmju pētīšanai, neņemot vērā, kā indivīdi atšķiras pēc tā, kas, viņuprāt, ir vēlams vai labs; sociālie psihologi vairāk uzmanības pievērsuši attieksmēm, jo ir lielāka iespēja novērot izmaiņas, mainot situāciju vai radot jaunu situāciju (Prentice, 2000). Ņemot vērā, ka vērtības pauž cilvēka pārlicību, kas ir vēlams vai labs, un tās ir saistītas ar personības identitāti (Verplanken & Holland, 2002), var pieņemt, ka tās zināmā mērā prognozē arī riskantu braukšanas uzvedību. Šā pētījuma mērķis ir noskaidrot, vai pastāv saistība starp autovadītāju individuālajām vērtībām un riskantu uzvedību uz ceļiem un kādas vērtības prognozē riskantu uzvedību uz ceļa.

Pētījumā tika mēģināts rast atbildi uz šādiem jautājumiem:

- 1) Vai individuālās vērtības prognozē riskantu uzvedību uz ceļa?
- 2) Kuras no vērtībām vislabāk prognozē riskantu uzvedību uz ceļa?

Ņemot vērā, ka šā pētījuma novitāte satiksmes psiholoģijas jomā ir vērtību iekļaušana braukšanas uzvedības prognozētāju klāstā, radās interese dziļāk izpētīt vērtību atšķirības dažādās autovadītāju grupās. Tiek uzskatīts, ka pašnovērtējuma aptaujas statistiski nozīmīgi prognozē satiksmes negadījumus (Hatakka et al., 1997) un tās ir lietderīgi izmantot satiksmes psiholoģijas pētījumos, taču, ņemot vērā, ka negadījumus izskaidrojošais procents nav liels (skatīt iepriekš tekstā), vērtību kontekstā tika izvirzīts arī papildjautājums: vai ir atšķirības satiksmes negadījumus izraisījušo un neizraisījušo autovadītāju vērtībās?

Metode

Pētījuma dalībnieki

Pētījumā piedalījās 319 autovadītāji, 30,6 % sievietes, 68,5% vīrieši. Vidējais pētījuma dalībnieku vecums bija 30 gadi (SD = 7,34, no 18 līdz 65 gadiem).

Pētījuma instrumentārijs

Individuālo vērtību noteikšanai tika izmantota *Portreta vērtību aptaujas (The Portrait Values Questionnaire, PVQ; Schwartz, Melech, Lehmann, Burgess, & Harris, 2001)* I. Austera un V. Reņģes (Renge, Austers & Muzikante, 2008) izveidotā saīsinātā versija. Aptauju veido desmit iedomātu personu raksturojumi (verbāli *attēli*). Katrs apraksts raksturo personas mērķus, vēlmes, kas netieši norāda uz vērtību nozīmīgumu. Piemēram, *Šim cilvēkam ir svarīgi izdomāt ko jaunu, būt radošam*. Respondentam ir jānovērtē, cik lielā mērā aprakstītā persona līdzinās respondentam pašam, ballēs no 1 – *nepavisam nav man līdzīgs* līdz 6 – *ir ļoti līdzīgs man*. Aptaujas ticamības rādītājs Kronbaha $\alpha = 0,60$.

Autovadītāju uzvedības aptauja (Drivers Behaviour Questionnaire, DBQ; Reason, Manstead, Stradling, Baxter, & Campbell, 1990). Aptaujas adaptāciju latviešu valodā ir veikuši V. Reņģe un I. Austers (Austers & Renge, 2007). Aptauju veido 29 ar dažādām braukšanas situācijām saistīti apgalvojumi, piemēram, *Nepamanīt gājēju pāreju, Neņemt vērā luksofora signālus, Atstāt mašīnu neatļautā vietā*, kas ir jānovērtē ballu sistēmā no 1 – *nekad līdz 6 – gandrīz vienmēr*. Aptaujas kopējais ticamības rādītājs Kronbaha $\alpha = 0,82$ (dažām skalām: pārkāpumi $\alpha = 0,79$, kļūdas $\alpha = 0,69$, nejausības kļūdas $\alpha = 0,70$).

Respondenti tika lūgti norādīt, cik bieži pēdējo trīs gadu laikā viņi ir izraisījuši ceļu satiksmes negadījumus, un arī demogrāfiskos datus (dzimums, vecums).

Procedūra

Četrdesmit septiņi respondenti tika aptaujāti klātienē, CSDD telpās, Rīgā, kā arī interneta populārā auto cienītāju mājas lapā tika izvietota pētījuma aptaujas e-versija, ko aizpildīja 277 respondenti. Kopumā pētījumā piedalījās 324 respondenti. Piecas anketas bija aizpildītas nepilnīgi, un to dati netika ņemti vērā.

Rezultāti

Apkopojot iegūtos rezultātus, tika iegūti rādītāji desmit vērtību skalās un četrās vērtību dimensijās, rādītāji trīs braukšanas uzvedības skalās – pārkāpumi, kļūdas un nejausības kļūdas. Aprakstošās statistikas rādītāji vērtību skalām un braukšanas uzvedības skalām ir redzami pielikumā 1. tabulā. Lai noskaidrotu, vai vērtības prognozē

pārkāpumus, tika veikta regresijas analīze. Pirms regresijas analīzes tika veikta Spīrmena korelāciju analīze (jo datu empīriskais iedalījums neatbilst normālajam iedalījumam), kuras rezultāti aplūkojami 1. tabulā.

Korelāciju koeficientu aprēķinu tabulā (sk. 1. tabulu) var redzēt, ka braukšanas uzvedības rādītājam *pārkāpumi* ir statistiski nozīmīgas korelācijas ar astoņām no desmit vērtībām, tā nekorelē vienīgi ar vērtībām *hēdonisms* un *pašrealizācija*. Braukšanas uzvedības rādītājs *kļūdas* statistiski nozīmīgi pozitīvi korelē ar vērtībām *vara*, *sasniegumi* un negatīvi korelē ar vērtību *universālisms*. Braukšanas uzvedības rādītājs *nejaušības kļūdas* korelē tikai ar divām vērtībām – pozitīvi ar vērtību *sasniegumi* un negatīvi ar vērtību *universālisms*. Pārkāpumu korelācijas ar vērtībām apstiprina teorētiskās nostādnēs, jo gan vērtību, gan pārkāpumu teorētisko konstruktū pamatā ir motivējošais komponents (Schwartz, 1992; Parker et al., 1995; Fernandes, Soames Job., Hatfield, 2007). D. Pārkere un kolēģi norāda, ka pārkāpumi no kļūdām un neuzmanības kļūdām atšķiras ar nolūku jeb motivāciju pārkāpt noteikumus, lai sasniegtu kādu mērķi, savukārt Š. Švarcs norāda, ka vērtības pašas par sevi ir motivējoši mērķi, tāpēc var pieņemt, ka autovadītāji pārkāpj noteikumus, lai realizētu kādu no savām centrālajām vērtībām (jo centrālās vērtības ir saistītas ar identitāti un ietekmē uzvedību (Verplanken & Holland, 2002). Atbildot uz pirmo pētījuma jautājumu, vai vērtības prognozē pārkāpumus, tika veikta hierarhiskā regresiju analīze (sk. 2. tabulu), kur atkarīgais mainīgais lielums ir pārkāpumi un neatkarīgie mainīgie lielumi – vērtības.

1. tabula

**Aprakstošās statistikas rādītāji un Spīrmena korelācijas koeficienti
braukšanas uzvedības un vērtību skalām autovadītāju izlasē**

	M	SD	N	Pārkāpumi	Kļūdas	Nejaušību kļūdas
Pārkāpumi	2,89	0,747	319			
Kļūdas	1,68	0,383	319			
Neuzmanības kļūdas	1,93	0,486	319			
Vara	3,43	1,312	319	0,23**	0,14*	0,10
Sasniegumi	4,26	1,163	319	0,25**	0,12*	0,12*
Hēdonisms	4,67	1,103	319	0,09	0,02	-0,04
Stimulācija	3,75	1,285	319	0,23**	-0,03	0,03
Pašrealizācija	4,36	1,134	319	0,08	0,02	0,06
Universālisms	4,5	1,149	319	-0,27**	-0,10*	-0,13*
Labvēlība	4,32	1,018	319	-0,16**	-0,08	0,01
Tradīcijas	3,88	1,284	319	-0,14**	-0,01	-0,02
Konformitāte	4,12	1,196	319	-0,18**	-0,03	-0,04
Drošība	4,09	1,152	319	-0,17**	0,01	0,01

** Korelācija ir statistiski nozīmīga pie $p \leq 0,01$ (divpusēja).

* Korelācija ir statistiski nozīmīga pie $p \leq 0,05$ (divpusēja).

2. tabula

Pārkāpumu un vērtību hierarhiskā regresiju analīze

	r	R ²	F	β	p
1. modelis	0,393	0,149	28,12**		
Vecums				0,34	0,01
Dzimums				-0,19	0,01
2. modelis	0,522	0,243	9,26**		
Vecums				-0,09	0,106
Dzimums				0,27	0,000
Vara				0,12	0,059
Sasniegumi				0,11	0,085
Hēdonisms				-0,01	0,863
Stimulācija				0,078	0,218
Pašrealizācija				0,06	0,273
Universālisms				-0,15	0,011
Labvēlība				-0,08	0,152
Tradīcijas				-0,01	0,847
Konformitāte				-0,09	0,137
Drošība				-0,05	0,404

Atkarīgais mainīgais: satiksmes noteikumu pārkāpumi

** Kritērijs ir statistiski nozīmīgs pie $p \leq 0,01$ (divpusēja).

Tā kā tieši pārkāpumu skalas rādītāji pašnovērtējuma aptaujās korelē ar reāliem satiksmes negadījumiem (Hatakka et al., 1997) un ir saistīti ar apzinātu pārkāpumu izdarīšanu un motivējošiem faktoriem, turpmāk no braukšanas uzvedības aptaujas trīs skalu rādītājiem rezultātu analīzē tiks izmantoti tikai pārkāpumu skalas rādītāji. Ņemot vērā dzimuma un vecuma ciešo saistību ar satiksmes noteikumu pārkāpumiem (sk., piemēram, Ozkan & Lajunen, 2005; Stradling & Parker, 1997), kā pirmie divi neatkarīgie mainīgie lielumi hierarhiskās regresijas modelī tika iekļauti dzimums un vecums. Otrajā solī papildus tika iekļautas visas desmit vērtības. 2. tabulā redzams, ka abi modeļi ir statistiski nozīmīgi, un var teikt, ka modeļos iekļautie neatkarīgie mainīgie lielumi (demogrāfiskie dati un vērtības) statistiski nozīmīgi prognozē atkarīgā mainīgā lieluma (pārkāpumu) izmaiņas. Pirmajā modelī atkarīgā mainīgā lieluma izmaiņas 15% ($R^2 = 0,15$) gadījumu var izskaidrot ar dzimuma un vecuma ietekmi. Aplūkojot otro modeli, var redzēt, ka, pievienojot 10 vērtības, modelis izskaidro jau 24% gadījumu ($R^2 = 0,24$). Tas ir samērā liels pieaugums, turklāt vērtību pievienošana modelim rada neatkarīgā mainīgā lieluma *vecums* ietekmes mazināšanos, kas kļūst statistiski nenozīmīgs atkarīgā mainīgā lieluma izmaiņu noteicējs. To varētu skaidrot ar izlases sastāvu, jo vecuma grupa, kura ir visriskantākā (no 18 līdz 25 gadiem), šajā pētījumā veido mazāk nekā 25% no visiem dalībniekiem. Runājot par vērtībām, var redzēt, ka vislielāko pienesumu atkarīgā mainīgā izmaiņām dod vērtība *universālisms*, taču arī vērtības *vāra* un *sasniegumi*, iespējams,

dod kādu pienesumu, jo to Beta koeficientu nozīmības līmenis ir uz robežas ar statistisko nozīmību. Šo pieņēmumu apstiprinās vai noraidīs statistiskā regresijas analīze.

Nemot vērā, ka hierarhiskajā regresijas analīzē visas vērtības tika iekļautas vienlaikus, bez noteiktas secības, statistiskā regresijas analīze ļauj labāk saprast, kuri mainīgie lielumi (dzimums, vecums, vērtības) vislabāk prognozē pārkāpumus. Pēc statistiskās regresiju analīzes veikšanas, ievadot tos pašus neatkarīgos mainīgos lielumus (dzimums, vecums un 10 vērtības), dzimums, kas veido pirmo statistiski nozīmīgo modeli $F(1,308) = 41,58$, $p < 0,01$, joprojām ir pirmais svarīgākais atkarīgā mainīgā lieluma izmaiņu prognozētājs, un tas izskaidro 12% ($R^2 = 0,12$) no izmaiņām.

3. tabula

Pārkāpumu un vērtību statistiskā regresiju analīze					
	r	R ²	F	β	p
1. modelis					
Dzimums	0,345	0,116	41,58**	0,35	0,000
2. modelis					
Dzimums	0,413	0,165	31,60**	0,34	0,000
Universālisms				-0,23	0,000
3. modelis					
Dzimums				0,33	0,000
Universālisms	0,459	0,203	27,26**	-0,21	0,000
Sasniegumi				0,20	0,000
4. modelis					
Dzimums				0,32	0,000
Universālisms	0,484	0,224	23,26**	-0,19	0,000
Sasniegumi				0,21	0,000
Konformitāte				-0,15	0,003
5. modelis					
Dzimums				0,31	0,000
Universālisms	0,496	0,233	19,79**	-0,17	0,001
Sasniegumi				0,19	0,000
Konformitāte				-0,15	0,004
Vecums				-0,11	0,030

Atkarīgais mainīgais: satiksmes noteikumu pārkāpumi

** Kritērijs ir statistiski nozīmīgs pie $p \leq 0,01$ (divpusēja).

Kopumā statistiskās regresijas rezultātā tika izveidoti pieci statistiski nozīmīgi modeļi. Katrā modelī nāk klāt jauns mainīgais lielums – vērtības *universālisms*, *sasniegumi*, *konformitāte* un demogrāfiskais mainīgais lielums – *vecums*. Kopā visi iepriekšminētie neatkarīgie mainīgie lielumi veido statistiski nozīmīgu modeli $F(1,304) = 19,79$, $p < 0,01$, kur R^2 izmaiņas ir $R^2 = 0,13$, izskaidrojot 23% ($R^2 = 0,23$) no atkarīgā mainīgā

lieluma izmaiņām. Tātad var teikt, ka vērtības *universālisms*, *sasniegumi*, *konformitāte* nedaudz, taču statistiski nozīmīgi prognozē satiksmes noteikumu pārkāpumus.

Atbildot uz papildjautājumu par vērtību atšķirībām divās grupās (tiem, kas ir izraisījuši negadījumu/-us, un tiem, kas nav izraisījuši negadījumu), ņemot vērā, ka vērtību empīriskais iedalījums neatbilst normālajam, tika veikts Manna-Vitnija tests. Statistiski nozīmīgas atšķirības tiem, kas ir izraisījuši satiksmes negadījumu, un tiem, kas nav izraisījuši satiksmes negadījumu, ir tikai divās vērtībās *vara* ($z = -1,970$, $p = 0,049$) un *tradīcijas* ($z = -2,191$, $p = 0,028$). Efekta izteiktība (*effect size*) starp iedalījumiem abos gadījumos ir $r = 0,12$. Uz robežas ir vērtības *sasniegumi* ($z = -1,74$) un *hēdonisms* ($z = -1,731$) ar nozīmības līmeni $p = 0,08$. Tiem, kas ir izraisījuši satiksmes negadījumu, vērtība *vara* ir svarīgāka nekā tiem, kuri nav izraisījuši satiksmes negadījumu, savukārt tiem, kuri nav izraisījuši satiksmes negadījumu, vērtība *tradīcijas* ir svarīgāka nekā tiem, kas ir izraisījuši satiksmes negadījumu/-us. Interesanti, ka vērtība *tradīcijas* neparādās regresijas analīzē kā statistiski nozīmīgs prognozētājs, arī vērtība *hēdonisms* nav statistiski nozīmīgs prognozētājs. Taču jāņem vērā, ka regresijas analīzē atkarīgais mainīgais ir pašnovērtējuma rezultāts (DBQ skala *pārkāpumi*), savukārt, atbildot uz jautājumu par divu grupu atšķirībām, grupas tika dalītas, vadoties pēc tā, cik bieži dalībnieki iekļuvuši satiksmes negadījumos. Tas var būt saistīts ar sociāli vēlamu atbilžu sniegšanu vērtību aptaujā, īpaši attiecībā uz vērtību *universālisms* (rūpes par citu cilvēku labklājību).

Iztirzājums

Apkopojot iegūtos rezultātus, var secināt, ka cilvēka vērtībām ir prognostiska validitāte attiecībā uz braukšanas uzvedību – vērtības kopā ar dzimumu un vecumu izskaidro 23% no riskantas braukšanas uzvedības. Demogrāfiskie rādītāji (vecums un dzimums) izskaidro tikai 15% no atkarīgā mainīgā izmaiņām. B. Krahes pētījumā vecums, nobrauktie kilometri gadā un agresivitāte izskaidro 27% no agresīvās braukšanas uzvedības (Krahe, 2005). Personības iezīmes, mērītas ar *Lielā piecnieka aptauju*, pārkāpumus prognozē šādi: no $R^2 = 0,13$ līdz $R^2 = -0,36$ (apzinīgums) (Sumer, Lajunen, Özkan, 2005). Attieksmes prognozē pašnovērtētu braukšanas uzvedību ar $R^2 = 0,23$ (Wallén Warner, Åberg, 2005). Salīdzinot ar citu personības un demogrāfisko rādītāju prognozēšanas spējām citos pētījumos, var teikt, ka vērtības vienlaikus ar citiem faktoriem izskaidro autobraucēju pārkāpumus un dod iespēju veidot jaunus pētījuma dizainus, lai varētu labāk prognozēt autovadītāju uzvedību uz ceļiem. Iegūtie rezultāti apstiprina Švarca vērtību modeļa (Schwartz, 1992) struktūru, kur blakus esošās vērtības korelē ar atkarīgo mainīgo lielumu, un tālāk esošās korelē ar atkarīgo mainīgo lielumu, bet ar pretējām zīmēm (sk. 2. tabulu), ar to apliecinot, ka blakus esošām vērtībām ir līdzīgs motivējošais saturs, tālāk esošām – pretējs motivējošais saturs. Piemēram, vērtības *vara* un *sasniegumi*, kuras pēc sava motivējošā satura ir līdzīgas un veido vērtību dimensiju *Pašstiprināšana*, korelē ar pārkāpumiem attiecīgi $r = 0,23$ un $r = 0,25$, savukārt pretējā dimensija *Paštranscendence*, kuru veido vērtības *universālisms* un *labvēlība* un kuras pēc satura ir konkurējošas vērtībām *vara* un *sasniegumi*, ar pārkāpumiem korelē ar negatīvu zīmi attiecīgi $r = -0,27$ un $r = -0,16$ (vērtību struktūru sk. pielikuma 1. attēlā). Pētījuma rezultāti arī parāda, ka vērtības *stimulācija* un *hēdonisms*, kuras varētu uzskatīt par nozīmīgām cilvēkiem, kas tiecas pēc asām izjūtām (Jonah, 1997; Moen, 2007), neprognozē noteikumu pārkāpumus un tās neatšķiras cilvēkiem, kuri ir izraisījuši negadījumus, un tiem, kuri nav. Kā svarīgākās braukšanas uzvedības prognozētājas parādījās vērtības

universālisms, sasniegumi un konformitāte. Vērtība *universālisms* ietver sevī visu cilvēku labklājības saprašanu, novērtēšanu, iecietību un aizsardzību, kā arī dabas aizsardzību (Schwartz et al., 2001). Tātad jo svarīgāka šī vērtība, jo mazāk satiksmes noteikumu pārkāpumu, kas ir loģiski, taču, salīdzinot braucējus, kuri ir izraisījuši negadījumus, ar tiem, kuri nav, vērtība *universālisms* starp šīm grupām neatšķiras. Tas liek domāt, ka šī vērtība ir abstrakta un vispārīga, tāpēc ar reālo uzvedību ir maz saistīta. Vērtības *sasniegumi* braucēju uzvedības prognozēšanā ir saprotama, jo šī vērtība ietver sevī personīgos panākumus caur kompetences demonstrēšanu, balstoties uz sociālajiem standartiem (Schwartz et al., 2001). Ņemot vērā, ka uzvedība uz ceļa un braukšanas kultūra ir dzīves sastāvdaļa (Van Rooy et al., 2006), kurā ir savi sociālie standarti, jāsecina, ka pārkāpumi uz ceļa ir veids, kā cilvēks demonstrē savu kompetenci un reizēm arī sociālo statusu. Tas sasaucas arī ar divu grupu empīrisko iedalījumu salīdzināšanas rezultātiem, kur vērtība *vara* bija svarīgāka tiem, kuri ir izraisījuši satiksmes negadījumu/-us – *vara* un *sasniegumi* ir blakus esošas vērtības ar līdzīgu motivējošo saturu un veido vienu no vērtības sistēmas dimensijām *pašstiprināšana*. Vērtība *konformitāte* ietver sevī rīcību, tieksmju un agresīvu impulsu savaldīšanu (Schwartz et al., 2001). Negatīvā korelācija starp pārkāpumiem un *konformitāti* apstiprina šīs vērtības būtību.

Pētījuma rezultāti vedina uz secinājumu, ka vērtības vienlaikus ar citiem personības un demogrāfiskajiem mainīgajiem lielumiem spēj prognozēt satiksmes noteikumu pārkāpumus. Turpmāk būtu nepieciešams izpētīt, vai vērtības ir saistītas ar objektīviem negadījumu biežumiem (policijas dati). R. Fernandess ar kolēģiem (Fernandes et al., 2007) norāda, ka cilvēks pieņem lēmumu pārsniegt ātrumu viena iemesla dēļ un braukt dzērumā cita iemesla dēļ. Ņemot vērā iepriekšminēto un Verplankena un Holanda (Verplanken & Holland, 2002) pētījuma rezultātus par centrālo vērtību spēju prognozēt uzvedību, varētu izpētīt, vai dažādi pārkāpumu veidi ir saistīti ar dažādām centrālajām vērtībām.

Šajā pētījumā piedalījās tikai latviski runājošie iedzīvotāji, taču jāņem vērā, ka ap 40% Latvijas iedzīvotāju ir krievvalodīgie, tāpēc turpmāk pētījumos būtu jāiekļauj arī krieviski runājošie. Būtu lietderīgi izmantot pilno *Portreta* vērtību aptaujas versiju, lai nodrošinātu augstākus ticamības rādītājus.

Izmantotie informācijas avoti

- Austers, I., Renge, V. (2007). Counterproductive work behavior is a better predictor of a risky driving than Agreeableness, gender, age or subjective driving risk evaluations. The 8th annual SPSP conference January 25–27, Memphis, Tennessee.
- Daheln, E. R., & White, R. P. (2006). The Big Five factors, sensation seeking, and driving anger in the prediction of unsafe driving. *Personality and Individual Differences*, 41(5), 903–915.
- Feather, N. T. (1975). *Values in education and society*. New York: Free Press.
- Fernandes, R., Soames Job, R. F., & Hatfield, J. (2007). A challenge to the assumed generalizability of prediction and countermeasure for risky driving: different factors predict different risky driving behaviors. *Journal of Safety Research*, 38, 59–70.
- Gidron, Y., Gal, R., & Desevilya, H. S. (2003). Internal locus of control moderates the effect of road-hostility on recalled driving behavior. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 6 (2), 109–116.

- Gosling, S. D., Vazire, S., Srivastava, S., & John, O. P. (2004). Should we trust Web-based studies? A comparative analysis of six preconceptions about Internet questionnaires. *American Psychologist*, 59, 93–104.
- Hatakka, M., Keskinen, E., Katila, A., & Laapotti, S. (1997). Self-reported driving habits are valid predictors of violations and accidents. In T. Rothengatter, E. C. Vaya (Eds.) *Traffic and Transport Psychology: Theory and Application* (pp. 295–304). Amsterdam: Pergamon.
- Inglehart, R. (1997). *Modernization and postmodernization*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Iversen, H. (2004). Risk-taking attitudes and risky driving behaviour. *Transportation Research Part F: Traffic Psychology and Behaviour*, 7 (3), 135–150.
- Jonah, B. A. (1997). Sensation seeking and risky driving. In T. Rothengatter, Vaya (Eds.) *Traffic and Transport Psychology: Theory and Application* (pp. 259–267). Amsterdam: Pergamon.
- Krahe B., & Fenske I. (2002). Predicting aggressive driving behavior: the role of Macho personality, age, and power of car. *Aggressive Behavior*, 28, 21–29.
- Krahe, B. (2005). Predictors of women's aggressive driving behavior. *Aggressive Behavior*, 31, 537–546.
- Lajunen, T., Parker, D., & Summala, H. (2004). The Manchester Driver Behaviour Questionnaire: a cross-cultural study. *Accident Analysis & Prevention*, 36, 231–238.
- Lönnqvist, J. E., Leikas, S., Paunonen, S., Nissinen, V., & Verkasalo, M. (2006). Conformism moderates the relations between values, anticipated regret, and behavior. *Personality and Social Psychology Bulletin*, 32, 1469.
- Mesken, J., Lajunen, T., & Summala, H. (2002). Interpersonal violations, speeding violations and their relation to accident involvement in Finland. *Ergonomics*, 45 (7), 469–483.
- Moen, B. E. (2007). Determinants of safety priorities in transport – the effect of personality, worry, optimism, attitudes and willingness to pay. *Safety Science*, 45, 848–863.
- Ozkan T., & Lajunen T. (2005). Why are there sex differences in risky driving? The relationship between sex and gender-role on aggressive driving, traffic offences, and accident involvement among young Turkish drivers. *Aggressive Behavior*, 31, 547–558.
- Parker, D., Reason, J. T., Manstead, A. S. R., & Stradling, S. G. (1995). Driving errors, driving violations and accident involvement. *Ergonomics*, 38 (5), 1036–1048.
- Prentice, D. A. (2000). Values. In A. E. Kazdin (Ed. in chief), *Encyclopedia of psychology*, 8, (pp. 153–156). Oxford: Oxford University Press.
- Reason, J., Manstead, A., Stradling, S., Baxter, J., & Campbell, K. (1990). Errors and violations on the roads: a real distinction? *Ergonomics*, 33, 1315–1332.
- Reņģe, V., Austers, I., & Muzikante, I. (2008). Personības faktori, auto vadīšanas pašnovērtējums un ceļu satiksmes negadījumi. Referāts LU 66. konferencē.
- Schwartz, S. H. (1992). Universals in the content and structure of values: Theory and empirical tests in 20 countries. In M. Zanna (Ed.), *Advances in experimental social psychology*, 25, (pp.1–65). New York: Academic Press.
- Schwartz, S. H. (1994). Are there universal aspects in the content and structure of values? *Journal of Social Issues*, 50, 19–45.
- Schwartz, S. H., Melech, G., Lehmann, A., Burgess, S., & Harris, M. (2001). Extending the cross-cultural validity of the theory of basic human values with a different method of measurement. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 32, 519–542.
- Schwartz, S. H., & Rubel, T. (2005). Sex differences in value priorities: Cross-cultural and multi-method studies. *Journal of Personality and Social Psychology*, 89, 1010–1028.

- Stradling, S. G., & Parker, D. (1997). Extending the theory of planned behaviour: The role of personal norm, instrumental beliefs and affective beliefs in predicting driving violations. In T. Rothengatter, E. C. Vaya (Eds.) *Traffic and Transport Psychology: Theory and Application* (pp. 367–378). Amsterdam: Pergamon.
- Sümer, N., Lajunen T., & Özkan, T. (2005). Big Five personality traits as the distal predictors of road accident involvement. In G. Underwood (Ed.), *Traffic and Transportation Psychology: Theory and Application* (pp. 215–227). Amsterdam: Elsevier.
- Underwood, G., Chapman, P., Wright, S., & Crundall, D. (1997) Estimating accident liability. In T.Rothengatter, Vaya (Eds.) *Traffic and Transport Psychology: Theory and Application*, (pp. 251–260). Amsterdam: Pergamon.
- Van Rooy D. L., Rotton J., & Burns T. M. (2006). Convergent, discriminant, and predictive validity of aggressive driving inventories: They drive as they live. *Aggressive Behavior*, 32, 89–98.
- Wallén Warner, H. M., & Åberg, L.(2005). Why do drivers speed? In G. Underwood (Ed.) *Traffic and Transport Psychology. Theory and Application* (pp. 505–512). Amsterdam: Elsevier.

1. pielikums

1. tabula

10 universālo pamatvērtību apraksts (Schwartz, 1992)

VARA: sociālais statuss un prestižs, cilvēku un resursu kontrole vai dominēšana pār tiem.

SASNIEGUMI: personīgie panākumi caur kompetences demonstrēšanu, balstoties uz sociālajiem standartiem.

HĒDONISMS: bauda un juteklisks apmierinājums.

STIMULĀCIJA: uztraukums, jauni pārdzīvojumi un izaicinājums dzīvē.

PAŠREALIZĀCIJA: neatkarīga domāšana un darbības izvēle, radīšana, pētīšana.

UNIVERSĀLISMS: visu cilvēku un dabas labklājības saprašana, novērtēšana, iecietība un aizsardzība.

LABVĒLĪBA: cilvēku, ar kuriem ir biežas ciešas attiecības, labklājības saglabāšana un pastiprināšana.

TRADĪCIJAS: tradicionālās kultūras un reliģijas ideju un paražu cieņošana, lojalitāte pret tām un to pieņemšana.

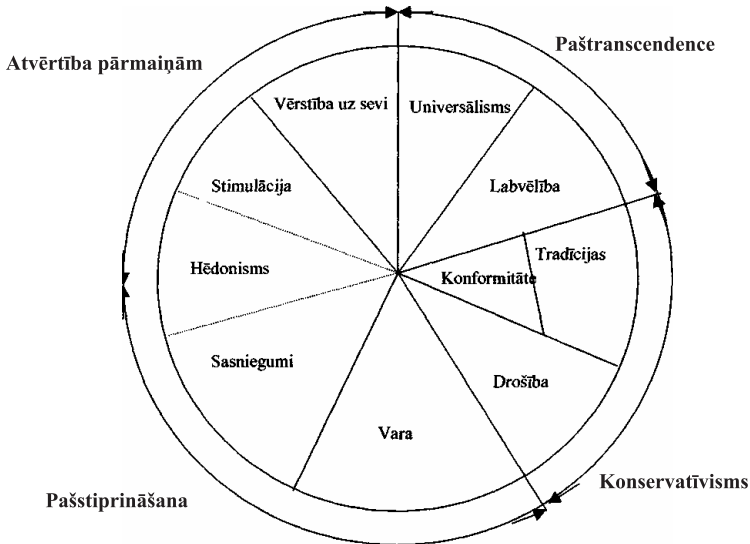
KONFORMITĀTE: rīcību, tieksmju un impulsu, kas var aizskart vai nodarīt pāri citiem un pārkāpt sociālās gaidas vai normas, savaldīšana.

DROŠĪBA: drošība, harmonija un stabilitātes izjūta sabiedrībā, attiecībās un sevī.

---

2. pielikums

1. attēls. **Universālo vērtību attiecību struktūra.** (Schwartz, 1992) Vērtības ir strukturētas aplī, kur pretējās vērtības ir konkurējošas, bet blakus esošās – pēc satura līdzīgas

Summary

The purpose of the current study is to investigate whether individual values predict irresponsible driving behaviour. Individual values are one of the variables that had not been previously studied when predicting traffic violations. Based on the theory of universal human values (Schwartz, 1992) and the assumption that values, as a component of identity, predict behaviour (Verplanken, & Holland, 2002), it was hypothesized that individual values predict traffic violations. Statistical regression analysis showed that, along with demographic variables such as gender and age, universalism, achievement, and conformism are the values that predict traffic violations.

Keywords: individual values, drivers, dangerous driving.

**Bērnu zīmējumi, stāstījumi un
emociju pašnovērtējumi saistībā ar bērnu un
vecāku attiecībām**
*Children's Drawings, Narratives, and Emotion
Self-Report Questionnaires in Connection
with Child-Parent Relationship*

Sandra Sebre, Laura Pirsko

Latvijas Universitāte, Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte,
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatvē 74/76, Rīga, LV-1083
e-pasts: sebre@lu.lv

Pētījuma mērķis bija noskaidrot, vai ir kāds pazīmju kopums, kas ir atšķirīgs zīmējumos un stāstījumos bērniem, kuri uzrāda, ka viņi ir cietuši no fiziskas vai emocionālas vardarbības, kā arī salīdzināt informāciju, kas iegūta no šīs analīzes, ar informāciju no emociju pašnovērtējumu aptaujām. Pētījumā piedalījās 231 piektās un sestās klases skolēns, kuram tika lūgts vispirms uzzīmēt koku, pēc tam – cilvēku un tad uzrakstīt īsu stāstījumu par katru zīmējumu. Skolēni arī aizpildīja aptaujas par izjūtām un attiecībām ar vecākiem ģimenē. Pētījuma rezultāti rāda, ka skolēni, kuri atzīmēja, ka ir cietuši no fiziskas vardarbības ģimenē, savos stāstījumos izmantoja vairāk negatīvus apzīmējumus un zīmēja koku un cilvēku ar vairāk negatīviem aspektiem. Zēniem šīs pazīmes bija izteiktākas zīmējumos, meitenēm – stāstījumos. Multiplās regresijas analīze rāda, ka zīmējumu un stāstījumu kopējie rādītāji un simptomu aptauju rezultāti ir neatkarīgi saistīti ar vardarbības pieredzi ģimenē vērtējumiem. Pētījuma rezultāti ir saskaņā ar principu, ka psiholoģiskās izpētes procesā ir vēlams izmantot dažādas izpētes metodes.

Atslēgvārdi: zīmējumi, stāstījumi, pašnovērtējumi, fiziska un emocionāla vardarbība, bērnu un vecāku attiecības.

Cilvēka figūras zīmējumu analīze kā metode, kas tiek iekļauta psiholoģiskās izpētes procesā, ir izmantota jau vairāk nekā pusgadsimtu, turklāt debates par zīmējumu izpētes zinātniskumu eksistē jau gandrīz tikpat ilgi un turpinās arī mūsdienās (Flanagan & Motta, 2007). Pašreizējās debates balstās uz virkni pētījumu un arī pētījumu metaanalīzēm, kas norāda, ka nav zinātniska pamatojuma veikt secinājumus no atsevišķām zīmējumu detaļām. Turklāt nav pamatojuma piešķirt psihiatriskas diagnozes, balstoties uz specifiskiem zīmējumu aspektiem (Garb, Wood, Lilienfeld, & Nezworski, 2002). Pretstatā šiem iebildumiem tiek minēts, ka pieņemami ir izmantot zīmējumus kā izpētes metodi, ja zīmējumu aspekti tiek analizēti kopumā, ar mērķi, lai izvirzītu hipotēzes, ko apstiprināt vai atraidīt, balstoties uz citām izpētes pieejām, intervijām ar klientu un citiem, kas viņu ļabi pazīst; klienta uzvedības tiešiem novērojumiem; kā arī izmantojot psihometriski

pārbaudītas aptaujas, ko pilda pats klients un citi, kas viņu labi pazīst, piemēram, bērna vecāki un skolotāji (Matto, 2002; Teglassi, Simcox & Kim, 2007).

Sākotnējā cilvēka figūras zīmējumu pētījumu autore F. Gudenau (Goodenough, 1926) izvirzīja bērnu zīmējumu analīzi kā metodi, lai novērtētu pirmsskolas un sākumskolas vecuma bērna kognitīvo attīstības līmeni. Pēc saviem pētījumiem analizējot 4–10 gadu vecu bērnu cilvēka figūras zīmējumus, viņa secināja, ka zīmējuma detaļu daudzums norāda uz bērna kognitīvo briedumu. Piemēram, bērns, kurš zīmē cilvēku ar acu zīlītēm, skropstām un uzacīm, tiek vērtēts ar augstāku brieduma pakāpi nekā tas, kurš zīmē vienkārši divus apļus acu vietā. Vēlākos gados ASV tika izstrādāti normatīvi rādītāji par cilvēka figūras zīmējuma detaļu daudzumu saistībā ar specifisku bērna vecumu (Harris, 1963).

Atsevišķo pazīmju pieeja. Cilvēka figūras zīmējumu analīze kā personības izpētes metode sāka attīstīties vairākas desmitgades vēlāk (Buck, 1948; Machover, 1949), kad tika izvirzīti dažādi zīmējumu analīžu modeļi ar mērķi norādīt, ka specifiskas zīmējuma detaļas ir (vai varētu būt) saistītas ar kādu specifiski emocionālu vai personības izpausmes problēmu. Šāda pieeja tiek saukta par atsevišķo pazīmju pieeju (*single signs approach*). Viena no pazīstamākajām šādu atsevišķo pazīmju modeļu veidotājām bija E. Kopica (Koppitz, 1966), kura sastādīja sarakstu ar 30 zīmējuma detaļām, ko viņa uzskatīja par īpaši nozīmīgām, un norādīja, ko katra šī zīmējuma detaļa varētu nozīmēt, piemēram, ka *liela figūra* ir saistīta ar bērnišķīgumu un iekšējās kontroles trūkumu. Virkne pētījumu ir bijuši veikti saistībā ar šiem specifiskajiem rādītājiem, un mūsdienu pētījumu metaanalīžu secinājumi ir, ka nav apstiprinājušies šādas pieejas validitātes rādītāji, kas ļautu secināt specifiskas emocionālas problēmas, balstoties uz specifiskām, individuālām zīmējumu detaļām (Garb, Wood, Lilienfeld, & Nezworski, 2002). Vairākkārt izskanējuši argumenti, ka nav korekti izdarīt secinājumus no individuālām zīmējumu detaļām, uzsverot, ka vispārīgie psihometrijas principi noraida praksi veikt secinājumus, balstoties uz vienu jautājumu vai apgalvojumu. Autori norāda – nav iemesla domāt, ka visi bērni identiski izpaustu kādu specifisku emociju vai personības iezīmi saistībā ar kādu konkrētu zīmējuma aspektu (Reithmiller & Handler, 1997).

Multiple pazīmju pieeja. Pretstatā tam, ka tiek noraidīta šī atsevišķo pazīmju pieeja, pēdējo desmit gadu laikā tiek attīstīta multiple pazīmju pieeja (*multiple signs approach*). Vairāku pētījumu rezultāti rāda, ka, izmantojot cilvēka figūras zīmējuma aspektus kopumā, bērniem ar dažādām emocionālām vai uzvedības problēmām ir iespējams konstatēt kvantificējamās atšķirības zīmējumos. Šī pieeja ir balstīta uz principa, ka nevis specifiska zīmējuma detaļa būtu saistīta ar specifisku emocionālu problēmu, bet gan zīmējumu aspektu kopums var norādīt uz kādiem vispārējiem emocionāliem traucējumiem. Visbiežāk pieminēta ir Naglieri (Naglieri & Pfeiffer, 1992) izveidotā pieeja, kas ir balstīta uz cilvēka figūras zīmējuma analīzi, izmantojot sarakstu ar 55 zīmējuma aspektiem, kuri ir atlasīti, balstoties uz aktuāriālo pieeju. Šie 55 zīmējumu aspekti ir atlasīti pēc principa, ka iepriekšēju pētījumu rezultāti tos uzrāda kā biežāk manāmus bērniem ar emocionāliem traucējumiem. Šajā sarakstā ir iekļauti šādi zīmējumu aspekti: figūras lielums (īpaši liels vai īpaši mazs), zīmējuma aizšvīkājumi, acu trūkums u. c. Bērnam tiek lūgts vispirms uzzīmēt vīrieti, tad sievieti, pēc tam – pašam sevi. Visi trīs zīmējumi tiek analizēti pēc šiem 55 zīmējumu aspektiem, un šo pazīmju daudzums katrā zīmējumā tiek summēts.

Izmantojot Naglieri pieeju, pētījuma rezultāti rāda, ka bērniem ar dažāda veida emocionālām un uzvedības problēmām ir augstāki zīmējumu analīzes kopējie rādītāji – viņu cilvēka figūras zīmējumos parādās vairāk to detaļu, kas ir norādīti Naglieri

problemātisko zīmējumu aspektu sarakstā. Naglieri pētījumā bērni ar uzvedības problēmām ir ar augstākiem rādītājiem nekā bērni bez uzvedības problēmām (Naglieri & Pfeiffer, 1992). Citā pētījumā, izmantojot vairākkārtīgo zīmju pieeju, bērna figūras zīmējumu analīzes rezultāti nozīmīgi prognozē bērnu vecāku norādītās internalizētās uzvedības problēmas – depresijas un trauksmes rādītājus (Matto, 2002). Šī pētījuma autore norāda, ka bērnu zīmējumu analīze var būt īpaši nozīmīga, pētot pirmsskolas un sākumskolas vecuma bērnus, kuri paši vēl nespēj pildīt aptaujas, jo ar zīmējumiem un stāstījumiem var iegūt informāciju no paša bērna, ne tikai no viņa vecākiem vai skolotājiem. Zīmējumu analīze var būt īpaši lietderīga, lai norādītu uz internalizētām uzvedības problēmām (depresiju un trauksmi), jo šīs ir problēmas, ko vecāki un skolotāji var nepamanīt. Līdzīgi kā citi mūsdienu autori, arī H. Matto (2002) uzsver, ka zīmējumu analīzi vajadzētu izmantot kopīgi ar citām izpētes metodēm, piemēram, vecāku un skolotāju pildītām aptaujām, intervijām un novērojumiem.

Multiplās izpētes metodes. Mūsdienu psihologu profesionālās darbības praksē arvien vairāk vienas izpētes laikā tiek izmantotas dažādas izpētes metodes, lai veiktu pilnīgāku bērna vai pieaugušā socioemocionālo novērtējumu (Shapiro & Heick, 2004). It īpaši pēdējo 15 gadu laikā, kopš 90. gadu sākuma, psihologi, strādājot skolās, slimnīcās un klīnikās, arvien vairāk izmanto psihometriski apobētas aptaujas, kaut gan vienlaikus turpina lietot projektīvās izpētes metodes – zīmējumus un stāstījumus. Arī Latvijā pēdējo desmit gadu laikā arvien vairāk tiek tulkotas, adaptētas un izpētes procesā izmantotas dažādas pasaules mēroga psihometriski korekti konstruētas aptaujas, ko var aizpildīt pieaugušais, bērns, viņa vecāki vai skolotāji. To vidū ir T. Achenbaha veidotā *Bērnu uzvedības novērtēšanas aptauja* (Achenbach & Rescorla, 2001) un Dž. Briera veidotā *Traumatisks simptomu aptauja* (Briere, 1995).

Vairāki iemesli tiek minēti, kāpēc ir svarīgi lietot dažādas izpētes metodes, tostarp, ka cilvēka personība ir daudzdimensionāla un ka tādēļ ir vajadzīgas dažādas pieejas, lai šos daudzdimensionālās aspektus varētu pilnīgāk izprast (Teglasī, 2007; Kagan, 2005). Tas nozīmē, ka nevar balstīt izpēti vienīgi uz aptauju rezultātiem, kaut gan iepriekšējos gados daži uzskatīja, ka aptaujas sniedz viennozīmīgi objektīvu informāciju. Mūsdienās notiek arvien precīzāka izpratne, ka aptauju rezultāti nespēj viennozīmīgi objektīvi atspoguļot realitāti. Ir plaši atzīts, ka ikviens aptaujas pildītājs novērtē jebkuru savu vai cita uzvedību, pievēršot uzmanību atšķirīgiem uzvedības aspektiem, tos salīdzinot ar atšķirīgiem, subjektīviem uzvedības kritērijiem.

Ja konkrēta bērna uzvedību ar vienu un to pašu aptauju vērtē vairāki ar viņu tuvu saistīti cilvēki, tad visbiežāk šie vērtējumi ir savstarpēji saistīti ar statistiski nozīmīgu vājas vai vidējas izpausmes korelāciju, bet visbiežāk – ne ar augstu korelāciju. Piemēram, plašā ASV nacionāla mēroga pētījumā, kurā vairāki respondenti vērtē bērna uzvedību pēc tiem pašiem kritērijiem, korelācija starp bērna vecāku un skolotāju novērtējumiem bija 0,36, korelācija starp pusaudža un viņa vecāku novērtējumiem bija 0,38 un korelācija starp pusaudžu un viņa skolotāju novērtējumiem bija 0,20 (Achenbach, Dumenci, & Rescorla, 2002). Tas, ka šie dažādie vērtējumi pilnībā nesaskan, netiek uzskatīta kā problēma, bet drīzāk kā norāde uz to, ka ikviens aptaujas aizpildītājs bērna uzvedību vērtē pēc saviem daļēji objektīviem un vismaz daļēji subjektīviem kritērijiem. Aptauju autori norāda, ka psihologs var analizēt un izmantot šīs aptauju vērtējumu atšķirības, lai saprastu, kā ikviens no vecākiem un skolotājiem uztver bērnu un kā bērns uztver pats sevi – kas katram šķiet īpaši nozīmīgi, kurš vērtētājs uztver bērna uzvedību vairāk pozitīvi, kurš – vairāk negatīvi. Šāda dažādas uztveres salīdzināšana var palīdzēt psihologam sadarbībā ar bērna vecākiem un skolotājiem, lai katrs labāk apzinātu savu

specifisko skatījumu, lai veicinātu labāku bērna uzvedības izpratni un neadaptīvas uzvedības novēršanu.

Aptauju pildīšanas subjektivitāte var būt saistīta ar dažādiem aspektiem. Piemēram, aptauju pildītājs var apzināti vai neapzināti būt tendēts uz sociāli vēlamām atbildēm vai arī pakļauties savai tendencei (*response bias*) atbildēt uz visiem jautājumiem vienlīdzīgi pozitīvi vai negatīvi. Katrs aptauju pildītājs savu un cita uzvedību skata no sava individuāla skata punkta, izmantojot savu individuālo pieeju, savu selektīvo uztveri un selektīvo atmiņu (Riccio & Rodriguez, 2007). Pašnovērtējuma aptauju nozīmīgums ir saistīts ar to, ka tās dod iespēju respondentam atzīmēt savu apzināto emocionālo pārdzīvojumu un pieredzi, sniegt informāciju par savām psiholoģiskām reakcijām, ko viņš apzinās un ir gatavs apgalvot tiešā veidā (McGrath, 2005). Aptauju pašnovērtējuma metode vienīgi pastarpināti spēj sniegt informāciju par neapzinātiem kognitīviem, emocionāliem vai psihobioloģiskiem procesiem. Dž. Kēgans (Kagan, 2005) uzsver, ka indivīds pats nespēj apzināt savas psihofizioloģiskās stresa reakcijas un ka tās ir iespējams uztvert un mērit nevis ar aptaujām, bet ar elektroencefalogrāfu un citiem mērinstrumentiem. Savukārt projektīvās izpētes metodes netiešā veidā dod iespēju respondentam sniegt informāciju par savām emocijām un priekšstatu shēmām, ko indivīds pats nespēj vai nevēlas apzināties (Teglasi, Simcox, & Kim, 2007).

Mentālās reprezentācijas (mental representations). Pēdējo 10 gadu laikā ir veikti pētījumi gan sociālajā, gan kognitīvajā, gan attīstības psiholoģijā saistībā ar priekšstatu shēmām, ko latviski sauc arī par mentālām reprezentācijām. Šīs priekšstatu shēmas veidojas, balstoties uz indivīda iepriekšējo dzīves pieredzi, kas šajās shēmās tiek sakoncentrēta kā subjektīvi konstruēta sintēze. Šīs priekšstatu shēmas balstās uz pagātnes pieredzi, savukārt tās ietekmē tagadnes pieredzes uztveri, izpratni vai interpretāciju, kā arī nākotnes ekspektācijas un gaidas. Šāda priekšstatu shēmu veidošanās notiek neapzināti, sākot no pieredzes jau agrīnā bērnībā, un tā turpina ietekmēt indivīda uztveri un situāciju izpratni dzīves garumā, visbiežāk indivīdam pašam to neapzinoties. Piesaites teorijas pamatlicējs Dž. Boulbijs (Bowlby, 1988) īpašu uzmanību pievērš priekšstatu shēmām, kas indivīdam veidojas par sevi un saviem tuvākajiem, un kā šīs priekšstatu shēmas ietekmē indivīda attiecību veidošanos viņa turpmākajā dzīvē.

Tieši tāpēc, ka šīs priekšstatu shēmas par sevi un saviem tuvākajiem visbiežāk ir vismaz daļēji neapzinātas, psiholoģiskā izpētes situācijā, aizpildot aptauju par sevi un savām attiecībām, indivīds spēj sniegt informāciju vienīgi par tiem aspektiem, ko viņš tajā brīdī apzinās un/vai ir gatavs atzīt tiešā veidā. Savukārt, piedaloties projektīvo izpētes metožu procesā –, piemēram, zīmējot un veidojot stāstījumus par šiem zīmējumiem, – indivīdam ir iespēja netiešā veidā atklāt aspektus no savām neapzinātajām priekšstatu shēmām (Bornstein, 2002). Tādējādi indivīds var apzināti uzskatīt vai mēģināt uzskatīt sevi par ļoti drosmīgu un veiksmīgu cilvēku, vienlaikus cenšoties neapzināt vai noliegt savas iekšējās bailes un nedrošību.

Atspoguļojums vai idealizācija. Lai gūtu ieskatu un labāk izprastu bērnu priekšstatu shēmas par sevi un citiem, ir veikti pētījumi, izmantojot nepabeigto stāstiņu metodi (Holmberg, et al., 2007). Strādājot ar šo metodi, pētnieks nolasa bērnam iepriekš izveidotu stāstiņa sižeta sākumu un lūdz, lai bērns attīsta stāstiņa turpinājumu un nobeigumu. Parasti vienā izpētes sesijā tiek izmantoti 6–10 stāstiņu sižeti. Stāstījumi tiek novērtēti, analizējot tematus, kas stāstījumos atkārtojas. Stāstījumu analīze notiek, ņemot vērā divas iespējamības. Pirmā iespējamība – bērns savā stāstījumā balstās uz priekšstatu shēmām, kas aptuveni atspoguļo viņa reālo dzīves pieredzi. Otrā iespējamība – bērns savā

stāstījumā neapzināti izvairās no personīgās pieredzes atspoguļošanas, jo šī pieredze ir bijusi pārāk traumējoša. Lai nebūtu no jauna jāatceras un jāpārdzīvo šīs nepatīkamās emocijas, tad bērns savās priekšstatu shēmās un savā stāstījumā attīsta idealizētus tēlus. Pētījumu autori šo idealizēto tēlu veidošanu uzskata par vienu no emociju regulācijas procesiem (Clyman, 2003). Pētījumi par emociju regulāciju rāda, ka bērni ar pozitīvām bērnu un vecāku attiecībām un ar drošu piesaisti ir spējīgi daudz adaptīvāk savas emocijas kontrolēt vai regulēt – viņi tās spēj atpazīt un izpaust piemērotā veidā. Bērni ar nedrošu piesaisti biežāk savas emocijas vai nu pārmērīgi kontrolē un regulē, tās neizpaužot vai noliedzot, vai arī nepietiekami regulē, kā dēļ šīs emocijas kļūst pārmērīgi intensīvas un neadekvātas. Bērni ar nedrošu piesaisti visbiežāk veido idealizētus stāstījumus saistībā ar bērnu un vecāku attiecībām (Clyman, 2003).

No vardarbības cietušie bērni. R. Valdingera un viņa kolēģu pētījumā (Waldinger, Toth, & Gerber, 2001) tika salīdzināti to pirmsskolas vecuma bērnu stāstījumi, kuri cietuši no fiziskas vardarbības, seksuālas vardarbības vai tikuši pamesti novārtā, ar to pirmsskolas vecuma bērnu stāstījumiem, kuri nav cietuši no vardarbības. Pētījuma rezultāti rāda, ka bērni, kuri cietuši no fiziskas vardarbības, biežāk veido stāstījumus, kuros pats bērns ir dusmīgs vai agresīvs. Pētījuma autori skaidro, ka šāds stāstījums ir bērna realitātes sagrozīto priekšstatu shēmu atspoguļojums – bērns pats sevi vaino par pārciesto vardarbību, pats sevi uzskata par konflikta izraisītāju. Savukārt pieaugušo tēli šajos stāstījumos netiek raksturoti kā dusmīgi vai agresīvi, kas ir pretstatā šo bērnu reālai dzīves situācijai. Pētījuma autori šo stāstījumu specifiku skaidro ar bērnu, kas cietuši no vardarbības, tieksmi idealizēt vardarbīgos vecākus, lai sevi aizsargātu no nepatīkamajām emocijām, ko rada apziņa, ka vecāki ir nevis uzticības un drošības avots, bet gan tieši pretēji. Tomēr citos pētījumos no vardarbības cietušie bērni savos stāstījumos norāda, ka no pieaugušajiem nav vērts gaidīt palīdzību – stāstījumos bērni paši sev nāk palīgā, lai atvieglotu savas nepatīkšanas vai ciešanas (Macfie, et al., 1999). Bērni, kuri nav cietuši no vardarbības, veido stāstījumus, kuros pieaugušo tēli ir izpalīdzīgi un atvieglo bērnu grūtības (Toth, Cicchetti, Macfie, & Emde, 1997).

Daudzi pētījumi liecina, ka no vardarbības cietušajiem bērniem ir negatīvs priekšstats par sevi un citiem, kas ietekmē viņa turpmākās spējas iesaistīties labvēlīgās personīgajās attiecībās (Muller, Gragtmans, & Baker, 2008). Tajos norādīts, ka visa veida vardarbība – fiziskā, emocionālā, seksuālā – ir saistīta ar dažāda veida uzvedības traucējumiem un emocionālām problēmām, piemēram, ar agresiju, depresiju, trauksmi, seksuālām raizēm (Shackman, et al, 2007; Sebre, et al., 2004).

Pētījuma hipotēzes. Līdzšinējos pētījumos tipiski ir analizēti vai nu vienīgi bērnu stāstījumi, vai vienīgi bērnu zīmējumi, bet nav manīts pētījums, kur būtu salīdzināti bērnu zīmējumi kopīgi ar stāstījumiem, nedz arī, kur zīmējumi un stāstījumi būtu salīdzināti ar emociju pašnovērtējumu. Balstoties uz mūsdienās izvirzītajiem principiem, ka, veicot psiholoģisko izpēti, ir vēlams izmantot multiplas, dažādas izpētes metodes, šā pētījuma mērķis bija salīdzināt šo dažādo izpētes metožu saistību ar bērnu atzīmēto fiziskās vai emocionālās vardarbības pieredzi. Tika izvirzīta pirmā hipotēze, ka bērni, kuri cietuši no fiziskas vai emocionālas vardarbības, uzrādīs vairāk negatīvu pazīmju savos zīmējumos un stāstījumos. Tika izvirzīta otrā hipotēze, ka negatīvās pazīmes, kas parādās bērnu zīmējumos un stāstījumos, daļēji pārklāsies ar bērnu aptaujās norādītām negatīvām emocijām, tomēr abas šīs izpētes metodes sniegs arī atšķirīgu, viena otru papildinošu informāciju.

Metode

Pētījuma dalībnieki

Pētījumā piedalījās 231 piektās un sestās klases skolēns (49% meiteņu un 51% zēnu) no 11 līdz 14 gadu vecumam (vidējais vecums 12, 14, SD 0,78) no dažādām Latvijas rajona centra pilsētām, mazpilsētām un no Rīgas.

Izpētes metodes

Zīmējumi un stāstījumi. Pētījuma dalībniekiem izdalīja vairākas A-4 formāta baltas lapas. Uz pirmās baltās lapas lūdza uzzīmēt koku, uz citas – cilvēku. Sākotnējais norādījums bija šāds: *Lūdzu, uzzīmē man koku, vienalga, kādu koku Tu vēlies. Pēc tam tika norādīts: Lūdzu, uzzīmē man cilvēku, vienalga, kādu cilvēku Tu vēlies, bet pilnā augumā un ne "sērkokociņu cilvēku".* Uz nākamās lapas bija izveidots rakstisks lūgums (lūgts) uzrakstīt īsu stāstījumu par koka un cilvēka zīmējumiem: *Uzraksti par šo koku. Kas tas ir par koku? Kā viņš jūtas, ko viņš domā? Uzraksti par šo cilvēku. Kāds ir šis cilvēks? Kā viņš jūtas, ko viņš domā?* Mēs izvēlējamies lūgt bērniem zīmēt koku un cilvēku, jo šie ir divi no zīmējumiem, kas bieži tiek izmantoti psiholoģiskās izpētes procesā, lai varētu empīriski konstatēt šo divu zīmējumu aspektu specifiku Latvijas izlasē.

Ievāktie zīmējumi un stāstījumi tika novērtēti, izmantojot šim pētījumam īpaši sagatavotu *Zīmējumu un stāstījumu novērtējumu* (ZIST, zīmējumu/stāstījumu) formu ar dažādām koka un cilvēka zīmējumu un stāstījumu iespējamām pazīmēm. Šī forma sastāv no saraksta, kurā uzskaitīti dažādi zīmējumu un stāstījumu iespējamie atribūti. Sarakstā atrodas 36 iespējamās koka zīmējumu pazīmes (piemēram, *koks ar zariem un lapotni; koks ar zariem, bez lapām, bez lapotnes; īpaši mazs koks, mazāks nekā 1/3 lapas*); un 73 cilvēka figūras zīmējumu pazīmes (piemēram, *rokas vai kājas neiezīmētas; iezīmēti nagi; īpaši mazs cilvēks, mazāks nekā 1/3 lapas*). Formas otrajā daļā ir saraksts ar 57 iespējamām apzīmējumiem, kas attiecas uz stāstījumu par koka zīmējumu (piemēram, *priecīgs, skumjš, dusmīgs, stiprs, nokaltis, palīdz dzīvniekiem*); un 58 iespējamām apzīmējumiem, kas attiecas uz stāstījumu par cilvēka zīmējumu (piemēram, *laimīgs, priecīgs, bēdīgs, dusmīgs, vientuļš, labsirdīgs, skaists, neglīts, vēlas palīdzēt citiem, raizes par nākotni*). Zīmējumu vērtētāji atzīmēja katru sarakstā minēto pazīmi ar vērtējumu 0 vai 1 atkarībā no tā, vai tas ir vai nav konstatēts. Vienu ceturtdaļu no zīmējumiem un stāstījumiem vērtēja divi neatkarīgi vērtētāji, kuri nezināja nekādu papildu informāciju par bērnu. Vērtētāju savstarpējā saskaņotība bija 97%. Nesakritības gadījumos vērtējumi tika pārrunāti un pieņemts vienprātīgs lēmums.

Šajā ZIST formas sarakstā tika iekļauti zīmējumu aspekti, kas iepriekšējos pētījumos ir bijuši biežāk manāmi to bērnu zīmējumos, kuri cieš no dažāda veida emocionālām vai uzvedības problēmām (Peterson & Hardin, 1997; Naglieri, 1992; Mizuta, et al., 2002), kā arī tika iekļauti papildu zīmējuma aspekti, kas pilotāžas pētījuma laikā tika konstatēti specifiski Latvijas bērnu zīmējumos, ieskaitot arī potenciāli pozitīvus zīmējumu aspektus (*koks ar zariem un lapotni*). Stāstījumu apzīmējumu saraksts tika veidots bez iepriekšējiem paraugiem, izmantojot piemērus no pilotāžas pētījuma un iekļaujot dažādus emociju vārdus, kādus bērni potenciāli varētu izmantot šādos stāstījumos. Kā jau minēts, pieejamā zinātniskā literatūrā nebija atrodami iepriekšēji pētījumi par zīmējumu stāstījumiem.

Emociju pašnovērtējums. Lai dotu iespēju bērniem pašiem savas emocijas novērtēt, tika izmantota *Bērnu traumas simptomu aptauja* (*Trauma Symptom Checklist for Children*), ko izstrādājis Dž. Briers (Briere, 1995) un kas iepriekš izmantota vairākos pētījumos Latvijā (piemēram, Sebre, et al 2004). Aptauja sastāv no 54 apgalvojumiem par dažādām iespējamām emocionālām reakcijām – trauksme, depresija, pēctraumas

stresa reakcijas, seksuālās raizes, dusmas un disociācija. Respondentiem ir jānovērtē katrs apgalvojums pēc četrpuntu Likerta skalas (no 0 – *nekad līdz* 3 – *gandrīz visu laiku*). Šajā pētījumā tika izmantota visu 54 apgalvojumu novērtējumu summa.

Bērnu un vecāku attiecības. Lai dotu iespēju bērniem novērtēt savas attiecības ar vecākiem, tika izmantota *Bērnības traumas aptauja (Childhood Trauma Questionnaire)*, ko izstrādājis D. Bernsteins (Bernstein et al., 1994). Tā sastāv no 37 apgalvojumiem par dažādiem bērnu un vecāku attiecību aspektiem – par atbalstošām attiecībām, par emocionālas vai fiziskas vardarbības izpausmēm, kā arī par seksuālu vardarbību (ģimenē vai ārpus tās). Respondentiem ir jānovērtē katrs apgalvojums pēc piecpuntu Likerta skalas (no 1 – *nekad līdz* 5 – *ļoti bieži*). Šajā pētījumā tika izmantoti novērtējumi, kas attiecas uz emocionālu vardarbību (astoņi apgalvojumi, piemēram, *izsmēja vai pazemoja*) un fizisku vardarbību (desmit apgalvojumi, piemēram, *sita, piekāva*). Sākotnēji bija plānots pētījumā iekļaut arī bērnus, kas cietuši no seksuālas vardarbības (pieci apgalvojumi), bet tāpēc, ka tikai četri no pētījuma dalībniekiem atzīmēja šādu pieredzi, jautājums par seksuālas vardarbības sekām netika iekļauts pētījumā un šo četrpuntu bērnu dati netika izmantoti pētījuma analizē.

Emocionālās un fiziskās vardarbības skalu rezultāti tika aprēķināti pēc principa, kas izveidots sadarbībā ar vardarbības pētniecības speciālistiem ASV un kas izmantots iepriekšējos pētījumos Latvijā (Sebre, et al, 2004). Izvērtējot emocionālās vardarbības apgalvojumus, ja bērns atzīmēja *bieži* vai *ļoti bieži*, vai arī *dažreiz* saistībā ar smagākiem aspektiem, tika uzskatīts, ka bērns sevi novērtē kā cietušu no emocionālas vardarbības. Izvērtējot fiziskās vardarbības apgalvojumus, ja bērns atzīmēja *dažreiz*, *bieži* vai *ļoti bieži*, vai arī *vienu vai divas reizes* saistībā ar smagākajiem fiziskās vardarbības aspektiem, tika uzskatīts, ka bērns sevi novērtē kā cietušu no fiziskas vardarbības.

Procedūra

Zīmējumu, stāstījumu un aptauju pildīšanas uzdevumi bija pasniegti frontāli, visai klasei vienlaikus audzināšanas stundas laikā. Audzinātājs nebija klāt uzdevumu izpildes laikā. Bērnu vecāki un bērni bija iepriekš informēti par pētījuma būtību un brīvprātības un konfidencialitātes principiem. Bērnu piedalīšanās pētījumā notika ar vecāku piekrišanu.

Pētījuma dalībnieku iedalījums pa grupām

Pētījuma dalībnieki tika iedalīti pa grupām atbilstoši principiem, kas izmantoti citos pētījumos par bērniem, kuri cietuši no vardarbības (Waldinger, Toth & Gerber, 2001). Pirmajā grupā tika iekļauti tie bērni, kuri nebija atzīmējuši, ka būtu cietuši no emocionālas vai fiziskas vardarbības (n = 140; 71 zēns un 69 meitenes). Otrajā grupā tika iekļauti tie bērni, kuri bija atzīmējuši, ka ir cietuši no vecāku emocionālas vardarbības, bet nav cietuši no fiziskas vardarbības (n = 56; 25 zēni un 31 meitene). Trešajā grupā tika iekļauti visi bērni, kuri bija atzīmējuši, ka ir cietuši no vecāku fiziskas vardarbības (ar vai bez emocionālas vardarbības) (n = 35; 22 zēni un 13 meitenes). Vairākums (n = 25) bērnu, kas cietuši no fiziskās vardarbības, uzrādīja, ka ir cietuši arī no emocionālās vardarbības.

Rezultāti

Zīmējumu un stāstījumu negatīvo pazīmju iedalījums

Koka zīmējumu negatīvās pazīmes. Sākotnēji tika analizēts, cik bieži novērtētāji atzīmējuši zīmējumu pazīmes ZIST formā saistībā ar pētījuma dalībnieku grupām – vai

bērns ir vai nav atzīmējis pārciestu emocionālu vai fizisku vardarbību. Tie zīmējuma aspekti, kuri parādījās vismaz pusotru reizi, procentuāli biežāk vardarbības cietušo bērnu zīmējumos tika kopīgi sagrupēti un nosaukti *Koka zīmējumu negatīvās pazīmes*. Koka zīmējuma aspekti, kas tika iekļauti šajā kategorijā, ir šādi: *koks ar zariem, bez lapām, bez lapotnes; nokaltuši vai nolūzuši zari; koks ar melnu dobumu; iezīmētas saknes; īpaši maziņš koks, mazāks par 1/3 lpp.; īpaši liels koks, kas neiederas lapā; koks kā ledene, ar resnu stumbru un lapotni kā apli*.

Cilvēka zīmējumu negatīvās pazīmes. Tie cilvēka figūras zīmējuma aspekti, kuri no vardarbības cietušo bērnu zīmējumos parādījās procentuāli vismaz pusotru reizi biežāk, tika kopīgi sagrupēti un nosaukti *Cilvēka zīmējumu negatīvās pazīmes*. Cilvēka zīmējuma aspekti, kas tika iekļauti šajā kategorijā, ir šādi: *rokas vai kājas neiezīmētas; delnas neiezīmētas; kakls neiezīmēts; tukšas acis (bez zīlītēm); pret pārējo ķermeni neproporcionāli lielas rokas vai delnas; pret pārējo ķermeni neproporcionāli lielas kājas vai pēdas; brilles; asi nagi vai pirksti; iezīmēti nagi; zobi; asi mati (ar spicēm); rokas savilkas dūrēs; figūra zīmēta diagonāli (figūra uz lapas zīmēta slīpi, ar nobīdi vairāk kā 15 grādi)*.

Koka stāstījumu negatīvās pazīmes. Tie aspekti no stāstījumiem par koka zīmējumiem, kuri no vardarbības cietušo bērnu stāstījumos parādījās procentuāli vismaz pusotru reizi biežāk, tika kopīgi sagrupēti un nosaukti *Koka stāstījumu negatīvās pazīmes*. Koka stāstījumu aspekti, kas tika iekļauti šajā kategorijā, ir šādi: *bēdīgs; drūms; skumjš; auksti; savādāks nekā citi; atšķirīgs; nesmuks*. Vērā ņemams, ka apzīmējums *dusmīgs* bija iekļauts potenciālo apzīmētāju sarakstā, bet neviens no visiem 231 pētījuma dalībniekiem neizmantoja apzīmētāju *dusmīgs* savā stāstījumā par to, kā jūtas koks.

Cilvēka stāstījumu negatīvās pazīmes. Tie aspekti no stāstījumiem par cilvēka zīmējumiem, kuri no vardarbības cietušo bērnu stāstījumos parādījās procentuāli vismaz pusotru reizi biežāk, tika kopīgi sagrupēti un nosaukti *Cilvēka stāstījumu negatīvās pazīmes*. Cilvēka zīmējuma stāstījumu aspekti, kas tika iekļauti šajā kategorijā, ir šādi: *jūtas slikti; bēdīgs, apbēdināts; vientuļš; nav draugu; jūtīgs; neglīts; iedomīgs; nav naudas; raizējas par nākotni*. Arī saistībā ar stāstījumiem par cilvēka zīmējumu apzīmējums *dusmīgs* bija iekļauts šajā potenciālo apzīmētāju sarakstā, bet neviens no visiem 231 pētījuma dalībniekiem neizmantoja apzīmētāju *dusmīgs* savā stāstījumā par to, kā jūtas cilvēks.

Zīmējumu un stāstījumu pazīmes saistībā ar vardarbību un dzimumu

1. tabula

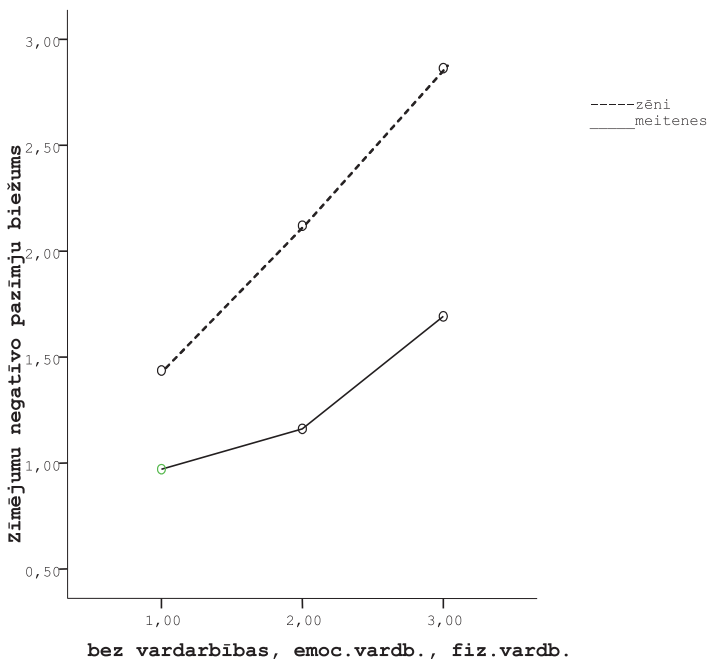
Zīmējumu un stāstījumu negatīvo pazīmju biežuma salīdzinājums bērniem, kuri ir vai nav cietuši no emocionālas vai fiziskas vardarbības ģimenē.

	Grupas vidējais biežums (SD)			F
	Bez atzīmētas vardarbības	Atzīmēta emocionālā vardarbība	Atzīmēta fiziskā vardarbība	
Zīmējumu negatīvās pazīmes	0,15 (0,43)	0,30 (0,63)	0,69 (0,96)	11,69 ***
Stāstījumu negatīvās pazīmes	1,21 (1,26)	1,58 (1,30)	2,43 (1,42)	12,74***
Zīmējumu un stāstījumu negatīvās pazīmes kopumā	1,36 (1,33)	1,89 (1,36)	3,11 (1,76)	22,12***

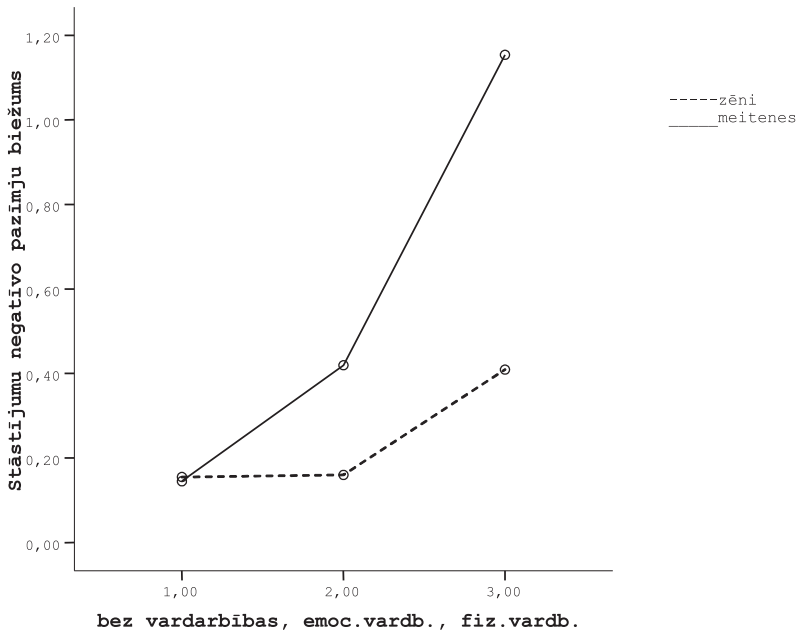
*** p < 0,001

Lai salīdzinātu zīmējumu un stāstījumu negatīvās pazīmes katrā no vardarbības cietušo grupām, summējām katra bērna koka un cilvēka zīmējumu negatīvās pazīmes un katra bērna stāstījumu negatīvās pazīmes. Veicām dispersiju analīzi, salīdzinot zīmējumu un stāstījumu summētās pazīmes pēc uzrādītās emocionālās vai fiziskās vardarbības (sk. 1. tabulu). Dispersiju analīze ar zīmējumu negatīvām pazīmēm kā atkarīgo mainīgo uzrādīja vardarbības grupu efektu $F(2, 228) = 11,69, p < 0,001$. *Post hoc* analīze uzrādīja, ka bērni, kuri cietuši no fiziskas vardarbības, izmantoja visvairāk negatīvo pazīmju savos koka zīmējumos. Bērni, kuri cietuši no emocionālas vardarbības, uzrādīja vairāk negatīvo iezīmju nekā tie, kas nav cietuši no vardarbības, tendenču līmenī, $p < 0,07$. Dispersiju analīze uzrādīja līdzīgus rezultātus saistībā ar stāstījumu negatīvajām pazīmēm, $F(2, 228) = 12,74, p < 0,001$, kur bērni, kuri uzrādīja fizisko vardarbību, stāstījumos izmantoja visvairāk negatīvo pazīmju. Kad tika kopā summētas zīmējumu un stāstījumu negatīvās pazīmes un tās salīdzinātas pēc vardarbības grupas, arī šajā dispersijas analīzes salīdzinājumā parādījās nozīmīgas atšķirības. Visaugstākie rādītāji bija no fiziskās vardarbības cietušo grupā, $F(2, 228) = 22,12, p < 0,001$. Bērni, kas cietuši no emocionālas vardarbības, uzrādīja vairāk negatīvu pazīmju nekā bērni, kas nav cietuši no vardarbības, $p < 0,05$ (sk. 1. tabulu).

Nākamajā statistiskās analīzes posmā tika analizētas zīmējumu un stāstījumu atšķirības pēc vardarbības veida un pēc dzimuma, izmantojot dispersijas starpgrupu attiecību analīzi (sk. 1. attēlu). Šī salīdzinājuma rezultāti uzrādīja, ka zēni savos zīmējumos izmantojuši vairāk negatīvu pazīmju nekā meitenes, un šī atšķirība parādījās visās trīs no vardarbības cietušo grupās, $F(1, 225) = 19,43, p < 0,001$. Neparādījās mijiedarbība starp dzimumu un vardarbības grupu.

1. attēls. Zīmējumu negatīvo pazīmju biežums zēniem un meitenēm pēc grupējuma, kas norāda, vai bērns ir vai nav cietis no emocionālas vai fiziskas vardarbības ģimenē

2. attēls. Stāstījumu negatīvo pazīmju biežums zēniem un meitenēm pēc grupējuma, kas norāda, vai bērns ir vai nav cietis no emocionālas vai fiziskas vardarbības ģimenē.

Savukārt stāstījumos meitenes izmantoja vairāk negatīvu pazīmju vai apzīmētāju nekā zēni $F(1, 225) = 13,05, p < 0,001$ (sk. 2. attēlu). Šī atšķirība starp meiteņu un zēnu stāstījumu negatīvajām iezīmēm bija visizteiktākā tieši no fiziskās vardarbības cietušajā grupā, un parādījās nozīmīga mijiedarbība starp dzimumu un vardarbības grupu $F(2, 225) = 6,01, p < 0,001$. Nav atšķirības starp meiteņu un zēnu stāstījumu negatīvajām iezīmēm tiem bērniem, kuri uzrāda, ka nav cietuši no vardarbības ģimenē.

Traumu simptomu aptaujas rezultāti saistībā ar vardarbību un dzimumu

Dispersiju analīze, salīdzinot *Traumas simptomu aptaujas* rezultātus pēc pārciestās vardarbības, grupām uzrādīja, ka bērni, kuri cietuši no fiziskas vai emocionālas vardarbības, bija ar līdzīgi augstiem rādītājiem ($M = 0,66, SD = 0,29$; un $M = 0,68, SD = 0,33$), kas atšķirās no bērniem, kuri nav cietuši no vardarbības ($M = 0,43, SD = 0,21$), $F(2, 229) = 25,11, p < 0,001$. Meitenes atzīmēja augstākus *Traumas simptomu* rādītājus nekā zēni visās trīs grupās, $F(1, 230) = 12,26, p < 0,001$.

Zīmējumu, stāstījumu un aptauju rezultāti kopīgā salīdzinājumā

Lai noskaidrotu savstarpējās saistības starp zīmējumu un stāstījumu kopīgajām iezīmēm, *Traumas simptomu aptauju* (TSA) rezultātiem un norādīto vardarbību, tika veikta korelācijas analīze. Un atklājās, ka pastāv pozitīvas korelācijas starp TSA un zīmējumu/stāstījumu negatīvajām pazīmēm kopumā, $r(231) = 0,21^{**}$, kā arī starp TSA un stāstījumu negatīvajām pazīmēm, $r(231) = 0,41^{**}$.

2. tabula

Zīmējumu, stāstījumu un traumu simptomu rādītāju savstarpējā saistība, prognozējot bērnu atzīmēto fizisko vai emocionālo vardarbību

	B	β	F	R ²
Prognozējot uzrādītu fizisko vardarbību:			15,69***	0,17
Zīmējumu negatīvās pazīmes kopumā	0,04	0,30***		
Traumu simptomu balles kopumā	0,11	0,17*		
Stāstījumu negatīvās tēmas kopumā	0,04	0,15*		
Prognozējot uzrādītu emocionālo vardarbību:			59,60***	0,44
Traumu simptomu balles kopumā	0,92	0,55***		
Stāstījumu negatīvie temati kopumā	0,63	0,33*		
Zīmējumu negatīvās pazīmes kopumā	0,04	0,12*		

Lai noskaidrotu katras izpētes metodes īpatsvaru saistībā ar norādīto vardarbību, tika veikta multiplās regresijas analīze, kopīgi ievadot zīmējumu negatīvās pazīmes, stāstījumu negatīvās pazīmes un TSA rezultātus (sk. 2. tabulu). Regresijas analīze ar pārciesto fizisko vardarbību kā atkarīgo mainīgo norādīja, ka zīmējumu negatīvās pazīmes ir ar visnozīmīgāko īpatsvaru (Beta = 0,30, $p < 0,001$). Traumas simptomu aptaujas rezultāti (Beta = 0,17, $p < 0,05$) un stāstījumu negatīvās pazīmes (Beta = 0,15, $p < 0,05$) sniedz papildu, neatkarīgu statistisku efektu. Turpretim regresijas analīzē ar pārciesto emocionālo vardarbību kā atkarīgo mainīgo traumu simptomu aptauju rezultātiem ir vislielākais īpatsvars (Beta = 0,55, $p < 0,001$), bet stāstījumu negatīvās pazīmes (Beta = 0,33, $p < 0,01$) un zīmējumu negatīvās pazīmes (Beta = 0,12, $p < 0,05$) sniedz papildu neatkarīgu efektu.

3. tabula

Stāstījumu/zīmējumu un traumu simptomu aptaujas negatīvo rādītāju saskaņotība bērniem ar atzīmēto fiziskās vardarbības pieredzi ģimenē

	Uzrāda traumas simptomus (> 1 SD virs vidējā)	Neuzrāda traumas simptomus (< 1 SD virs vidējā)
Stāstījumu/zīmējumu negatīvās pazīmes (>3)		
Ir negatīvas pazīmes	9 (26%)	13 (37%)
Nav negatīvu pazīmju	1 (3%)	12 (34%)

Multiplās regresijas analīze norādīja, ka ikviena izpētes metode sniedz neatkarīgu pienesumu attiecībā pret savstarpējo saistību ar uzrādīto pārciesto vardarbību, tāpēc tika veikta papildu analīze, lai noskaidrotu metožu rezultātu saskaņotības biežumu saistībā ar fizisko vardarbību (sk. 3. tabulu). Iepriekšminētajā salīdzinājumā pa grupām redzam, ka bērni, kuri cietuši no fiziskas vardarbības, uzrāda vidēji 3,11 negatīvas pazīmes, summējot kopumā zīmējumu un stāstījumu negatīvās pazīmēs. Tāpēc tika salīdzināti tie bērni, kuri uzrādīja trīs vai vairāk negatīvās iezīmes, ar tiem bērniem, kuri uzrādīja augstus rādītājus traumu simptomu aptaujā. Rezultāti rāda, ka no 35 bērniem, kas cietuši no fiziskās vardarbības, deviņi (26%) uzrādīja gan negatīvās zīmējumu/stāstījumu iezīmes, gan traumas simptomu aptaujas augstus rādītājus. Divpadsmit fiziskās vardarbības grupas

bērni (34%) neuzrādīja simptomu pazīmes nedz pēc vienas, nedz otras izpētes metodes. Tāpēc varam uzskatīt, ka starp šīm izpētes metodēm ir ap 60% sakritība vai saskaņotība. Turpretim 13 bērni (37%) uzrādīja negatīvas iezīmes vienīgi zīmējumu/stāstījumu izpētē un viens (3%) uzrādīja augstus rādītājus vienīgi aptaujā.

Iztirzājums

Pētījuma rezultāti rāda, ka bērniem, kuri atzīmēja, ka ir cietuši no emocionālas vai fiziskas vardarbības ģimenē, ir izmantojuši vairāk negatīvo pazīmju savos koka un cilvēka zīmējumos un stāstījumos par šiem zīmējumiem, kā arī atzīmējuši augstākus rādītājus traumas simptomu aptaujā. Saistībā ar šīm izpētes metodēm visaugstākie rādītāji bija bērniem, kuri bija atzīmējuši, ka ir cietuši no fiziskas vardarbības. Zēnu zīmējumos bija vairāk negatīvu pazīmju nekā meiteņu zīmējumos. Meiteņu stāstījumos bija vairāk negatīvu pazīmju nekā zēnu stāstījumos.

Šajā pētījumā bērni, kuri cietuši no fiziskas vai emocionālas vardarbības, norāda vairāk emocionālus traucējumus, līdzīgi kā citos līdz šim veiktajos pētījumos (Briere, 1995). Šā pētījuma rezultāti ir īpaši ar to, ka tiek analizēti bērnu zīmējumi un zīmējumu stāstījumi saistībā ar atzīmēto vardarbības pieredzi. Sevišķi nozīmīgi ir rezultāti, kas norāda atšķirības starp šīm trim grupām tieši zīmējumu/stāstījumu kopējos rādītājos – bērni, kuri atzīmēja, ka ir cietuši no fiziskas vardarbības, izmantoja visvairāk negatīvo pazīmju savos zīmējumos/stāstījumos kopumā, un bērni, kuri atzīmēja, ka ir cietuši no emocionālas vardarbības, izmantoja vairāk negatīvo pazīmju nekā bērni, kuri nav cietuši no vardarbības. Līdzīgi kā pētījumos, kur analizēti vienīgi stāstījumi (Waldinger, et al., 2001), arī no šā pētījuma rezultātiem varam izvirzīt hipotēzi, ka bērniem, kuri cietuši no vardarbības, ir negatīvākas priekšstatu shēmas par sevi un šīs negatīvās priekšstatu shēmas ietekmē viņu vispārīgo uzvedību (Bowlby, 1989), tostarp zīmēšanas un stāstīšanas darbību. Iznākumā, ietekmējoties no savām negatīvām priekšstatu shēmām, šiem bērniem ir tendence iekļaut vairāk negatīvo pazīmju savos zīmējumos un stāstījumos nekā bērniem, kuri nav cietuši no vardarbības un kuriem ir pozitīvākas priekšstatu shēmas par sevi.

Varbūt visinteresantākais šā pētījuma rezultāts ir tas, ka parādās nozīmīgas dzimumu atšķirības zēniem un meitenēm attiecībā pret zīmēšanu pretstatā stāstīšanai – zēni izmantoja vairāk negatīvo pazīmju savos zīmējumos un meitenes – vairāk negatīvo pazīmju savos stāstījumos. Starp pētījumiem, ar kuriem man ir bijusi iespēja iepazīties, nav bijis tādu, kuros tiktu analizēti gan zīmējumi, gan stāstījumi. Cik man zināms, nav bijis arī pētījumu, kuros būtu analizētas dzimumatšķirības starp zēnu un meiteņu projektīvajiem zīmējumiem un stāstījumiem. Tomēr, lai skaidrotu šīs atšķirības, varam izmantot dažus teorētiskus, empīriski apstiprinātus principus. Pirmais princips ir saistīts ar to, ka meitenes ir vairāk vērstas uz attiecībām, uz emocionālu komunikāciju, vairāk tendētas savas emocijas izpaust vārdos nekā zēni (Gilligan et al., 1990; Linver & Silver, 1997). Otrais princips ir saistīts ar to, ka pētījumos par agresiju parādās – sievietēm ir augstāki verbālās agresijas rādītāji nekā vīriešiem, bet vīriešiem ir augstāki fiziskās agresijas rādītāji. Abi šie principi norāda, ka meitenēm ir vieglāk nekā zēniem savas emocijas izpaust vārdos, tāpēc ir saprotami, ka meitenēm negatīvās emocijas, kas saistītas ar pārciesto vardarbību, vairāk tiks izpaustas stāstījumos. Savukārt zēniem ir grūtāk savas emocijas izpaust vārdos, bet viņi ir vairāk vērsti uz fizisku emociju izpausmi, tāpēc zēni savas negatīvās emocijas spēj vieglāk izpaust un atspoguļot zīmējumos.

Šajā pētījumā iegūtajos zīmējumos un stāstījumos ir daudz individuālu zīmējumu un stāstījumu komplektu, kas atbilstoši ilustrē kopējos pētījuma rezultātus, ka meitenes savas negatīvās emocijas salīdzinoši vairāk izpauž stāstījumos un zēni salīdzinoši vairāk tās izpauž zīmējumos. Piemēram, viena meitene, kura atzīmējusi pārciestu fizisku vardarbību, ir uzzīmējusi glītu, stereotipiski smaidošu meiteni. Savukārt stāstījums par šo zīmējumu ir šāds: *Šis cilvēks jūtas mazliet atstumts. Viņš grib, lai arī viņam pievērš kādu uzmanību. Cilvēciņš nekad nesmejas. Viņš vienmēr ir noskumis.* Pretstatā šim piemēram – zēns, kurš atzīmējis pārciestu fizisku vardarbību, ir uzzīmējis cilvēku ar vairākām negatīvām pazīmēm – *zobi, asi nagi, spici matu gali*, turklāt vēl bez krekla. Stāstījums par zīmējumu ir šāds: *Šim cilvēkam patīk dīvaini ģērbties, jo viņš grib būt oriģināls. Viņš jūtas labi un nebaidās, ka kļūs par apsmieklu. Viņš domā labas domas.*

Meitene savā stāstījumā ļoti tiešā tekstā norāda, ka cilvēks ir *noskumis, nekad nesmejas*. Savukārt zēns stāstījumā noliedz negatīvas emocijas – viņš stāsta, ka kariķējoši uzzīmētajam zēnam it kā būtu iemesls kļūt par apsmieklu, bet viņš no tā *nebaidās*. Zīmējumā zēns daudz vairāk nekā stāstījumā uzdrīkstējies izpaust negatīvu noskaņojumu, zīmējot cilvēku, kurš izskatās nobijies – tāds, kurš sava izskata dēļ varētu tikt citu apsmiets.

Pētījuma rezultāti vairākkārt norāda, cik svarīgi ir kopumā ņemt vērā visu pieejamo informāciju, ko iespējams ievākt no bērna – no viņa zīmējumiem, stāstījumiem, kā arī no aptauju rezultātiem – un, protams, vēl no citiem iespējamiem avotiem. Dispersiju analīzes un arī iepriekšējie piemēri norāda, ka ir daudz nozīmīgāk un pat nepieciešams analizēt zīmējumus un stāstījumus kopumā – kontekstā ar citu pieejamo informāciju. Katrā ziņā gan pētījuma kvantitatīvie rādītāji, gan individuālu piemēru kvalitatīva analīze apstiprina mūsdienās plaši atzīto principu, ka nav adekvāti izdarīt secinājumus no kaut kādām individuālām zīmējuma vai stāstījuma detaļām vai aspektiem (Garb, Wood, Lilienfeld, & Nezworski, 2002).

Līdzīgi, kā minēts iepriekšējos pārskatos par psiholoģisko izpētes procesu (Teglasi, Simcox, & Kim, 2007), ir vēlams vai pat obligāti jāizmanto vairākas izpētes metodes, jo katra metode un katrs metodes izpildītājs sniedz papildu skatījumu, papildu informāciju, kas dod iespēju pilnīgāk izprast pētāmā problēmas, vajadzības un resursus. Arī šajā pētījumā multiplās regresijas analīzes un metožu savstarpējo saskaņotības salīdzinājums norāda, ka ikviena metode sniedz neatkarīgu papildu informāciju un ieskatu. Traumas simptomu aptaujas rezultātu un zīmējumu/stāstījumu negatīvo pazīmju salīdzinājums parāda, ka, ņemot vērā tikai vienas no šīm metodēm rezultātus, ir liela varbūtība, ka bērna iekšējā trauma netiks pamanīta. Šā pētījuma rezultāti rāda, ka ir pietiekami liels procents no fiziskās vardarbības cietušajiem bērniem, kuri traumas simptomu aptaujā neatzīmēja traumas pazīmes, bet kuri tieši zīmējumos vai stāstījumos vairākkārt izmantoja negatīvas pazīmes. Tas liek izvirzīt hipotēzi, ka šiem bērniem ir negatīvs priekšstats par sevi un ka viņi iekšēji izjūt negatīvas emocijas, bet tās neapzinās vai nevēlas aptaujas formā atklāt. Kā rāda iepriekšējie pētījumi, ir zināms procents bērnu (tiek minēts ap 12%), kuri ir cietuši no vardarbības, bet kuri neuzrāda traumas sekas (Friedrich, 2002). Līdzīgi arī šajā pētījumā no tiem bērniem, kuri neuzrāda traumas simptomus aptaujā, visticamāk, daži patiešām necieš no vardarbības sekām. Tomēr, kā norāda aptauju autori (Briere, 1995), ir bērni, kuriem ir tieksme noliegt vai neuzrādīt savas nepatīkamās emocijas – un tieši tāpēc ir nozīmīgi izmantot citas izpētes metodes, tostarp zīmējumus un stāstījumus, kas dod bērnam iespēju netiešā veidā izpaust savas jūtas un domas saistībā ar savām priekšstatu shēmām par sevi un saviem tuvākajiem.

No klīniskās prakses ir zināms, ka ir arī bērni, kuri cenšas noliegt vardarbības pieredzi, bet uzrāda negatīvas pazīmes zīmējumos un/vai stāstījumos un/vai traumas simptomu aptaujā. Taču, pievēršot uzmanību šīm pazīmēm un veicot padziļinātu psiholoģisko izpēti, tiek konstatēta vardarbības pieredze. Tātad šā pētījuma rezultāti var tikt plaši izmantoti klīniskā psihologa ikdienas darbā, izstrādājot darba hipotēzes.

Pētījuma ierobežojumi ir saistīti ar pētāmā priekšmeta specifiku. Zīmējumu un stāstījumu psiholoģiskās izpētes metodes būtība ir saistīta ar hipotēzi vai pieņēmumu, ka stāstīšanas un zīmēšanas darbību ietekmē indivīda priekšstatu shēma – šajā gadījumā priekšstatu shēma par sevi, priekšstatu shēmas, kas ir izveidojušās, vai nu apkopojot, vai idealizējot iepriekšējās dzīves pieredzi. Protams, ka šīs priekšstatu shēmas nav iespējams nedz saskatīt, nedz novērtēt tieši. Tāpēc jāpievienojas citiem pētniekiem, kas uzsver, ka zīmējumus un stāstījumus kā izpētes metodi vajadzētu lietot, lai konstatētu pazīmes, kas norāda uz iespējamām emocionālām vai sociālām problēmām, un lai šīs konstatētās pazīmes izmantotu izpētes procesā, saistot vienkopus informāciju no iespējami vairākiem un atšķirīgākiem avotiem.

Izmantotie informācijas avoti

- Achenbach, T. M., Dumenci, L., & Rescorla, L. A. (2002). Ten year comparisons of problems and competencies for national samples of youth; Self, parent and teacher reports. *Journal of Emotional and Behavioral Disorders*, 10 (4), 194–203.
- Bernstein, D., Fink, L., Handelsman, L., Foote, J., Lovejoy, M., Wenzel, K., Sapareto, E., Ruggiero, J. (1994). Initial reliability and validity of a new retrospective measure of child abuse and neglect. *American Journal of Psychiatry*, 151: 8, 1132–1136.
- Bornstein, R. F. (2002). A process dissociation approach to objective-projective test score interpretations. *Journal of Personality Assessment*. 78, 47–68.
- Bowlby, J. (1988). *A secure base: Parent-child attachment and healthy human development*. Basic Books: New York.
- Briere, J. (1995). *Trauma Symptom Checklist for Children: Professional manual*. Odessa, FL: Psychological Assessment Resources.
- Buck, J. N. (1948). The H-T-P technique: A qualitative and quantitative scoring manual. *Journal of Clinical Psychology*, 4, 317–396.
- Clyman, R. B. (2003). Portrayals in maltreated children's play narratives: Representations or emotion regulation? In R. N. Emde, D. P. Wolf, & D. Oppenheim (Eds.), *Revealing the inner worlds of young children: The MacArthur story stem battery and parent-child narratives* (pp. 201–221). New York: Oxford University Press.
- Flanagan, R., & Motta, R. W. (2007). Figure drawings: A popular method. *Psychology in the Schools*, 44 (3), 257–270.
- Friedrich, W. N. (2002). *Psychological assessment of sexually abused children and their families*. London: Sage Publications.
- Garb, H. N., Wood, J. M., Lilienfeld, S. O., & Nezworski, M. T. (2002). Effective use of projective techniques in clinical practice: Let the data help with selection and interpretation. *Professional Psychology: Research and Practice*, 33 (5), 454–463.
- Gilligan, C., Lyons, N., & Hammer, T. (1990). *Making connections: The relational world of adolescent girls at Emma Willard School*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Goodenough, F. L. (1926). *Measurement of intelligence by drawings*. New York: Harcourt Brace.
- Harris, D. B. (1963). Children's drawings as measures of intellectual maturity. New York: Harcourt, Brace & World.
- Holmberg, J., Robinson, J., Corbitt-Price, J., & Wiener, P. (2007). Using narratives to assess competencies and risks in young children: Experiences with high risk and normal populations. *Infant Mental Health Journal*, 28 (6), 647–666.

- Kagan, J. (2005). A time for specificity. *Journal of Personality Assessment*, 85, 125–127.
- Koppitz, E. (1966). Emotional indicators on human figure drawings of shy and aggressive children. *Journal of Clinical Psychology*, 22, 466–469.
- Lally, S. J. (2001). Should human figure drawings be admitted into court? *Journal of Personality Assessment*, 76 (1), 135–149.
- Linver, M., & Silverber, S. (1997). Maternal predictors of early adolescent achievement-related outcomes: Adolescent gender as moderator. *Journal of Early Adolescence*, 17, 294–318.
- Macfie, J., Toth, S. L., Rogosch, J., Emde, R. N., & Cicchetti, D. (1999). Effect of maltreatment on preschoolers' narrative representations of responses to relieve distress and the role of reversal. *Developmental Psychology*, 35, 2, 460–465.
- Machover, K. (1949). *Personality projection in the drawing of a human figure*. Springfield: Thomas.
- Matto, H. C. (2002). Investigating the validity of Draw-a-Person screening procedure for emotional disturbance: A measurement validation study with high-risk youth. *Psychological Assessment*, 14 (2), 221–225.
- McGrath, R. (2005). Conceptual complexity and construct validity. *Journal of Personality Assessment*, 85, 112–124.
- Mizuta, I., Inoue, Y., Fukunaga, T., Ishi, R., Ogawa, A., & Takeda, M. (2002). Psychological characteristics of eating disorders as evidenced by the combined administration of questionnaires and two projective methods: the Tree Drawing Test and the Sentence Completion Test. *Psychiatry and Clinical Neuroscience*, 56, 41–53.
- Muller, R. T., Gragtmans, K., & Baker, R. (2008). Childhood physical abuse, attachment and adult social support: Test of a mediational model. *Canadian Journal of Behavioural Science*, 40 (2), 80–89.
- Naglieri, J. A., McNeish, T. J., & Bardos, A. N. (1991). *Draw a Person: Screening procedure for emotional disturbance examiner's manual*. Austin, TX: PRO-ED.
- Naglieri, J. A., & Pfeiffer, S. I. (1992). Performance of disruptive behavior disordered and normal samples on the Draw-a-Person: Screening procedure for emotional disturbance. *Psychological Assessment*, 4, 156–159.
- Peterson, L. W., & Hardin, M.E. (1997). *Children in distress: A system for screening children's art*. New York: Norton.
- Reithmiller, R., & Handler, L. (1997). The great figure drawing controversy: The integration of research and clinical practice. *Journal of Personality Assessment*, 69 (3), 488–496.
- Riccio, C. A., & Rodriguez, O. L. (2007). Integration of psychological assessment approaches in school psychology. *Psychology in the Schools*, 44 (3), 243–25.
- Shackman, J. E., Shackman, A. J., & Pollak, S. D. (2007). Physical abuse amplifies attention to threat and increases anxiety in children. *Emotion*, 7 (4), 838–852.
- Scribner, C. M., & Handler, L. (1987). The interpreter's personality in Draw-a-Person interpretation: A study of interpersonal style. *Journal of Personality Assessment*, 51, 112–122.
- Sebre, S., Sprugevica, I., Novotni, A., Bonevski, D., Pakalniskiene, V., Popescu, D., Turchina, T., Friedrich, W., Lewis, O. (2004). Cross-cultural comparison of child reported emotional and physical abuse: Rates, risk factors and psychosocial symptoms. *International Journal of Child Abuse and Neglect*, 28, 113–127.
- Shapiro, E. S., & Heick, P. F. (2004). School psychologist assessment practices in the evaluation of students referred for social/behavioral/emotional problems. *Psychology in the Schools*, 41 (5), 551–561.
- Steele, M., Steele, H., Woolgar, M., Yabsley, S., Fonagy, P., Johnson, D., & Croft, C. (2003). An attachment perspective on children's emotion narratives: Links across generations. In R. N. Emde, D. P. Wolf, & D. Oppenheim (Eds.), *Revealing the inner worlds of young children: The MacArthur story stem battery and parent-child narratives* (pp. 201–221). New York: Oxford University Press.
- Teglasi, H., Simcox, A. G., & Kim, N. (2007). Personality constructs and measures. *Psychology in the Schools*, 44 (3), 215–229.

- Toth, D., Cicchetti, D., Macfie, J., & Emde, R. (1997). Representations of self and other in the narratives of neglected, psychical abused and sexually abused preschoolers. *Development and Psychopathology*, 9, 781–796.
- Waldinger, R. J., Toth, S. L., & Gerber, A. (2001). Maltreatment and internal representations of relationships: Core relationship themes in the narratives of abused and neglected preschoolers. *Social Development*, 10 (1), 41–58.

Summary

The goal of this study is to examine whether within the drawings and narratives of children who self-report having suffered from emotional or physical abuse, a group of signs which differs can be identified, and to compare this information with the information obtained from emotion self-report questionnaires. Participants included 231 fifth- and sixth-grade pupils who were asked to draw a tree, then a person, and then to tell a short narrative about each drawing. The pupils also completed questionnaires regarding their emotions and relationship within their family. The results show that those pupils who reported physical abuse used more negative descriptors in their narratives, and drew more negative aspects in their drawings. For boys these negative aspects were more apparent in their drawings, and for girls in their narratives. Multiple regression analysis showed that ratings from drawings, narratives and emotion self-report questionnaires each are independently connected with the ratings of physical and emotional abuse. The research results support the principle that in psychological assessment process, it is advisable to use multiple assessment methods.

Keywords: *drawings, narratives, self-report questionnaires, physical and emotional abuse, child-parent relationship.*

Vecāku kompetences izjūtas skalas adaptācija Latvijā *Adaptation of the Parenting Sense of Competence Scale in Latvia*

Inga Skreitule-Pikše, Sandra Sebre

Latvijas Universitāte, Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte,
Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatvē 74/76, Rīga, LV-1083
e-pasts: inga.skreitule@apollo.lv

Pētījuma mērķis bija adaptēt *vecāku kompetences izjūtas skalu* (Johnston & Mash, 1989) latviešu valodā un noteikt skalas latviešu versijas faktoru struktūru, iekšējās saskaņotības rādītājus un konstrukta validitāti. Pētījumā piedalījās 189 pusotru līdz sešu gadu vecu bērnu mātes un 160 tēvi. Vecāku kompetences izjūtas skalai tika pārbaudīts gan trīs faktoru, gan divu faktoru risinājums. Analīzes gaitā no skalas tika izņemts 1., 5., 12. un 14. apgalvojums un tika noteikta skalas faktoru struktūra bez tiem. Tika iegūti divi faktori, kuri bija līdzīgi citās valstīs iepriekš veiktajos pētījumos izdalītajam *apmierinātības* un *efektivitātes* faktoram. Abi faktori pozitīvi savstarpēji korelēja. Iegūtajiem faktoriem bija labi iekšējās saskaņotības rādītāji. Pārbaudot skalas konstrukta validitāti, netika konstatēta vecāku kompetences izjūtas saistība ar bērnu dzimumu, bet jaunāku bērnu (1,5–3 g. v.) mātes augstāk vērtēja savu efektivitāti nekā vecāku bērnu (4–6 g. v.) mātes un nekā jaunāku bērnu tēvi. Mātes un tēva kompetences izjūtas rādītāji pozitīvi korelēja.

Atslēgvārdi: vecāka kompetences izjūta, *vecāku kompetences izjūtas skalas* faktoru struktūra, iekšējā saskaņotība, konstrukta validitāte.

Ievads

Vecāku un bērnu mijiedarbība un bērnu attīstība ir saistīta ar vecāku priekšstatiem par sevi kā vecākiem un izjūtām, esot vecāku lomā (Johnston & Mash, 1989; Ohan, Leung, & Johnston, 2000; Rogers & Matthews, 2004). Latvijā veiktajos pētījumos par vecāku un bērnu mijiedarbību šis aspekts līdz šim nav pētīts, un nav bijusi pieejama piemērota izpētes metode. Citu valstu pētījumos tiek lietotas dažādas aptaujas metodes, kuras ir vērstas uz vecāku priekšstata par savu efektivitāti noteikšanu, taču bieži šīs metodes ir veidotas noteikta vecuma bērnu vecākiem un lielākoties mātēm. *Vecāku kompetences izjūtas skala* (*Parenting Sense of Competence Scale*, Johnston & Mash, 1989) ir piemērota dažāda vecuma bērnu māšu un tēvu kompetences izjūtas novērtēšanai, tajā ir iekļauts ne tikai vecāku priekšstats par savu efektivitāti, bet arī otrs – emocionālais aspekts: vecāku apmierinātība. Tāpēc šī metode ir plašāk pielietojama dažādos pētījumos par vecāku un bērnu attiecībām un tās adaptācija latviešu valodā ļauj paplašināt Latvijā veikto pētījumu par vecāku un bērnu attiecībām loku.

Vecāku kompetences izjūta tiek definēta kā personas apmierinātība un priekšstats par savu efektivitāti vecāku lomā (Johnston & Mash, 1989). A. Bandura (Bandura, 1997) attīstīja jēdzienu *pašefektivitāte*, ar to apzīmējot cilvēka pārliecību par savām spējām kontrolēt notikumus savā dzīvē vai organizēt un veikt darbību secību, lai gūtu noteiktus sasniegumus. Atbilstoši šai definīcijai vecāku pašefektivitāte tiek definēta kā vecāku pārliecība vai spriedums par savām spējām organizēt un veikt ar bērna audzināšanu saistītos uzdevumus (Montigny & Lacharité, 2005). Runājot par vecāku kompetences izjūtu, atsevišķi tiek izdalīts arī emocionālais aspekts – gandarījums un apmierinātība, ko vecāki izjūt, pildot savu lomu. P. Kolemane un K. Karakere (Coleman & Karraker, 1997) ir atzīmējušas saistību starp apmierinātību un efektivitāti, norādot, ka cilvēkam ir grūti iegūt apmierinājumu, darot to, kas viņam neizdodas, un grūti veiksmīgi veikt to, kas nesniedz apmierinātību.

Š. Džonstone un Ē. Mašs (Johnston & Mash, 1989) *vecāku kompetences izjūtas skalu* veidoja, balstoties uz Dž. Gibauda-Vallstona (J. Gibaud-Wallston) un L. P. Vandersmena (L. P. Wandersman) 1978. gadā Kanādā izveidoto skalu. Gibauds-Vallstons un Vandersmens (Gibaud-Wallston & Wandersman, 1978, kā minēts Johnston & Mash, 1989) izveidoja šo skalas sākotnējo versiju, lai pētītu zīdaiņa vecuma bērnu vecāku priekšstatu par savu kompetenci. Viņi noteica izveidotās skalas iekšējās saskaņotības rādītājus, retesta koeficientus un pamatoja konstrukta validitāti, nosakot vecāku kompetences izjūtas pozitīvo saistību ar vecāku vispārīgo pašvērtējumu, saņemto sociālo atbalstu un labsajūtu un negatīvo saistību ar vecāku priekšstatiem par grūtībām bērna audzināšanā. Viņi arī atklāja, ka zīdaiņa vecuma bērnu mātēm ir augstāks savu prasmju un zināšanu novērtējums nekā tēviem un ka abu vecāku sniegtais savu zināšanu un prasmju vērtējums pēc sešām nedēļām ir kļuvis augstāks. Tas tika pamatots ar to, ka bieži zīdaiņu aprūpē ir vairāk iesaistītas mātes, tāpēc viņas jūtas efektīvākas mātes lomā, un vienlaikus ar pieredzi pieaug arī savas efektivitātes vērtējums.

Džonstone un Mašs (Johnston & Mash, 1989) šo skalu pielāgoja arī cita vecuma bērnu vecāku izpētei, aizvietojojot vārdu *zīdains* ar vārdu *bērns*, kā arī pārbaudīja skalas faktoriālo struktūru un noteica iegūto apakšskalu iekšējās saskaņotības rādītājus. Skalas konstrukta validitāte tika pamatota, nosakot skalas rādītāju negatīvo korelāciju ar bērnu uzvedības problēmām, kā arī vēlreiz apstiprinot, ka pastāv pozitīva korelācija starp abiem iegūtajiem faktoriem un pozitīvi korelē arī abu vecāku kompetences izjūtas rādītāji. Tika pētītas arī māšu un tēvu kompetences izjūtas atšķirības 4–9 gadu vecu bērnu vecāku izlasē, pārbaudot arī vecāku kompetences izjūtas saistību ar bērnu vecumu un dzimumu. Tēvi uzrādīja lielāku apmierinātību ar vecāku lomu nekā mātes, un tas tika skaidrots ar, iespējams, atšķirīgajām vecāku lomām bērna audzināšanā, kad tēvi biežāk uzņemas rotaļu biedra, bet mātes – aprūpētājas lomu. Netika konstatētas atšķirības tēvu un māšu efektivitātes vērtējumos, kā arī netika konstatēta vecāku kompetences izjūtas saistība ar bērnu vecumu un dzimumu. Vēlāk tika veikts vēl viens atkārtots pētījums (Ohan, Leung, & Johnston, 2000) 4–12 gadu vecu bērnu vecāku izlasē. Tajā tika pārbaudīta vecāku kompetences izjūtas skalas faktoru struktūra atsevišķi mātēm un tēviem, noteikti iegūto apakšskalu iekšējās saskaņotības rādītāji, pārbaudīta vecāku kompetences izjūtas rādītāju saistība ar bērnu vecumu un dzimumu, salīdzināti vecāku kompetences rādītāji tēviem un mātēm, kā arī pārbaudīta skalas konverģentā validitāte, nosakot katras skalas apakšskalas saistību ar audzināšanas stilu un vecāku apmierinātību ar laulību. Pētījumā tika pārbaudīta arī diverģentā validitāte, nosakot vecāku kompetences izjūtas saistību ar bērnu uzvedības problēmām. Tika konstatēts, ka meiteņu vecāki uzrāda augstākus savas efektivitātes vērtējumus nekā zēnu vecāki, abu vecāku apmierinātības

un efektivitātes rādītāji pozitīvi korelē, tēvu un māšu apmierinātības un māšu efektivitātes rādītāji pozitīvi korelē ar mazāk konfliktējošu audzināšanas stilu, turklāt abu vecāku apmierinātības rādītāji ir pozitīvi saistīti ar apmierinātību ar laulību un vienotiem vecāku uzskatiem par audzināšanas stilu. Māšu un tēvu apmierinātības un tēvu efektivitātes rādītāji negatīvi korelē ar bērnu uzvedības problēmām.

Vecāku kompetences izjūtas skala tika adaptēta arī Austrālijā (Rogers & Matthews, 2004) no sešu mēnešu līdz 15 gadu vecu bērnu vecāku izlasē. Nosakot skalas faktoru struktūru, tika izdalīti trīs faktori: *apmierinātība*, *efektivitāte* un *interese*. Apmierinātības rādītāji negatīvi korelē ar bērnu uzvedības problēmām, vecāku depresiju, trauksmi un stresu un disfunkcionālām bērnu disciplinēšanas metodēm. Vecāku efektivitātes rādītāji negatīvi korelē ar pārmērīgu vecāku reaktivitāti bērnu audzināšanā, un tēvu efektivitātes rādītāji negatīvi korelē ar bērnu uzvedības problēmu intensitāti. Intereses apakšskalās rādītāji negatīvi korelē ar mātes depresijas, trauksmes un stresa skalas rādītājiem un ar pārmērīgu mātes reaktivitāti bērnu audzināšanā.

Arī citu autoru pētījumu rezultāti parāda, ka vecāku kompetences izjūta ir negatīvi saistīta ar vecāku stresu, trauksmi, depresiju (Garstein & Sheeber, 2004; Willinger et al., 2005) un ar vecāku fiziskās veselības problēmām, savukārt tā ir pozitīvi saistīta ar saņemto sociālo atbalstu (Dorsey, Klein, & Forehand, 1999). Vecāku kompetences izjūta ir arī negatīvi saistīta ar bērna attīstības traucējumiem (Herrick, Nussbaum, Holtzman, & Wissows, 2004; Wanamaker, Graydon, Leesburg, & Glenwick, 1998), bet to ietekmē arī tas, kā vecāki pieņem bērna attīstības traucējumus un tiem pielāgojas (Maltby, Kristjanson, & Coleman, 2003). Konstatēts, ka ne vienmēr augsta vecāku kompetences izjūta ir saistīta ar pozitīvu vecāku un bērna mijiedarbību. Izšķiroša loma šajā gadījumā ir vecāku zināšanām par bērna attīstību un audzināšanu. Ja vecāku zināšanu līmenis par bērna attīstību un audzināšanu ir augsts, viņu sniegtais savas efektivitātes novērtējums ir pozitīvi saistīts ar viņu un bērna mijiedarbību, bet, ja viņu zināšanu līmenis ir zems, šī saistība ir pretēja, t. i., viņš var augstu vērtēt savu efektivitāti, taču mijiedarbība ar bērnu nav pozitīva (Hess, Teti, & Hussey-Gardner, 2004).

Šā pētījuma mērķis bija adaptēt vecāku kompetences izjūtas skalu Latvijā un pārbaudīt skalas latviešu versijas faktoru struktūru, iekšējās saskaņotības rādītājus un konstruktīvu validitāti. Skalās adaptācija tika veikta, balstoties uz Starptautiskās Testu komisijas testu adaptēšanas vadlīnijām (Oakland, 2000) un M. Raščevskas (Raščevska, 2005) teorētiskajām atziņām par testu un aptauju konstruēšanu un adaptāciju. Šo skalu adaptējot Austrālijas izlasē (Rogers & Matthews, 2004), tika konstatēta trīs faktoru struktūra, tāpēc šajā pētījumā tika pārbaudīts gan skalas divu faktoru, gan trīs faktoru risinājums. Līdzīgi kā to darījuši skalas veidotāji, arī šajā pētījumā konstruktīvu validitāte tika noteikta, pārbaudot apmierinātības un efektivitātes faktoru savstarpējās saistības, salīdzinot vecāku kompetences izjūtas rādītājus tēviem un mātēm un nosakot bērnu vecuma un dzimuma saistību ar vecāku kompetences izjūtas rādītājiem. Tā kā skalā ietvertie apgalvojumi ir saistīti ar vecāku priekšstatiem un izjūtām un tie neraksturo noteiktu uzvedību, tika izvirzīta hipotēze, ka arī Latvijas kultūrvidē skala varētu darboties līdzīgi kā tās oriģinālā versija Kanādā.

Metode

Pētījuma dalībnieku raksturojums

Pētījumā piedalījās 189 mātes un 160 tēvi, kuriem bija vismaz viens bērns vecumā no pusotra līdz sešiem gadiem (vidējais bērnu vecums 3,61 gads). 45,3% bērnu bija

meitenes un 54,7% zēnu. Mātes bija vecumā no 20 līdz 53 gadiem (vidējais vecums 31,01), tēvi bija vecumā no 21 līdz 53 gadiem (vidējais vecums 33,22). Lielākā daļa vecāku bija ar vidējo (22,8% māšu; 40,8% tēvu) vai augstāko (65,1% māšu; 45,9% tēvu) izglītību, materiāli labi (49,7%) vai vidēji labi (46,5%) nodrošināti, visas aptaujātās bija pilnas ģimenes.

Instrumentārijs

Anketa par ģimenes raksturojumu (bērnu skaits, dzimums un vecums; vecāku izglītība un nodarbinātība; ģimenes materiālais stāvoklis).

Vecāku kompetences izjūtas skala (Johnston & Mash, 1989).

Gibauda-Vallstona un Vandersmena (Gibaud-Wallston & Wandersman, 1978, kā minēts Johnston & Mash, 1989) izveidotajā sākotnējā vecāku kompetences izjūtas skalas versijā 17 skalas apgalvojumi pēc to satura tika iedalīti divās apakšskalās: 9 apgalvojumi *novērtējuma-apmierinātības apakšskalā* un 8 apgalvojumi *prasmju-zināšanu apakšskalā*. Skalā ietvertie apgalvojumi bija jānovērtē pēc sešu punktu Likerta skalas no *pilnībā piekrītu* (6) līdz *pilnībā nepiekrītu* (1). Apgalvojumi novērtējuma-apmierinātības apakšskalā tika formulēti negatīvi, un punkti bija jāskaita apgriezta secībā, tādējādi visiem apgalvojumiem augstāks vērtējums punktos norādīja uz augstāku vecāku kompetences izjūtu. Mātes un tēva skalas varianti atšķīrās tikai ar vārdu *māte* vai *tēvs* lietojumu. Aprēķinot skalu iekšējās saskaņotības rādītājus ar Kronbaha alfas koeficientiem, novērtējuma-apmierinātības apakšskalā tas bija 0,82 un prasmju-zināšanu apakšskalā – 0,70. Pēc sešām nedēļām veiktā retesta koeficienti bija robežās no 0,46 līdz 0,82.

Džonstone un Mašs (Johnston & Mash, 1989) pārbaudīja izveidotās skalas faktoriālo struktūru, izmantojot galveno komponentu analīzi un veicot pilnīgi slīpo rotāciju. Tika iegūti divi faktori, kuri kopīgi izskaidroja 36% dispersijas. Viņi izstrādāja arī skalas normatīvos un psihometriskos rādītājus 4–9 gadus vecu bērnu 297 māšu un 215 tēvu izlasē. Vēlāk tika veikts atkārtots pētījums 4–12 gadus vecu bērnu 110 māšu un 110 tēvu izlasē (Ohan, Leung, & Johnston, 2000). Šoreiz tika analizēti atsevišķi tēvu un māšu dati, lietojot galvenā faktora analīzes metodi un veicot pilnīgi slīpo rotāciju. Rezultātā tika izdalīti tie paši divi faktori: *apmierinātība* un *efektivitāte*. *Apmierinātības faktors* raksturoja vecāku kompetences izjūtas emocionālo aspektu, savukārt *efektivitātes faktors* – kompetences izjūtas kognitīvo aspektu jeb vecāku priekšstatu par savām bērna audzināšanas spējām. Faktori savstarpēji korelēja mātēm ar korelāciju 0,48 un tēviem ar korelāciju 0,27. Gan mātēm, gan tēviem tika iegūta līdzīga faktoru struktūra, taču bija arī dažas atšķirības (5. un 6. apgalvojumam tēviem un 12. un 14. apgalvojumam mātēm faktora svars nepārsniedza 0,40; 6. un 16. apgalvojums mātēm un 10. apgalvojums abiem vecākiem bija virs 0,40 abos faktoros). Tā kā 17. apgalvojumam faktora svars nepārsniedza 0,40, tas tika izņemts no skalas, un iznākumā *apmierinātības faktorā* ietilpa 9 apgalvojumi (2.–5., 8., 9., 12., 14. un 16. apgalvojums) un *efektivitātes faktorā* – 7 apgalvojumi (1., 6., 7., 10., 11., 13. un 15. apgalvojums). Iekšējās saskaņotības rādītāji *apmierinātības faktoram* bija $\alpha = 0,75$, *efektivitātes faktoram* $\alpha = 0,76$ un skalai kopumā $\alpha = 0,79$.

Tika veikta arī vecāku kompetences izjūtas skalas adaptācija Austrālijā (Rogers & Matthews, 2004) no sešu mēnešu līdz 15 gadu vecu bērnu 849 māšu un 329 tēvu izlasē. Tā kā iepriekš aprakstītajos divos pētījumos veiktajās analīzēs sākotnēji tika atklāti vairāk nekā divi faktori ar īpašvērtību lielāku par vienu, tad autori izvēlējās lietot izpētošo faktora analīzi, izmantojot galvenā komponenta analīzes metodi un veicot pilnīgi slīpo

rotāciju. Tika analizēti atsevišķi māšu un tēvu dati. Tika iegūti trīs faktori, kuru īpašvērtība bija lielāka par vienu. Tā kā 5. apgalvojumam faktora svāri gan tēvu, gan māšu izlasē nebija lielāki par 0,40, tas tika izņemts no skalas, un no māšu skalas tika izņemts 8. apgalvojums, kuram arī bija nepietiekami faktora svāri. Iegūtie trīs faktori kopā izskaidroja 51,6% dispersijas mātēm un 54,3% dispersijas tēviem. Faktoru struktūra māšu un tēvu datiem bija ļoti līdzīga (atšķīrās tikai 8. apgalvojums). Izņemot divus trešajā faktorā ietilpušos apgalvojumus, pirmie divi faktori atbilda *apmierinātības* un *efektivitātes* faktoriem. Trešais faktors apvienoja divus apgalvojumus (12. un 14. apgalvojumu), kuri attiecās uz vecāku interesi par vecāku lomu, tāpēc autori to nosauca par *interesi*. Iekšējās saskaņotības rādītāji māšu izlasē bija *apmierinātības faktoram* $\alpha = 0,77$, *efektivitātes faktoram* $\alpha = 0,78$ un *intereses faktoram* $\alpha = 0,58$; tēvu izlasē šie rādītāji bija *apmierinātības faktoram* $\alpha = 0,80$, *efektivitātes faktoram* $\alpha = 0,82$ un *intereses faktoram* $\alpha = 0,62$. Tika aprēķināti arī izdalīto faktoru psihometriskie rādītāji, un tie parādīja, ka gan mātes, gan tēvi trešajā faktorā izdalītajos apgalvojumos sniedz augstu vērtējumu, neatkarīgi no tā, cik augsti vai zemi ir viņu vērtējumi *apmierinātības* un *efektivitātes* faktoros. Autori secināja, ka tas, iespējams, liecina par šā faktora piederību citam atšķirīgam konstruktam, un ieteica šo faktoru no skalas izņemt.

Sākot skalas adaptāciju Latvijā, tika saņemta atļauja no skalas autores Džonstones adaptēt skalu pētījumu veikšanai Latvijā un informācija par skalu. Tika veikti trīs neatkarīgi skalas tulkojumi no angļu valodas latviešu valodā un no tiem izveidots skalas latviešu valodas variants, kurš tika pārtulkots atpakaļ uz angļu valodu un salīdzināts ar oriģinālo skalas versiju. Pēc pilotāžas pētījuma veikšanas atsevišķi pārtulkotās skalas panti tika koriģēti un izveidota latviskā skalas versija.

Procedūra

Vecākiem, kuri pieteicās dalībai vecāku apmācības grupā, piedāvāja individuāli rakstiski aizpildīt anketas. Anketas aizpildīja arī daļa vecāku, kuri nebija pieteikušies apmācībai grupā, bet kuriem šīs anketas tika piedāvātas pirmsskolas izglītības iestādēs. Kopā ar šo anketu vecākiem tika piedāvātas arī citas anketas par bērna uzvedību un vecāku un bērnu mijiedarbību, kas tika izmantotas citos pētījumos. Ja ģimenē bija vairāki bērni, vecākiem tika lūgts izvēlēties vienu no bērniem, kurš ir vecumā no pusotra līdz sešiem gadiem, un aizpildīt anketas.

Rezultāti

Adaptējot vecāku kompetences izjūtas skalu Latvijā, šajā pētījumā tika veikta latviski izveidotās skalas versijas apgalvojumu un apakšskalu reakcijas un diskriminācijas indeksu analīze, pārbaudīta skalas faktoriālā struktūra, noteikti skalas iekšējās saskaņotības rādītāji un konstrukta validitāte.

Apgalvojumu un skalas apakšskalu reakcijas un diskriminācijas indeksu analīze

Veicot skalas apgalvojumu un apakšskalu reakcijas indeksu analīzi, visi apgalvojumi, izņemot 1. apgalvojumu, un arī abu apakšskalu reakcijas indeksi iekļaujas 20 līdz 80 procentu robežās, kas liecina par šo apgalvojumu un apakšskalu atbilstību psihometriskajiem kritērijiem. Ar netiešo metodi aprēķinot skalas apgalvojumu un apakšskalu diskriminācijas indeksus, visu skalas apgalvojumu diskriminācijas indeksi iekļaujas optimālajās robežās un apakšskalu diskriminācijas indeksi ir vienādi vai lielāki par 0,8 (sk. 1. tabulu).

1. tabula.

**Vecāku kompetences izjūtas skalas apgalvojumu un apakšskalu aprakstošās statistikas
rādītāji un diskriminācijas indeksi Latvijas izlasē**

Apgal- vojums/faktors	M	SD	Diskrimi- nācijas indekss	Apgal- vojums/ faktors	M	SD	Diskrimi- nācijas indekss
	n = 349				n = 349		
1.	5,36	0,81	0,29	9.	3,91	1,43	0,62
2.	4,88	1,27	0,65	10.	4,12	1,08	0,59
3.	3,83	1,44	0,49	11.	4,22	1,32	0,44
4.	3,94	1,33	0,48	12.	4,51	1,19	0,55
5.	4,95	1,05	0,38	13.	4,93	1,01	0,64
6.	3,62	1,17	0,49	14.	4,68	1,24	0,43
7.	3,77	1,26	0,56	15.	4,61	1,09	0,51
8.	3,46	1,32	0,46	16.	4,70	1,32	0,66
Apmierinātība	38,72	6,89	0,90	Efektivi- vitāte	30,60	4,99	0,80

Faktoru analīze

Skalas faktoru struktūra Latvijas izlasē tika pārbaudīta, izmantojot galveno komponentu analīzi un pilnīgi slīpo rotāciju. Lai datus varētu salīdzināt ar oriģinālo skalas versiju, kā arī apjoma ierobežojuma dēļ, dati tika analizēti mātēm un tēviem kopā. Datu analīzē tika izmantota faktoru analīzē iegūtā paternu matrica.

Veicot apstiprinošo galveno komponentu analīzi un slīpo rotāciju trīs faktoru risinājumam, tika iegūta līdzīga faktoru struktūra kā Austrālijas izlasē veiktajā pētījumā (Rogers & Matthews, 2004), izņemot 1. apgalvojumu, kurš Austrālijas izlasē ietilpa 2., nevis 3. faktorā, un 5. apgalvojumu, kurš Austrālijas izlasē nepietiekamo faktora svaru dēļ tika no skalas izņemts. Iegūtie faktoru svāri ir attēloti 2. tabulā.

2. tabula

**Vecāku kompetences izjūtas skalas trīs faktoru risinājuma faktoru svāri*
Latvijas un Austrālijas** izlasēs**

Apgalvojums	Latvijas izlase n = 349			Austrālijas izlase n = 849 mātes un (n = 329 tēvi)		
	1.	2.	3.	1.	2.	3.
2.	0,58	-0,18	0,17	0,70 (0,68)		
3.	0,61	0,06	0,11	0,76 (0,75)		
4.	0,68	0,03	-0,08	0,73 (0,75)		
8.	0,67	0,06	-0,07	(0,58)		
9.	0,68	-0,07	0,07	0,68 (0,76)		
16.	0,48	-0,23	0,29	0,59 (0,65)		
6.	0,06	-0,68	-0,10		0,69 (0,68)	
7.	0,38	-0,46	-0,13		0,54 (0,70)	
10.	0,18	-0,75	-0,14		0,69 (0,72)	
11.	-0,12	-0,69	0,01		0,62 (0,65)	
13.	0,17	-0,58	0,24		0,71 (0,77)	

* Paternu matrica

** Rogers & Matthews, 2004

Apgalvojums	Latvijas izlase n = 349			Austrālijas izlase n = 849 mātes un (n = 329 tēvi)		
	1.	2.	3.	1.	2.	3.
15.	-0,19	-0,73	0,22		0,71 (0,72)	
1.	-0,16	-0,10	0,60		0,61 (0,62)	
5.	0,19	0,16	0,60			
12.	0,10	-0,28	0,51			0,83 (0,84)
14.	0,06	0,08	0,75			0,78 (0,74)
Īpašvērtība	4,49	1,75	1,43	3,95 (4,7)	2,03 (2,2)	1,23 (1,2)
Dispersijas %	28,06	10,93	8,95	28,2 (31,4)	14,6 (14,4)	8,8 (8,5)

Pārbaudot skalai divu faktoru risinājumu, arī tika veikta apstiprinošā galveno komponentu analīze un pilnīgi slīpā rotācija. Iegūto faktoru struktūra bija līdzīga Džonstones un Maša (Johnston & Mash, 1989) pētījumā iegūtajai, izņemot 1., 12. un 14. apgalvojumu, kuriem faktora sviri nebija lielāki par 0,40 nevienā no faktoriem. Visi trīs šie apgalvojumi, veicot skalas trīs faktoru risinājuma pārbaudi, ietilpa trešajā faktorā. Atsevišķi tika pārbaudīta arī skalas divu faktoru struktūra, izslēdzot apgalvojumus, kuri veidoja trešo faktoru. Visi apgalvojumi, izņemot 7., ieguva atbilstošajos faktoros faktoru svarus, kas bija lielāki par 0,40. 7. apgalvojuma sviri efektivitātes faktorā bija 0,39. Iegūtie faktoru sviri ir attēloti 3. tabulā.

3. tabula

**Vecāku kompetences izjūtas skalas divu faktoru risinājuma faktoru sviri*
Latvijas un Kanādas** izlasēs**

Pants	Latvijas izlase n = 349		Latvijas izlase n = 349***		Kanādas izlase n = 512	
	1.	2.	1.	2.	1.	2.
2.	0,62	-0,20	0,62	-0,20	0,64	
3.	0,64	0,07	0,64	0,07	0,64	
4.	0,63	0,08	0,65	0,07	0,64	
5.	0,44	0,03			0,52	
8.	0,63	0,11	0,67	0,12	0,45	
9.	0,68	-0,06	0,73	-0,03	0,57	
12.	0,28	-0,40			0,52	
14.	0,38	-0,10			0,49	
16.	0,56	-0,27	0,57	-0,26	0,63	
1.	0,09	-0,26				0,53
6.	-0,04	-0,66	0,01	-0,68		0,67
7.	0,28	-0,42	0,38	-0,39		0,57
10.	0,05	-0,71	0,14	-0,71		0,64
11.	-0,17	-0,71	-0,13	-0,69		0,61
13.	0,22	-0,64	0,25	-0,62		0,71
15.	-0,15	-0,80	-0,14	-0,80		0,70
Īpašvērtība	4,49	1,75	4,01	1,70	4,02	2,13
Dispersijas %	28,06	10,93	33,41	14,16	23,6	12,5

* Paternu matrica

** Johnston & Mash, 1989

*** bez 1., 5., 12. un 14. apgalvojuma

Vecāku kompetences izjūtas skalas iekšējās saskaņotības rādītāji

Aprēķinot iekšējās saskaņotības rādītājus trīs faktoru risinājumā iegūtajām apakšskalām, Kronbaha alfas koeficienti apmierinātības apakšskalai bija 0,75, efektivitātes apakšskalai – 0,77, intereses apakšskalai – 0,56 un visai skalai kopā 0,82. Izslēdzot no skalas apgalvojumus, kas ietilpa trešajā faktorā, skalas kopējais iekšējās saskaņotības rādītājs bija 0,81.

Vecāku kompetences izjūtas skalas konstrukta validitāte: saistība ar bērna vecumu, dzimumu un vecāku dzimumu

Aprakstošās statistikas rādītāji Latvijas izlasē tika aprēķināti vecāku pāriem – tēviem un mātēm atsevišķi, neiekļaujot 1., 5., 12. un 14. apgalvojumu. Salīdzinot iegūtos vecāku kompetences izjūtas rādītājus mātēm un tēviem, var secināt, ka mātes uzrāda augstāku savas efektivitātes vērtējumu un kopējo kompetences izjūtu nekā tēvi (sk. 4. tabulu).

4. tabula

Vecāku kompetences izjūtas skalas aprakstošās un secinošās statistikas rādītāji mātēm un tēviem

	M		SD		t-tests pāru izlasēm
	Mātes (n = 156)	Tēvi (n = 156)	Mātes (n = 156)	Tēvi (n = 156)	
Apmierinātība	24,52	24,65	5,53	5,45	-0,24
Efektivitāte	26,36	24,17	4,25	5,06	4,80***
Kopējā vecāku kompetences izjūta	50,88	48,82	8,57	8,57	2,41*

*p < 05, ***p < 001

Atsevišķi vecākiem, kuriem ir tikai viens bērns ģimenē, tika noteikta arī vecāku kompetences izjūtas saistība ar bērna dzimumu un vecumu. Veicot divfaktoru ANOVA ar bērnu vecumu un dzimumu kā neatkarīgajiem mainīgajiem, tika konstatēts, ka bērnu vecums ietekmē mātes efektivitātes vērtējumu $F(1, 67) = 7,72, p < 01$. Salīdzinot jaunāku un vecāku bērnu māšu kompetences izjūtas rādītājus, 1,5–3 gadu vecu bērnu mātes uzrādīja augstāku savas efektivitātes vērtējumu nekā 4–6 gadu vecu bērnu mātes ($t = 2,80, p < 01$).

Šajā vecāku izlasē tika atsevišķi aprēķināti arī aprakstošās un secinošās statistikas rādītāji jaunāku (1,5–3 g. v.) un vecāku (4–6 g. v.) bērnu mātēm un tēviem. Salīdzinot iegūtos rādītājus, varēja secināt, ka 1,5–3 gadu vecu bērnu mātes uzrāda augstākus savas efektivitātes vērtējumus nekā tēvi, bet 4–6 gadu vecu bērnu vecāku grupā nav vērojamas atšķirības starp māšu un tēvu vecāku kompetences izjūtas rādītājiem (sk. 5. tabulu).

5. tabula

**Dažāda vecuma bērnu vecāku kompetences izjūtas skalas aprakstošās un
secinošās statistikas rādītāji mātēm un tēviem**

	1,5–3 g. v. bērnu vecāki (n = 41)			4–6 g. v. bērnu vecāki (n = 27)		
	Mātes M (SD)	Tēvi M (SD)	t-tests pāru izlasēm	Mātes M (SD)	Tēvi M (SD)	t-tests pāru izlasēm
Apmierinātība	23,54 (6,44)	24,37 (6,09)	-0,12	23,67 (5,31)	25,44 (4,15)	-0,64
Efektivitāte	27,37 (4,24)	24,32 (4,53)	4,09***	24,30 (4,71)	24,63 (5,40)	-0,30
Kopējā vecāku kompetences izjūta	50,90 (9,57)	48,68 (9,70)	1,71	47,96 (9,18)	50,07 (8,32)	-0,56

***p < 001

Salīdzinot vecāku kompetences izjūtas rādītājus mātēm un tēviem ar Pirsona korelācijas koeficientiem, tika konstatētas nozīmīgas korelācijas starp abu vecāku apmierinātības apakšskalās rādītājiem, $r(68) = 0,27$, $p < 0,05$, efektivitātes apakšskalās rādītājiem,

$r(68) = 0,35$, $p < 0,01$ un kopējiem vecāku kompetences izjūtas skalās rādītājiem,

$r(68) = 0,33$, $p < 0,01$. Apmierinātības un efektivitātes apakšskalās rādītāji savstarpēji korelēja mātēm ar $r(68) = 0,58$, $p < 0,01$ un tēviem ar $r(68) = 0,59$, $p < 0,01$.

Diskusija

Šā pētījuma mērķis bija adaptēt vecāku kompetences izjūtas skalu latviešu valodā un pārbaudīt skalas latviešu versijas faktoru struktūru, iekšējās saskaņotības rādītājus un konstrukta validitāti.

Pārbaudot skalas faktoru struktūru, tika analizēts gan skalas trīs faktoru, gan divu faktoru risinājums. Apkopojot faktoru analizēs iegūtos rezultātus, var izdalīt četrus apgalvojumus (1., 5., 12. un 14. apgalvojumu), kurus nepieciešams analizēt plašāk. Visi šie apgalvojumi trīs faktoru risinājumā veidoja trešo faktoru. Veicot apgalvojumu grūtības indeksu analīzi, 1. apgalvojuma rādītāji neiekļāvās nepieciešamajās kritiskajās robežās, kaut arī tā diskriminācijas indekss bija atbilstošs (sk. 1. tabulu). Šis apgalvojums pēc savas uzbūves ir sarežģīts un sastāv no vairākiem palīgteikumiem (angļu valodā *The problems of taking care of a child are easy to solve once you know how your actions affect your child, an understanding I have acquired* un latviešu valodā *Es esmu sapratusi/sapratis, ka ar bērna audzināšanu saistītās problēmas ir vieglāk risināmas, ja es izprotu, kā mana rīcība ietekmē bērnu*). Sarežģītā apgalvojuma uzbūve, iespējams, izskaidro šī apgalvojuma neatbilstību psihometrisko rādītāju prasībām. 5. apgalvojums divu faktoru risinājumā iekļāvās apmierinātības faktorā, taču tam bija viszemākie svāri šajā faktorā. Skalās veidotāju veiktajā faktoru analizē (Ohan, Leung, & Johnston, 2000) un skalu adaptējot Austrālijā (Rogers & Matthews, 2004), tā faktora svāri nebija lielāki par 0,40 nevienā no faktoriem. Austrālijā izveidotajā skalās versijā šis apgalvojums tika no skalas izņemts. Analizējot šo apgalvojumu saturiski (angļu valodā *My mother/father was better prepared to be a good mother/father than I am* un latviešu valodā *Mana māte/tēvs bija labāk sagatavots/sagatavots būt par labu māti/tēvu nekā es*), ir redzams tā pretrunīgums: jo augstāka ir vecāku kompetences izjūta, jo zemāk viņam jānovērtē savas mātes vai sava tēva kompetence. Taču, iespējams, tieši savas pozitīvās bērnības pieredzes ietekmē vecāki šobrīd paši jūtas kompetentāki kā vecāki. 12. apgalvojums

(angļu valodā *My talents and interests are in other areas, not in being a parent* un latviešu valodā *Mani talanti un intereses ir citās jomās, nevis mātes/tēva lomā*) un 14. apgalvojums (angļu valodā *If being a mother/father of a child were only more interesting, I would be motivated to do a better job as a parent* un latviešu valodā *Ja būt par māti/tēvu būtu daudz interesantāk, tas rosinātu mani labāk pildīt savu mātes/tēva lomu*) saturiski attiecas uz to, cik vecākiem ir interesanti būt par vecākiem. Interese ir saistīta ar apmierinātību, taču tas ir atsevišķs konstrukts. Šiem abiem apgalvojumiem nebija pietiekami augsti faktora svāri māšu izlasē skalas autoru veiktajā atkārtotajā pētījumā (Ohan, Leung, & Johnston, 2000) un tie veidoja trešo faktoru Austrālijas izlasē veiktajā pētījumā, un to ieteica izņemt no skalas (Rogers & Matthews, 2004). Ņemot vērā visu iepriekš minēto, šie apgalvojumi tika no skalas izņemti un noteikta skalas faktoru struktūra bez 1., 5., 12. un 14. apgalvojuma. Tika iegūti divi faktori, kuri bija līdzīgi Džonstones un Maša (Johnston & Mash, 1989) izdalītajiem apmierinātības un efektivitātes faktoriem un kuriem bija labi iekšējās saskaņotības rādītāji.

Nosakot skalas konstrukta validitāti, līdzīgi kā norādīja arī skalas autori (Johnston & Mash, 1989), netika konstatēta bērnu dzimuma saistība ar vecāku kompetences izjūtu, bet tika konstatēts, ka 1,5–3 gadu vecu bērnu mātes uzrāda augstāku savas efektivitātes vērtējumu nekā tēvi. Tas saskan ar Gibauda-Vallstona un Vandersmena (Gibaud-Wallston & Wandersman, 1978, kā minēts Johnston & Mash, 1989) pētījuma rezultātiem, nosakot skalas validitāti zīdaiņa vecuma bērnu vecāku izlasē, un Austrālijas izlasē (Rogers & Matthews, 2004) veiktā pētījuma rezultātiem. Iegūtās atšķirības tika skaidrotas ar mātes noteicošo lomu zīdaiņu un mazu bērnu aprūpē un audzināšanā.

Atbilstīgi Kolemanes un Karakeres (Coleman & Karraker, 1997) izteiktajām atziņām par apmierinātības un efektivitātes savstarpējo saistību arī abas Latvijā adaptētās skalas apakšskalās pozitīvi korelē. Līdzīgi citos pētījumos iegūtajiem rezultātiem (Johnston & Mash, 1989; Ohan, Leung, & Johnston, 2000; Rogers & Matthews, 2004) arī šajā pētījumā tika konstatēta pozitīva korelācija starp abu vecāku kompetences izjūtas rādītājiem.

Nobeigumā var secināt, ka Latvijā adaptētajai vecāku kompetences izjūtas skalai var izdalīt divus faktorus, kas ir līdzīgi skalas oriģinālajā versijā izdalītajiem apmierinātības un efektivitātes faktoriem. Adaptētajai skalai ir labi iekšējās saskaņotības rādītāji un pārbaudītie konstrukta validitātes aspekti atbilst teorētiskajiem priekšstatiem par konstrukta dabu.

Būtu nepieciešami turpmāki pētījumi, lai noteiktu skalas retesta ticamību un citus konstrukta validitātes aspektus, piemēram, vecāku kompetences izjūtas saistību ar vecāku pašvērtējumu, vecāku labsajūtu, vecāku savstarpējam attiecībām, vecāku un bērnu mijiedarbību un bērnu uzvedības problēmām.

Izmantotie informācijas avoti

- Bandura, A. (1997). Self-efficacy. *Harvard Mental Health Letter*, 13, 4.
- Coleman, P. K., & Karraker, K. H. (1997). Self-efficacy and parenting quality: Findings and future applications. *Developmental Review*, 18, 47–85.
- Dorsey, S., Klein, K., & Forehand, R. (1999). Parenting Self-Efficacy of HIV-Infected Mothers: The Role of Social Support. *Journal of Marriage & Family*, 61, 295–305.
- Garstein, M. A., & Sheeber, L. (2004). Child Behavior Problems and Maternal Symptoms of Depression: A Mediational Model. *Journal of Child and Adolescent Psychiatric Nursing*, 17, 141–150.

- Gibaud-Wallston, J., & Wandersman, L. P. (1978). *Development and utility of the Parenting Sense of Competence Scale*. Paper presented at the meeting of the American Psychological Association, Toronto.
- Herrick, E. K., Nussbaum, R., Holtzman, N. A., & Wissows, L. (2004). Asking fathers: a study of psychosocial adaptation. *Haemophilia*, 10, 582–589.
- Hess, C. R., Teti, D. M., & Hussey-Gardner, B. (2004). Self-efficacy and parenting of high-risk infants: The moderating role of parent knowledge of infant development. *Journal of Applied Developmental Psychology*, 25, 423–437.
- Johnston, C., & Mash, E. (1989). A Measure of Parenting Satisfaction and Efficacy. *Journal of Clinical Child Psychology*, 18, 167–175.
- Maltby, H. J., Kristjanson, L., & Coleman, M. E. (2003). The parenting competency framework: Learning to be a parent of a child with asthma. *International Journal of Nursing Practice*, 9, 368–373.
- Montigny, F., & Lacharité, C. (2005). Perceived parental efficacy: concept analysis. *Journal of Advanced Nursing*, 49 (4), 387–396.
- Oakland, T. (2000). International Guidelines to Assist in Adapting Tests. *Journal of Baltic Psychology*, 1 (1), 68–76.
- Ohan, J. L., Leung, D. W., & Johnston, C. (2000). The Parenting Sense of Competence Scale: Evidence of a Stable Factor Structure and Validity. *Canadian Journal of Behavioral Science*, 32, 251–261.
- Raščevska, M. (2005). *Psiholoģisko testu un aptauju konstruēšana un adaptācija*. Rīga: Izdevniecība RaKa.
- Rogers, H., & Matthews, J. (2004). The parenting sense of competence scale: Investigation of the factor structure, reliability, and validity for an Australian sample. *Australian Psychologist*, 39, 88–96.
- Wanamaker, C. E., Graydon, M., Leesburg, V., & Glenwick, D. S. (1998). Stress, Coping, and Perceptions of Child Behavior in Parents of Preschoolers With Cerebral Palsy. *Rehabilitation Psychology*, 43, 297–312.
- Willinger, U., Diendorfer-Radner, G., Willnauer, R., Jorgl, G., & Hager, V. (2005). Parenting stress and parental bonding. *Behavioral Medicine, Summer*.

Summary

The aim of the study is to adapt the Parenting Sense of Competence Scale (Johnston & Mash, 1989) in Latvian and to investigate the factorial structure, internal consistency, and construct validity of the Latvian version. Participants of the study were parents of 1.5 to 6 year old children: 189 mothers and 160 fathers. The Parenting Sense of Competence Scale's factorial structure was analyzed using both a three-factor and two-factor solution. As a result of the exploratory factor analysis, items 1, 5, 12, and 14 were removed from the scale and the factorial structure was resolved with the remaining items. The two-factor solution resulted in a factorial structure similar to that of previous studies in other countries, with separate factors for Satisfaction and Efficacy. The two factors were positively correlated with each other. Both factors showed good internal consistency scores. In examining the scale's construct validity, there was no association between the parenting sense of competence and the children's gender, but the mothers of younger children (1.5–3 years old) rated their sense of efficacy higher than the mothers of older children (4–6 years old), and higher than the fathers of the younger children. There is a positive correlation between the mothers' and fathers' ratings of their parenting sense of competence.

Keywords: parenting sense of competence, factor structure of the Parenting Sense of Competence Scale, internal consistency, construct validity.

**Respondentu ar dažādiem politiskiem uzskatiem un
religiozitāti priekšstati par laba un
ļauna cilvēka morāles pamatiem**
*Representations about good and evil person
at people with different religiousness and
political views*

Irina Šķupele

Latvijas Universitāte
Pedagoģijas un psiholoģijas fakultāte, Psiholoģijas nodaļa
Jūrmalas gatvē 74/76, Rīga, LV-1083
e-pasts: skupele@inbox.lv

Pētījumā tika meklētas atbildes uz jautājumiem: kādi morāles pamati tiek piedēvēti *loti labam cilvēkam* un *loti ļaunam cilvēkam*? Vai pastāv atšķirības labā un ļaunā morāles pamatos respondentiem ar atšķirīgiem politiskiem uzskatiem un reliģijas nozīmīgumu? Izlase tika veidota no 222 pieaugušajiem. Tika izmantota Haita, Greiema un Noseka *Morāles pamatu aptauja* (Haidt, Graham, & Nosek, 2007), ko pielietoja trīs perspektīvu mērījumos – *par sevi, labo un ļauno* – un *Sociālā konservatīvisma skala*. Pētījumā ir konstatētas statistiski nozīmīgas piecu morāles pamatu atšķirības trīs perspektīvās: *pats, labais* un *ļaunais*. Morāles pamatu atšķirības trīs perspektīvu saistībā ar reliģijas nozīmīgumu un sociālā konservatīvisma līmeni nav konstatētas. Rezultāti rāda, ka priekšstati par labo un ļauno ir plaši un tos nevajag saistīt tikai ar varu un kontroli (Funkhouser, 1991, 2000, 2001), un tie arī nav tik ļoti nodalīti no morāles (Dubnick & Justice, 2005).

Atslēgvārdi: *labais, ļaunais*, pieci morāles pamati, politiskie uzskati, religiozitāte.

Jēdziens *ļauņums* (Evil) spēlē centrālo lomu dažādos mūsdienu intelektuālās dzīves aspektos, sevišķi spilgti tas ir redzams teoloģijā, filozofijā un ētikā (Dubnick & Justice, 2005). Šajās jomās ļauņums tiek atzīts par centrālo problēmu. Teoloģijā ļauņuma pastāvēšana traucē pilnībā pieņemt trīs postulātu likumību: *Dievs ir visuvarens; Dievs ir absolūti labs; un tomēr Ļauņums eksistē* (Mackie, 1955). Jautājumi, kas tiek skatīti filozofijā, ir saistīti ar apstākļiem un situācijām, kuriem nevar saredzēt jēgu metafiziskā un epistemoloģijā pastāvošo teoriju uzskatu sistēmās. *Katru reizi, kad mēs izdarām spriedumu par kaut ko, kam nevajadzēja notikt, mēs nonākam uz ceļa, kas noved līdz ļauņumam* (Neiman, 2002). Ētikā ļauņums ir saistīts ar darbībām, kuras izaicina morālo sapratni. Visas šīs jomas piekrīt tam, ka ļauņums ir absolūts noziegums, kurš neatstāj brīvu vietu nekādam vērtējumam un izpirkšanai (Neiman, 2002). Šī apgalvojuma

pamatā ir fundamentāla atšķirība starp tām dabiskajām un cilvēciskajām parādībām, kuras var aprakstīt, saprast un piedot, un tām parādībām, kuras veido absolūto ļaunumu, kas ir morāli pilnīgi nesaprotams un atrodas ārpus spējas izskaidrot un piedot tā iemesla dēļ, ka tas atrodas ārpus morālā diskursa (Dubnick & Justice, 2005). Arenta, veicot ļaunuma analīzi, priekšplānā izvirza vēsturisko atšķirību starp *pārkāpumiem*, kurus var nosodīt un piedot, un tiem noziegumiem, par kuriem mēs varam teikt: *Tas nedrīkstēja notikt* (Arendt, 2003).

Funkhauzers, veicot avotu pārskatu (Funkhouser, 1986), sākot ar Veco Derību un sengrieķu literatūru un beidzot ar šādiem autoriem – Tolstojs, Niče, Dante, Gēte, Miltons un Šekspīrs, secina, ka planētas rietumu daļā ļaunums tiek izprasts kā nemotivēta, postoša citu cilvēku kontrolēšana. Pretēji tam labais ir orientēts uz nozīmīgu, pozitīvu dzīves mērķu sasniegšanu un palīdzības sniegšanu citiem (piem., altruisms). Turklāt šīs vispārīgās dimensijas pastāv gan kultūru, gan laika periodu ietvaros. Zimbardo (Zimbardo, 2007) definē ļaunumu šādi: *Ļaunums ir tīša rīcība vai citu rīcības izraisīšana, kas pazemo, kaitē, iznīcina vai nogalina nevainīgus cilvēkus. Šī uz rīcību orientētā definīcija padara izpildītāju atbildīgu par mērķtiecīgu darbību, kas izraisa negatīvas sekas citiem cilvēkiem, taču neiekļauj nejaušus, postošus iznākumus vai vispārēju likumīgi radītu ļaunumu, piemēram, nabadzību, aizspriedumus vai kopējas mantkārbas radītu vides iznīcināšanu. Tomēr tā iekļauj korporatīvu atbildību par tādu preču reklamēšanu vai tirdzniecību, kas izraisa slimības vai nāvi, piemēram, cigarešu ražotājiem. Tā ietver ne tikai faktiskos agresijas veicējus, bet arī autoritātes, kuru pavēles un plānus īsteno citi.*

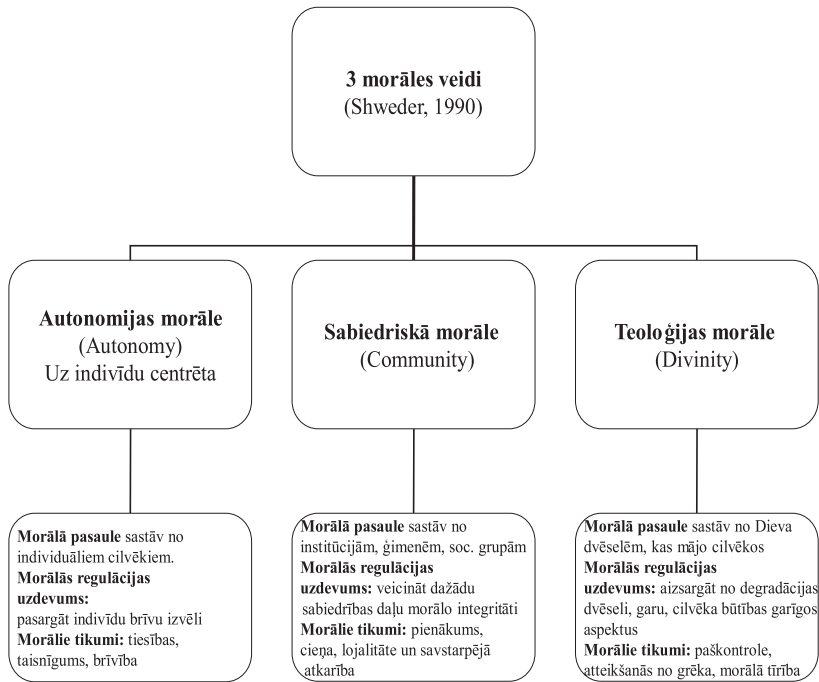
Psihologijā ir vairākas pieejas, kā skatīt labā un ļaunā morālo konceptu.

Dispozicionālā pieejā tiek pieņemts, ka cilvēkam ir nosliece būt ļaunam un ļaundari ir necilvēki, monstri (Mandel, 2002, minēts Miller, 2004). Šī pieeja, kas psiholoģijā sāka attīstīties pēc Otrā pasaules kara, mēģināja izskaidrot holokaustu un lielo fašisma un Hitlera atbalstītāju skaitu. Sarežģītā ļaunuma problēma tika vienkāršota – tiek noteikti indivīdi, kas varētu būt vainīgi un kuriem jāsamaksā par saviem ļaunajiem darbiem (Zimbardo, 2004). Dispozicionālā pieejā tiek meklētas ģenētiskas ļaunuma sēklas, personības iezīmes, kas nosaka *ļau*no uzvedību (Zimbardo, 2004). Teorijas, kuras skaidro ļaundaru rīcību ar viņu ļauno dabu, ir cilvēkiem pieņemamākas (Miller, 2004).

Situacionistu pieejas pārstāvji balstās uz Levina teorijas pamatprincipiem un uzskata, ka pamudinoši situācijas faktori nevar tikt uzskatīti tikai par fona apstākļiem (Zimbardo, 2007). Šo pieeju ir ietekmējuši eksperimentālie pētījumi (Milgram, 1963, 1974; Blass, 1991; Miller, Collins, & Brief, 1995, in Zimbardo, 2004), kas demonstrēja vieglumu, ar kādu parasti cilvēki tiek pamudināti darīt ļauno. Daudzi zinātnieki atzīst, ka jebkurš cilvēks attiecīgajos apstākļos var ļauni rīkoties un kļūt par noziedznieku (Brown, 1985; in Miller, 2004). Zimbardo (2004) uzskata, ka ikviens var tikt iesaistīts ļaunos darbos, vieni un tie paši cilvēki var būt pakļāvīgi vienā situācijā, bet pretoties pavēlēm citā situācijā, tātad daudz kas ir atkarīgs no situācijas.

Piažē (Piaget, 1965), Kolberga (Kohlberg, 1969) Giliganas (Gilligan, 1982) teorijās šī ass *labais* – *ļaunais* pazūd, aizstājot to ar jēdzieniem *morāls* – *amorāls*, *pareizs* – *nepareizs*, tādā veidā labais un ļaunais pazūd no tās psiholoģijas jomas, kas visciešāk saistīta gan ar labo, gan ļauno kā morāliem konceptiem.

Švēders (Shweder, 1990) apgalvo, ka ir trīs morāles veidi, katrs ar savu atšķirīgu ontoloģisku pieņēmumu, tāpēc katrā morālē būs atšķirīgi tikumu un netikumi, kā arī uzskati par labo un ļauno (sk. 1. diagrammu).

1. diagramma. Trīs morāles veidi R. Švēdera skatījumā

- 1) *Autonomijas morālē* par morālu pasauli ir pieņemta tāda, kura sastāv no individuāliem cilvēkiem, un morālās regulācijas uzdevums ir pasargāt indivīdu brīvu izvēli un veicināt indivīda gribu tikties pēc savu personīgo interešu īstenošanas (Shweder, Much, Mahapatra, & Park, 1997). Tiesības, taisnīgums, brīvība ir morālie tikumi, jo tie palīdz palielināt indivīdu autonomiju un pasargā no līdzcilvēku un augstākstāvošo potenciālā kaitējuma.
- 2) *Sabiedriskai morālei* ir cits ontoloģiskais pamats. No tāda viedokļa raugoties, pasaule ir institūciju, ģimeņu, sociālo grupu un cilšu, nevis indivīdu kopums. Morālās regulācijas mērķis ir veicināt dažādu sabiedrības daļu veiksmīgu morālu integritāti; sabiedrībai ir korporatīva būtība ar savu identitāti, vēsturi, nostāju un reputāciju (Shweder et al., 1997). Šā ētikas paveida galvenās morālās īpašības ir pienākums, cieņa, lojalitāte un savstarpēja atkarība.
- 3) *Teoloģiskā morāle* balstās uz ontoloģisku pārliecību, ka Dievs pastāv un ka morālā pasaule sastāv no dvēselēm, kuras mājo ķermeņos. Katra dvēsele ir dievišķa, un tāpēc morālās regulācijas mērķis ir aizsargāt no degradācijas dvēseli, garu un cilvēka būtības garīgos aspektus (Shweder et al., 1997). Ja ķermenis ir templis, kurā mīt dievišķais, tad cilvēkiem nav tiesību brīvi, pēc savas gribas rīkoties ar savu ķermeni, bet ir nepieciešama morālā regulācija, lai cilvēki prastu sevi kontrolēt, negrēkot un nepiesārņot sevi.

Haits un Džozefs (Haidt & Joseph, 2004), balstoties uz Švēdera (Shweder, 1990) trim morāles veidiem – individuālo, sabiedrisko un teoloģisko, atklāja piecas psiholoģiskas sistēmas, katru ar savu evolucionāro vēsturi, kas ir visu kultūru morāles pamatā.

Kultūras atšķiras pēc pakāpes, kādā tās pieņem, novērtē un māca tikumus, kuri balstīti uz pieciem morāles pamatiem. Tie ir šādi.

- 1) *Kaitējums*. Visiem normāli attīstītiem indivīdiem nepatīk redzēt citus ciešam, un viņi parasti spēj just līdzi. Tā kā cilvēki negatīvi reaģē uz cietsirdību un ļaunuma nodarīšanu, viņiem ir pozitīva attieksme pret tiem, kuri novērš ļaunumu vai aizkavē to, un šī pozitīvā attieksme ir iekodēta šādos tikumos – labsirdīgums un līdzjūtība, kā arī šādos atbilstošos netikumos – cietsirdība un agresija. Kultūras atšķiras pēc tā, cik ļoti cilvēki novērtē un izceļ šos tikumus un netikumus.
- 2) *Godīgums*. Savienības un sadarbības veidošanās vēsture starp daudzām primāru sugu indivīdiem veicināja šādu emociju izveidošanos – altruisms, dusmas, vainas sajūta un pateicība (Trivers, 1971). Tāpēc visās kultūrās uz šo emociju bāzes ir izveidojušies šādi tikumi – godīgums un taisnīgums. Dažās kultūrās cilvēku mijiedarbība un sociālās lomas (kā arī ekonomiski un vēsturiski faktori) ir veicinājušas individuālo tiesību un vienlīdzības izkopšanu un novērtēšanu. Taču tradicionālākās kultūrās nav tik ļoti novērtēta indivīda tiesību ievērošana un vienlīdzība.
- 3) *Piederība grupai*. Ilga cilšu vēsture veicināja īpašu sociāli kognitīvo spēju attīstību, kuras pamatā bija stipras sociālās emocijas, kas saistītas ar savas grupas locekļu atzīšanu, uzticēšanos viņiem un sadarbošanos ar viņiem, tajā pašā laikā neuzticoties un izturoties rezervēti pret citas grupas locekļiem. Tādējādi vairākumā kultūru pastāv šādi tikumi: lojalitāte, patriotisms un heroisms. Saskaņā ar tikumiem, kas balstīti uz lojalitāti savai grupai, savas grupas kritizēšana, it īpaši, kad tā ir iesaistījies bruņotā konfliktā ar citu grupu, ir uzskatāma par nodevību, pat valsts nodevību.
- 4) *Autoritāte*. Gadsimtiem ilga dzīvošana hierarhiskās grupās, kur dominējošajiem ir privilēģijas, sava atbildība un aizsardzības funkcijas, ir pielāgojusi cilvēku smadzenes dzīvot hierarhiski veidotajā sabiedrībā. Cilvēki bieži izjūt cieņu un apbrīnu pret labu vadīšanu, kas parasti ietver sevī augstsirdību, gudrību un gādību. Slikti līderi ir despotiski, ekspluatējoši vai nemākulīgi. Daudzās sabiedrībās augstā cieņā ir tādas īpašības, kuras ir saistītas ar pakļaušanos: cieņa, pienākums, paklausīgums. Tādās sabiedrībās cilvēki, kuri aicina citus *apšaubīt autoritāti* un protestēt, tiek uzverti kā antisociāli, nevis atzīti par varoņiem.
- 5) *Fiziska un garīga tīrība*. Gaļas iekļaušana uzturā (pirms 1–3 miljoniem gadu) notika laikposmā, kad strauji attīstījās priekšējā smadzeņu garoza; šīs divas izmaiņas ir veicinājušas riebuma emocijas attīstīšanos. Tas kalpo visās kultūrās kā aizsargmehānisms reakcijā pret objektiem, kuri ir bioloģiski vai kulturāli saistīti ar slimību izplatīšanos (fekālijas, vēmekļi, trūdoši līķi). Tomēr vairākumā kultūru riebums ir kļuvis arī par sociālu emociju, kuru saista ar tiem, kuru izskats (kropļums, aptaukošanās u. c.) vai profesija (zemākās kastās, melnstrādnieki) liek cilvēkiem just stipru nepatiku. Daudzās kultūrās tie, pār kuriem valda miesas baudas (iekāre, rijība, skopums un dusmas), tiek uzskatīti par samaitātiem, amorāliem, nešķīstiem, savukārt tie, kuriem prāts un gars kontrolē ķermeni, tiek uzskatīti par šķīstiem un morāliem.

Pirmie divi intuitīvās morāles pamati (*kaitējums* un *godīgums*) uzsver un veicina autonomijas morāles principus. Divi nākamie (*piederība grupai* un *autoritāte*) ir sabiedriskās morāles psiholoģiskais pamats. Piektais pamatsistēma – *fiziska un garīga tīrība* – ir teoloģiskās ētikas psiholoģiskais pamats (Haidt, 2006).

Piecu pamatu teorija ir evolucionāra un balstās uz jaunākiem neiroloģijas atklājumiem morāles pētījumos (Greene, 2004; Koenigs, 2007; Jones, 2007; Moll, 2007). Četri no pieciem pamatiem (izņemot *fiziska un garīga tīrība*) satur psiholoģisko *celtniecības materiālu*, kas ir sastopams arī primātiem (de Waal, 1996, Hauser, 2006). Haits un Josefs (Haidt & Joseph, 2004) apgalvo, ka cilvēku smadzenēs ir sociāli kognitīvās un sociāli emocionālās spējas, piemēram, automātiska reakcija uz bērnu fiziskām vai emocionālām ciešanām. Prinstonas neiropsihologa Grīna (Greene, 2004) pētījumi, kuros viņš ar kolēģiem novēroja smadzeņu darbību morālo dilemmu risināšanas laikā uz elektromagnētiskās rezonanses tomogrāfa, apstiprina šo pieņēmumu – kad cilvēks pieņem morālos lēmumus, aktivitāte ir izteikta zemgarozas smadzeņu struktūrās, kuras ir iesaistītas balvas vai soda sagaidīšanā. Morālā pārlicība un motivācija rodas no pirmpieredzes morālajiem aizmetņiem (gēnu līmenī), kuri izveidojušies evolūcijas gaitā cilvēku smadzenēs; šīs intuitīvās sajūtas veicina vērtību un tikumu veidošanos. Intuīcija dod pirmo grūdienu, bet nenosaka izvēli – intuitīvais impulss var tikt noraidīts ar racionālu spriedumu.

Piecu pamatnostādņu teorija ir arī kulturāli psiholoģiska, jo *kultūra un psihe veido viena otru* (Shweder, 1990). Kultūras izvēlas cilvēciskās īpašības, kuras atbilst viņu sociālajai struktūrai, ekonomiskai sistēmai un kultūras tradīcijām, un cenšas ieaudzināt šīs vēlamās īpašības savos bērnos. Kultūras mantojums un personīgā pieredze maina cilvēka sākotnējo morālo jomu attīstības laikā (Haidt, 2007). Katru morāles pamatu raksturo noteiktas emocijas, un katrs pamats veicina noteiktu tikumu un netikumu veidošanos (sk. 1. tabulu).

1. tabula

Pieci intuitīvās morāles pamati (Haidt & Josef, 2004)

Pamati	1.	2.	3.	4.	5.
Raksturojumi	Kaitējums	Godīgums	Piederība grupai	Autoritāte	Fiziska un garīga tīrība
Adaptīvās spējas	Jauno, viegli ievainojamo, ievainoto aizsardzība un aprūpe	Labuma iegūšana no abpusējās kooperācijas ar ciltij nepiederīgiem	Labuma iegūšana no abpusējās kooperācijas ar grupu	Apspriet hierarhiju, selektīvi piekāpjoties	Izvaiņšanās no mikrobiem un baktērijām
Pareizā adaptīvā sfēra	Ciešanas, distress, draudi “savējiem”	Blēdība, krāpšana, sadarbība	Draudi vai grupas pārbaude	Pārsvara un pakļaušanas pazīmes	Atkritumi, slimie cilvēki
Aktuālā sfēra	Aizliegumi bērniem, rakstura veidošana	Laulāto uzticība	Sports, sporta komanda veido pamatus	Autoritātes, cienījamie profesionāļi	Tabuētas idejas (komunisms, rasisms)
Raksturīgās emocijas	Līdzjūtība	Dusmas, pateicība, vaina	Lepnums par grupu, piederība, niknums pret nodevējiem	Cieņa, bailes	Riebums
Būtiski tikumi un netikumi	Rūpes, laipnība, nežēlība, cietsirdība	Godīgums, atklātība, vaļsirdība, ticamība, negodīgums	Lojalitāte, patriotisms, upurēšanās, nodevība, glēvulība	Padevība, paklausība, cieņa, nepaklausība, augstprātība	Atturība, nevainība, godbijība; tīrīgums; iekāre, nesavaldība

Modernajā psiholoģijā *labā – sliktā* jeb *tuvoties – izvairīties* dimensijai ir velīta virkne pētījumu. Vunts (1907, minēts Haidt, 2006) formulēja *emocionālās prioritātes* doktrīnu – cilvēks var zināt, kas viņam patīk, kas nepatīk, vēl pirms viņš zina, kas tas ir. Osguds (Osgood, 1980, minēts Haidt, 2006) atklāja, ka vērtējums *labs – slikts* ir visu vērtējumu galvenā dimensija. Sociālās izziņas pētījumos galvenokārt tiek pētīta atšķirība starp automātiskiem procesiem, kuri ir ātri un notiek bez piepūles, un kontrolētiem procesiem, kuri ir lēni, apzināti un ļoti atkarīgi no verbālās domāšanas (Bargh & Ferguson, 2000; Chaiken & Trope, 1999; Wegner & Bargh, 1998, minēts Haidt, 2006). Tomēr Haits uzskata, ka morālā rīcība ir atkarīga galvenokārt no intuīcijas, nevis spriešanas.

Funkhauzers (Funkhouser, 1991, 2000, 2001) veica pētījumu labā un ļaunā stereotipu noteikšanai, aptaujājot piecu universitāšu studentus ASV, Vācijā, Singapūrā, Argentīnā un Nigērijā. Rezultāti liecina, ka *vara* (Power) un *kontrolē* ir universālās cilvēces dimensijas. *Labā* un *ļaunā* stereotipiem ir tendence atbilst varas un kontroles dimensijām. Apgalvojumi, kuri iekļaujas faktorā *kontrolē*, ir saistīti ar citu cilvēku ietekmēšanu, sava panākšanu vai ārējo ierobežojumu pārvarēšanu – visi apgalvojumi ir saistīti ar situācijas kontrolēšanu. Faktors *kontrolē* paredz kontroli kontroles pēc, nevis kontroli ar mērķi kaut ko sasniegt. Apgalvojumi, kuri iekļaujas faktorā *vara – spēks*, atspoguļo vēlmi sasniegt kādus mērķus vai reālu mērķu sasniegšanu (pretstatā sava panākšanai).

Pētījumos par epistēmiskas motivācijas un politisku attieksmju saistību (Jost, Kruglanski, & Simon, 1999). Džosts (Jost et al., 2003) konservatīvismu apraksta kā pretestību izmaiņām un nevienlīdzības atbalstīšanu, turklāt tam ir raksturīga arī tendence pēc tradicionālām, drošām un stabilām politisko institūciju formām. Eksperimentos ar amerikāņu respondentiem atklājās, ka vajadzība pēc noslēgtības bija saistīta ar konservatīvismu, neiecietību un dažiem citiem sistēmu attaisnojošiem uzskatiem (Jost et al., 1999). Čirumbolo, Areni un Sensalesa (Chirumbolo, Areni, & Sensales, 2004) pētījuma rezultāti apstiprina hipotēzi, ka konservatīvie uzskati apmierina kognitīvās vajadzības pēc neskaidrību un pretrunu mazināšanas, citiem vārdiem – epistēmiskās vajadzības pēc noslēgtības un skaidrības labāk apmierina tradicionālās, konservatīvās jeb labējās ideoloģijas (Jost et al., 1999). Līdzīgi reliģiozitāte un transcendentas vērtības veicina sabiedrības kārtības saglabāšanu, vienlaikus pasargājot cilvēkus no neskaidrības (Schwartz & Huismans, 1995). Zinātnieki uzskata, ka noteikti sociāli, personiski un politiski apstākļi var ietekmēt tādu attieksmju izveidošanos un nostiprināšanos, kuras atbalsta sociālu un politisku statusu un tā nemainīgumu. Šīs attieksmes arī apmierina epistēmiskas un ideoloģiskas vajadzības pēc neskaidrības mazināšanas un pēc zināmā, pārbaudītā un drošā saglabāšanas. Konservatīvās ideoloģijas, kuras satur relatīvi maz neskaidrību un jauninājumu, labi pilda tādas funkcijas (Jost et al., 2003). Plurālismu augstāk novērtē tie, kuriem ir maza vajadzība pēc noslēgtības un skaidrības.

Iepriekš veiktie pētījumi liecina, ka politiskiem un reliģiskiem konservatīvajiem atšķiras morāles pamati – konservatīvie vairāk nekā liberālie uzskata par morāliem rīcību un izturēšanās veidus, kuri nerada tiešu kaitējumu (piem., Haidt et al., 2001; Jensen, 1997, 1998). Haits un Greiems (2006) ir pētījuši piecu morāles pamatsistēmu saistību ar politiskiem uzskatiem – liberāliem vai konservatīviem – un atklājuši, ka cilvēkiem ar izteikti konservatīviem politiskiem uzskatiem ir atšķirīgi priekšstati par morāli (sk. 1. tabulu). Piecas pamatsistēmas ļauj pazīt un emocionāli reaģēt uz lietām, kas saistītas ar kaitējumu, godīgumu, piederību grupai, autoritāti, morālo un garīgo tīrību. Politiskie liberāļi dzīvo divdimensionālā telpā, viņu morāle lielākoties ir balstīta uz diviem morāles pamatiem, svarīgāko nozīmi piešķirot kaitējumam un taisnīgumam. Autoritātes un morālās tīrības tēmas liberāļiem nav tik nozīmīgas. Liberāliem un konservatīviem

respondentiem lojalitātes rādītājs tik izteikti neatšķiras. Haits uzskata, ka kaitējuma un taisnīguma jēdzieni labi regulē cilvēku attiecības indivīdu līmenī, bet, kad grupa tiek apdraudēta no ārpuses, sāk darboties citi psiholoģiskie mehānismi. Konservatīvie, kas ciena autoritāti un lojalitāti, labāk tiek galā ar grupas aizsardzību, kaut gan tas bieži liek pārkāpt indivīda tiesības. Morālā izvēle konservatīvajiem ir jāizdara piecās dimensijās, no kurām visas ir svarīgas. Tas ir ļoti grūti, un iespējams, ka tāpēc konservatori ir tendēti būt dogmatiski.

Šīs atšķirības morāles pamatos traucē veidot dialogu konservatīvo un liberālo cilvēku starpā. Izskaidrojums tam ir meklējams, iespējams, brīvā tirgus attīstībā, sociālās mobilitātes palielināšanās faktā, zinātnes attīstībā, materiālās labklājības pieaugumā, kā arī etniskajā un reliģiskajā daudzveidībā. Mobilitāte un daudzveidība padara problemātisku tādas morāles veidošanu, kura balstās uz vienotām tradīcijām un sabiedrības institūcijām. Šie faktori palīdz izprast 2004. gada ASV prezidenta vēlēšanu rezultātus. Vērtējot no ģeogrāfiskā stāvokļa īpatnībām, liela daļa reģionu, kuros cilvēki balsoja par liberāli Džonu Keriju, atrodas tuvu galvenajiem ūdens ceļiem ar daudzām ostas pilsētām, un tur ir vislielākā cilvēku mobilitāte un daudzveidība. Apgabalos, kur ir neliela mobilitāte un daudzveidība, cilvēku morāle visbiežāk ir tradicionālāka un balstīta uz piecām pamatnostādņēm, tāpēc šajos reģionos cilvēki vairāk balsoja par Džordžu V. Bušu un atzina, ka viņi galvenokārt vadījās pēc *morālām vērtībām*.

Greiems u. c. (Graham, Nosek & Haidt, 2006) uzskata, ka piecu morāles pamatu teoriju var izmantot kā ceļu uz sapratni starp cilvēkiem ar atšķirīgiem politiskiem uzskatiem. Liberāļi var iet tālāk par savu morāles zonu un pamēģināt paskatīties uz lietām no citu redzes viedokļa. Nosaucot kādu par ļaunu, cilvēks vienā mirklī uzbūvē morāles sienu starp sevi un otru, savukārt šī siena liedz paskatīties uz jautājumu no otra redzes viedokļa un neļauj cienīt otra viedokli. Baumeisters (Baumeister, 1997) sauc šo procesu par *tīrā ļaunuma mītu*.

Izanalizējot visu piedāvāto materiālu, izvirzu šādus pieņēmumus, kurus vēlos pārbaudīt savā pētījumā:

1. Pieci morāles pamati var kalpot kā mērinstruments labā – ļaunā morālo koncepciju skatīšanā;
2. Ja politiskiem liberāļiem un konservatīvajiem atšķiras priekšstati par morāli (Haidt & Graham, 2006), iespējams, atšķirsies priekšstati par labu un ļaunu cilvēku saistībā ar konservatīvismu un reliģijas nozīmīgumu;
3. Pieci morāles pamati atšķirsies Latvijas liberāļiem un konservatīvajiem līdzīgi ASV izlasei Haita J. un Greiema J. (2006) pētījumā.

Metode

Pētījuma dalībnieki

Pētījuma mērķu sasniegšanai tika izveidota izlase, kas sastāvēja no 222 respondentiem vecumā no 25 līdz 45 gadiem. Izlase tika veidota, izmantojot *mērķa brīvprātīgās izlases metodi un izlases pēc iespējas metodi*. Izlasē tika ietverti respondenti, kas brīvprātīgi vēlējas piedalīties šajā pētījumā. Tie bija dažādu augstskolu pilna laika klātienes un neklātienes studenti no dažādiem Latvijas novadiem. Izlases demogrāfiskie rādītāji ir atspoguļoti 2. tabulā (sk. pielikumā).

2. tabula

Izlases demogrāfiskie rādītāji	
Dzimums	
Sieviete	168
Vīrietis	54
Izglītība	
Vidējā	109
Profesionālā	40
Bakalaura grāds	40
Maģistra grāds	22
Reliģiskā piederība	
Nekāda	70
Romas katoļu	59
Pareizticība	18
Protestantisms	61
Brīvās baznīcas	6
Cita	8
Reliģijas nozīmība	
Nenozīmīga, neesmu reliģiozs	104
Nozīmīga, esmu reliģiozs	88
Ļoti nozīmīga, esmu ļoti reliģiozs	30
Vecums	
18–20	39
21–24	68
25–30	36
31–39	40
Vairāk nekā 39	42
Tautība	
Latvietis	199
Cita (krievs)	23

Instrumentārijs

Demogrāfisko rādītāju anketa. Demogrāfisko rādītāju anketa ir izveidota ar mērķi noskaidrot vecumu, izglītības līmeni, darba stāžu un reliģijas nozīmīgumu. Reliģiskās piederības un reliģijas nozīmīguma skalas tika ņemtas no ORIGIN aptaujas (Lind, Schillinger-Agati, 2005).

MFQ – Morālo pamatu aptauja, The Moral Foundations Questionnaire (Graham, Haidt & Nosek, 2007, <http://faculty.virginia.edu/haidtlab/mf.html>), kura sastāv no 41 jautājuma, kādā mērā konkrētie apsvērumi ir būtiski pētījuma dalībniekiem, spriežot par to, kas ir pareizi un kas – nepareizi. Atbildes ir dotas Likerta skalā no 0 (*nemaz nav būtiski, šis apsvērumš vispār nav saistīts ar maniem uzskatiem par to, kas ir pareizi un kas – nepareizi*) līdz 5 (*ārkārtīgi būtiski, šis apgalvojums ir viens no vissvarīgākajiem faktoriem manos vērtējumos par to, kas ir pareizi un kas – nepareizi*). Tika pielietots anketas variants latviešu valodā.

Aptauja ļauj izmērīt piecus morāles pamatus:

- Kaitējums (Harm),
- Godīgums (Fairness),

- Piederība grupai (In-group),
- Autoritāte (Authority),
- Fiziska un garīga tīrība (Purity).

Sociālā konservatīvisma skala. Četru jautājumu aptauja tika izveidota ar mērķi izpētīt cilvēku attieksmi pret dažādām sociālām parādībām: abortu, homoseksuālistu laulībām, stingrāku imigrācijas kontroli, lielāku brīvību reliģiskām izpausmēm skolās. Atbildes ir dotas Likerta skalā no 1 (*ļoti iebilstu*) līdz 7 (*ļoti atbalstu*).

Procedūra

Pētījums tika veikts Rīgā vairākās augstskolās tālmācības un klātienēs studentiem, dati tika ievākti 2007. gada oktobrī un novembrī. Katram respondentam tika piedāvātas veidlapas ar piecām aptaujām: MFQ – Morāles pamatu aptauja, kuru respondenti vispirms aizpildīja par sevi, un perspektīvās – par *ļau*no cilvēku un par *labo* cilvēku – tika piedāvāts iedomāties visļauņāko cilvēku un aizpildīt MFQ aptauju tā, kā to darītu šis cilvēks, pēc tam iedomāties vislabāko cilvēku un aizpildīt MFQ aptauju tā, kā to darītu šis cilvēks; *Sociālā konservatīvisma skala* politisko uzskatu noskaidrošanai un veidlapa sociāli demogrāfisko datu reģistrācijai (dzimums, vecums, izglītība, nodarbošanās, tautība, reliģiskā piederība, reliģijas nozīmīgums). Lai izlīdzinātu rezultātus un nepieļautu vienas perspektīvas ietekmi uz citu, aptaujas tika dalītas šādi – puse respondentu vispirms aizpildīja aptaujas par *ļau*no cilvēku un pēc tam – par *labo*; otra puse vispirms aizpildīja aptaujas par *labo* un pēc tam – par *ļau*no. Par sevi aptauja MFQ tika aizpildīta vispirms.

Aptaujas organizēšanā tika piedāvāta šāda instrukcija: *Jūs piedalāties aptaujā, kuras mērķis ir noskaidrot, kā cilvēki spriež par to, kas ir pareizi un kas – nepareizi. Lūdzu, novērtējiet, cik lielā mērā šie apgalvojumi Jums ir būtiski! Ievelciet krustiņu ailē, kas pauž nozīmīgumu konkrētajā skalā: nez nav būtiski; nav būtiski; mazliet būtiski; vidēji būtiski; ir būtiski; ārkārtīgi būtiski.*

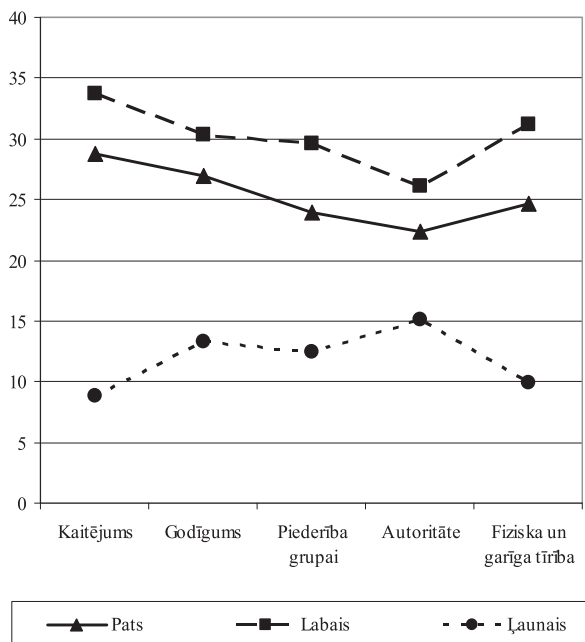
Dalība aptaujā bija brīvprātīga. Aptaujas veidlapas tika aizpildītas frontāli un individuāli bez laika ierobežojuma (238 anketas), kā arī atsūtītas pa e-pastu (30 anketas). Par derīgām tika atzītas 222 anketas. Respondenti, kas veica aptauju frontāli, tika instruēti par korektu anketu aizpildīšanu un ka nav pareizu vai nepareizu atbilžu. Viņi tika informēti, ka dati ir konfidenciāli un anketas – anonīmas.

Rezultāti

1. pētījuma jautājums. Labā un ļaunā morāles pamati izlasei kopumā.

Lai rastu atbildes uz pētījuma 1. jautājumu, katram morāles pamatam, mērītam MFQ, tika aprēķināti trīs indeksi – *pats*, *labais cilvēks*, *ļau*nais cilvēks. Tika summēti astoņi jautājumi katram pamatam, izrēķināti un salīdzināti vidējie indeksi. Rezultāti atspoguļoti 2. diagrammā.

Kā var redzēt no 2. diagrammas, Labs cilvēks ir cilvēks, kam ļoti svarīgi nenodarīt *kaitējumu* citiem, viņam svarīga tikumība un *fiziska un garīga tīrība*, kā arī *godīgums* un lojalitāte grupai. Vismazāk labajam cilvēkam ir nozīmīga *autoritāte*. Labā cilvēka morāles pamatu profils ir līdzīgs pašvērtējuma profilam, tikai labajam tiek piedēvēta vēl augstāka moralitāte. Savukārt *ļau*nais cilvēks tiek uzskatīts par tādu, kam nav svarīgi, vai tiek nodarīts *kaitējums*, un nav būtiska *fiziska un garīga tīrība*. Ļaunajam tiek pierakstīts augsts rādītājs *autoritātes* morālajā sistēmā, kā arī ir svarīgs *godīgums* un *piederība grupai*.

2. diagramma. Morāles pamatu trīs perspektīvas – pats, ļaunais un labais (vidējie)

Tika veikta 3 (Perspektīva: *pats, labais, ļaunais*) x 5 (Morāles pamati: *kaitējums, godīgums, piederība grupai, autoritāte, fiziska un garīga tīrība*) x 3 (reliģijas nozīmīgums: ļoti nozīmīga, nozīmīga, nenozīmīga) x 2 (politiskā orientācija: konservatīvie, liberālie) dispersijas analīze, kur pirmie divi mainīgie bija atkārtoti mērīti (*repeated measures*) un divi pēdējie – starpgrupu (*between group measures*) mainīgie. Rezultāti rāda, ka pastāv trīs perspektīvu statistiski nozīmīgas atšķirības – $F(2,210) = 139,03$; $p = 0,000$; statistiski nozīmīgas atšķirības piecos morāles pamatos $F(4; 420) = 14,07$; $p = 0,000$; statistiski nozīmīgas morāles pamatu atšķirības trīs perspektīvās: *pats, labais, ļaunais* – $F(8,840) = 26,30$, $p = 0,000$. Visi rezultāti ir atspoguļoti 3. tabulā.

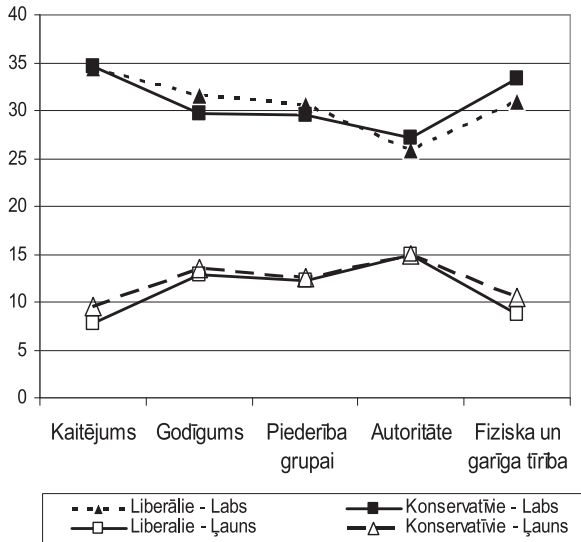
3. tabula

Multivariatīvās dispersijas analīzes rezultāti MFQ testam

Rādītāji	Df	F	p
3 perspektīvas	2	139,03	0,000
3 perspektīvas x Konservatīvisma grupas	2	1,49	0,229
3 perspektīvas x Reliģijas nozīmīgums	4	1,43	0,224
3 perspektīvas x Konservatīvisma grupas x Reliģijas nozīmīgums	4	0,65	0,630
5 morāles pamati	4	14,07	0,000
5 morāles pamati x Konservatīvisma grupas	4	3,85	0,004
5 morāles pamati x Reliģijas nozīmīgums	8	0,74	0,654
5 morāles pamati x Konservatīvisma grupas x Reliģijas nozīmīgums	8	0,75	0,650
3 perspektīvas x 5 morāles pamati	8	26,29	0,000
3 perspektīvas x 5 morāles pamati x Konservatīvisma grupas	8	1,13	0,342
3 perspektīvas x 5 morāles pamati x Reliģijas nozīmīgums	16	1,00	0,454
3 perspektīvas x 5 morāles pamati x Konservatīvisma grupas x Reliģijas nozīmīgums	16	2,10	0,007

2. pētījuma jautājums. Labā un ļaunā cilvēka piecu morāles pamatu saistība ar reliģiozitāti un konservatīvismu.

Respondentiem tika uzdots jautājums, cik nozīmīga viņiem ir reliģija, un piedāvāti trīs atbilžu varianti – *Nenozīmīga, neesmu reliģiozs; Nozīmīga, esmu reliģiozs; Ļoti nozīmīga, esmu ļoti reliģiozs.* 3. diagrammā var redzēt morāles pamatu saistību ar reliģijas nozīmīgumu.

3. diagramma. Labā un ļaunā morāles pamati saistībā ar reliģijas nozīmīgumu

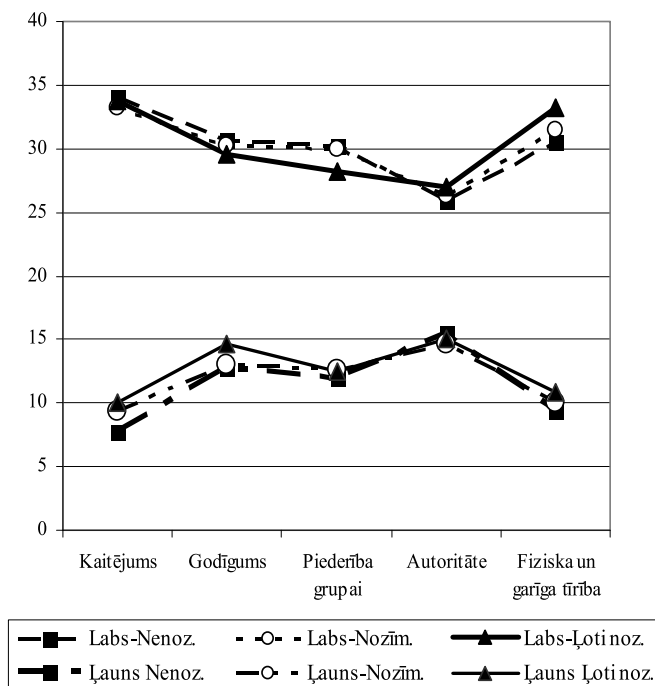
Daudzfaktoru dispersijas analīzes rezultāti (3. tabula) parādīja, ka nepastāv statistiski nozīmīgas piecu morāles pamatu atšķirības trīs perspektīvu saistībā (*pats, labais, ļaunais*) ar reliģijas nozīmīgumu: $F(16,840) = 1,23$, $p = 0,45$. Tomēr, kā var redzēt 3. diagrammā, ļaunā cilvēka tēls ir atšķirīgs cilvēkiem ar atšķirīgu reliģijas nozīmīgumu. Ļoti reliģiozi respondenti redz ļaunu cilvēku labāku, morālāku nekā nereliģiozi. Iespējams, cilvēka daba vairāk tiek uztverta kā laba, Dieva radīta. Trīs morāles pamati, kas tiek pierakstīti ļaunajam, ir ar augstāku rādītāju – *godīgums* $M = 14,59$, nereliģioziem respondentiem $M = 12,69$; *fiziska un garīga tīrība* ļoti reliģioziem $M = 10,76$, nereliģioziem $M = 9,4$; *kaitējums* ļoti reliģioziem respondentiem $M = 9,66$, nereliģioziem $M = 7,66$.

Priekšstati par labo cilvēku saistībā ar reliģiozitāti visām trim grupām ir diezgan līdzīgi – *labais* tiek saistīts ar *kaitējuma nenodarīšanu* un *fizisku un garīgu tīrību*. *Fiziska un garīga tīrība* reliģioziem respondentiem ir ļoti nozīmīga. Nereliģiozie respondenti piedēvē labajam arī augstu *godīgumu* un *piederības grupai* svarīgumu. Savukārt ļoti reliģiozie uzskata par mazāk svarīgu *piederību grupai* un *godīgumu*. Visām trim grupām vismazāk svarīga ir *autoritāte*, kas ir negaidīts rezultāts.

Politisko uzskatu pētīšanai tika piedāvāta četru jautājumu aptauja, kas mēra attieksmi pret šādām sociālām parādībām: abortu, geju laulībām, stingrāku imigrācijas kontroli un lielāku brīvību reliģiskām izpausmēm skolās. Respondenti, kas ir pret abortiem, geju laulībām un lielāku brīvību reliģiskām izpausmēm skolā, veido grupu ar augstu sociālā konservatīvisma līmeni (konservatīvie, $N = 52$), respondenti ar pretējiem uzskatiem vei-

do grupu ar zemo sociālā konservatīvisma līmeni (liberālie, N = 59). Morāles pamatu saistība ar politiskiem uzskatiem ir atspoguļota 4. diagrammā.

4. diagramma. Labā un ļaunā morāles pamati saistībā ar politiskiem uzskatiem

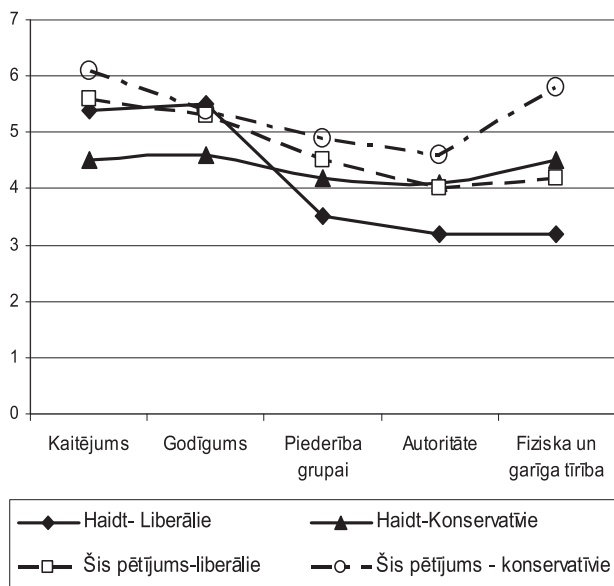
Daudzfaktoru dispersijas analīzes rezultāti (3. tabula) parādīja, ka nepastāv statistiski nozīmīgas atšķirības trīs perspektīvu saistībā (*pats, labais, ļaunais*) ar sociālā konservatīvisma līmeni: $F(8; 840) = 1,13$; $p = 0,342$. Respondentiem ar zemu sociālo konservatīvismu (liberāļiem) *labais* saistās ar *kaitējuma nenodarīšanu, godīgumu, piederību grupai* un *fizisku un garīgu tīrību*. Respondentiem ar augstu sociālo konservatīvismu *labais* saistās ar diviem morāles pamatiem – *kaitējuma nenodarīšanu* un *fizisku un garīgu tīrību*, savukārt *godīgums* un *piederība grupai* ir mazāk nozīmīgi, bet *autoritāte* ir visnesvarīgākā *labā* cilvēka morāles pamatsistēma.

Savukārt ļaunā cilvēka morāles pamatos nozīmīgākais abām grupām, liberāļiem un konservatīviem, ir *autoritāte*. Tātad pamatsistēma *autoritāte* visvairāk saistās ar *ļauno*. Respondentu aptaujas liecināja – *ļaunais* cilvēks uzskatīts, ka *cieņa pret autoritāti ir jānāca jau kopš bērnības*, un pildītu sava komandiera pavēles, pat ja tām nepiekrīstu. Viņš būtu pārliecināts, ka *vīriešiem un sievietēm sabiedrībā pienākas atšķirīgas lomas*. Ļaunajam cilvēkam būtu svarīgi, ka *kāds ir vai nav izrādījis cieņas trūkumu autoritātei, kāds ir vai nav ievērojis sabiedrības tradīcijas, kāds ir vai nav pildījis savus pienākumus*. Labajam cilvēkam šie jautājumi nav tik nozīmīgi, spriežot par to, vai kaut kas ir vai nav pareizs.

3. pētījuma jautājums. Morāles pamati liberāļiem un konservatīviem.

Replicējot Haita teoriju Latvijas kultūras vidē, tika veikta arī morāles pamatu salīdzinošā analīze respondentiem ar augstu un zemu sociālā konservatīvisma līmeni. Kā

var redzēt 5. diagrammā, morāles pamati atšķiras respondentiem ar zemu un augstu sociālo konservatīvismu: $F(4,420) = 3,85$, $p = 0,004$ un šī atšķirība ir statistiski nozīmīga, tikai nesaskan ar Haita un Greiema (2006) pētījumā iegūtajiem datiem.

5. diagramma. Morāles pamati saistībā ar politisko orientāciju šajā un Haita un Greiema (2006) pētījumā

ASV izlasē liberāliem respondentiem bija izteikti divi pamati – *kaitējums* un *godīgums*, pārējos pamatos rezultāti bija zemāki, bet konservatīviem respondentiem morāles pamatu profils bija lineārs un visi pieci pamati bija vienādi svarīgi, turklāt liberāļu izlasē 1. un 2. pamats bija ar augstāku radītāju nekā konservatīvajiem respondentiem. Latvijas izlasē rezultāti atšķiras – konservatīvo respondentu morāles pamatu profils kopumā ir augstāks par liberāļu profilu, ir izteikti trīs morāles pamati – *kaitējums*, *godīgums*, *fiziska un garīga tīrība*. Sabiedriskās morāles pamatiem (*piederība grupai* un *autoritāte*) ir zemāki rezultāti. Arī pirmajiem pamatiem – *kaitējumam* un *godīgumam* – konservatīviem respondentiem ir augstāki rādītāji nekā liberāļiem. Savukārt liberāļu profilā dominē divi pirmie pamati, līdzīgi Haita un Greiema (2006) pētījumam, tikai šo pamatu rezultāts ir zemāks nekā konservatīviem respondentiem.

Diskusija

Labais un *ļaukais* ir globāli konstrukti, emocionāli spēcīgi uzlādēti un, kā liecina teorētisko avotu analīze, veido cilvēku sabiedrības attīstības centrālo asi. Analizējot teorētiskos un praktiskos avotus, var secināt, ka sociālās zinātnes jomā ir maz empīrisku pētījumu tieši par labo un ļauno, iespējams, šī procesa sarežģītības un neviennozīmības dēļ, tāpēc trūkst skaidru, vispārpieņemtu šo konceptu definīciju. Tomēr jau 1935. gadā Hartmanis rakstīja: *Labs vai ļauns var būt tikai cilvēks, kura rīcībai ir noteikts mērķis* (minēts Lasmane, 2004).

Funkhauzers savos pētījumos (1991, 1993, 2001) apgalvo, ka *labā* un *ļauņā* stereotipiem ir tendence atbilst varas un kontroles dimensijām un šīs dimensijas ir universālas un var kalpot kā mērinstruments starpkultūru atšķirību izpētē. Apgalvojumi, kuri iekļaujas faktorā *kontrolē*, ir saistīti ar citu cilvēku ietekmēšanu, sava panākšanu vai ārējo ierobežojumu pārvarēšanu un situācijas kontrolēšanu. Šis faktors paredz kontroli kontroles pēc, nevis kontroli ar mērķi kaut ko sasniegt. Apgalvojumi, kuri iekļaujas faktorā *vara*, atspoguļo vēlmi sasniegt kādus mērķus vai reālu mērķu sasniegšanu (pretstatā sava panākšanai).

Šā pētījuma autorei šķita svarīgi paraudzīties uz *labā* – *ļauņa* dimensijām caur morāles pamatu (Haidt) prizmu, jo *labs* un *ļaus* ir morāles kategorijas un *varas* un *kontroles* dimensijas raksturo tikai individuālo morāli un morāles pamatsistēmu *godīgums* (Haita teorijā).

Rezultāti rāda, ka *Labā* un *Ļauņā* cilvēka morāles pamati ir izteikti atšķirīgi – labam cilvēkam tiek piedēvēta augstāka moralitāte visos piecos morāles pamatos. Tas nozīmē, ka priekšstati par labo un ļauno ir krietni plašāki un tos nevajag saistīt tikai ar varu un kontroli, kā to dara Funkhauzers (1991), un arī nav tik ļoti nodalīti no morāles, kā to uzskata Dubniks un Džastis (Dubnick & Justice 2005).

Kā liecina pētījumā iegūtie rezultāti, cilvēku ikdienas apziņā labais un ļaunais atrodas morālā diskursa ietvaros. Labam cilvēkam ir ļoti svarīgi nenodarīt kaitējumu citiem, būtisks ir arī šķīstums un morālā tīrība, godīgums, piederība grupai, taču mazāk svarīga latviešu izlasei ir autoritāte. Labo cilvēku visvairāk raksturo individuālā (*kaitējums*, *godīgums*) un teoloģiskā morāle (*fiziska un garīga tīrība*), kā arī tikumi, kas raksturo šīs pamatsistēmas, – labsirdība, līdzjūtība, taisnīgums, tikumiskums, morālā tīrība. Tikums – netikums no angļu *Relevant virtues [and vices]*.

Sabiedriskā morāle (*piederība grupai* un to raksturojošie tikumi, piemēram, lojalitāte grupai, patriotisms, heroisms) nav tik nozīmīga *labajam*, bet *autoritātes* pamatsistēma vairāk raksturo *ļauņu* cilvēku. Iespējams, ka postpadomju Latvijā cilvēki uztver sabiedrisko morāli kā ļaunuma nesēju, jo vairāk nekā 50 gadu sociālisma sabiedriskā morāle tika uzspiesta ar varu un grupa tika pacelta virs indivīda, tādā veidā pārkāpjot cilvēku tiesības pēc individuālās un ideoloģiskās brīvības. Morāles pamata *autoritāte* nenozīmīgums var izskaidrot arī politiskos procesus, kas notiek pašreiz Latvijā – agresīva kritika politikajā un mediju telpā, kas vērsta pret politiķiem un uzņēmējiem, dažreiz šķiet nekulturāla un destruktīva. Iespējams, ka tas nav saistīts ar politiskās kultūras trūkumu, bet ar tikumu *paklausība* un *cieņa* pret autoritātēm nenozīmīgumu latviešu kultūrā. Iespējams, ka sabiedriskās morāles mazsvarīgums var būt par iemeslu politiķu nespējai veidot savstarpējo dialogu šobrīd, kad Latvijā ir ekonomiskā krīze, un šis dialogs būtu izdzīvošanas jautājums.

Pētījuma rezultāti rāda, ka *labā* un *ļauņā* cilvēka morāles pamati īpaši neatšķiras respondentiem ar konservatīviem politiskiem un reliģiskiem uzskatiem. Tas varētu liecināt, ka *labā* un *ļauņā* konstruktiem ir arhetipiska daba, kas atrodas ārpus reliģiskās un politiskās ideoloģijas. Haita piecu morāles pamatu teoriju var izmantot, pētot priekšstatus par labo un ļauno.

Politiskiem liberāļiem un konservatīvajiem atšķiras morāles pamati, bet rezultāti nesaskan ar Haita rezultātiem. Latvijas konservatīvie balsta savus priekšstatus par morāli uz trim pamatiem (*kaitējums*, *godīgums*, *garīga un morāla tīrība*), nevis uz pieciem, kā

tas ir ASV izlasē. Pētījuma dalībnieki ir latvieši, iespējams, tas raksturo latviešu kultūru kā vairāk vērstu uz indivīdu un garīguma meklējumiem.

Šim pētījumam ir arī trūkumi – izlase ir maza, turklāt tajā ir lielākoties latviešu respondenti. Svarīgi pētīt arī krievu un citu tautību cilvēku priekšstatus par labo un ļauno, jo Latvija ir multikulturāla valsts. Ir nepieciešams dažādot izlasi, jo sociālā darba, psiholoģijas, pedagoģijas, ētikas, tehnisko zinību, uzņēmējdarbības un militāro zinību studenti, kas piedalījās šajā pētījumā, nevar reprezentatīvi raksturot visu Latviju. Būtu interesanti noskaidrot, vai pastāv starpkultūru atšķirības morāles pamatos un *labā* un *ļauņā* morāles pamatos.

Izmantotie informācijas avoti

- Adorno, T. W. (2002). The Stars Down to Earth. In Adorno: *The Stars Down to Earth Hand othet Essays on the Irrational in Culture*, edited by S. Crook. London: Routledge.
- Altemeyer, R. (1996). *The Authoritarian Specter*. Harvard University Press.
- Altemeyer, R. (1998). The other 'authoritarian personality. In M. Zanna (Ed.) *Advances in Experimental Social Psychology*, 30, p. 47–92. San Diego: Academic Press.
- Arendt, H. (1958). *The origins of totalitarianisms*. 2nd ed. Cleveland, OH: The World Publishing Co.
- Arendt, H. (1963). *Eichmann in Jerusalem: A report on the banality of evil*. New York: Viking Press.
- Arendt, H. (2003). *Responsibility and Judgment*. New York: Schocken Books.
- Bandura, A., Underwood, B., & Fromson, M. E. (1975). Disinhibition of aggression through diffusion of responsibility and dehumanization of victims. *Journal of Research in Personality*, 9, p. 253–269.
- Bandura, A. (1999). Moral disengagement in the perpetration of inhumanities. *Personality and Social Psychology Review*, 3, p. 193–209.
- Baumeister, R. F. (1997). *Evil: Inside human cruelty and violence*. N.Y.: Freeman.
- Bargh, J. A., & Ferguson, M. J. (2000). Beyond behaviorism: On the automaticity of higher mental processes. *Psychological Bulletin*, 126, p. 925–945.
- Chirumbolo A., Areni, A., & Sensales, G. (2004). Need for cognitive closure and politics: Voting, political attitudes and attributional style. *International Journal of Psychology*, 39 (4), p. 245–253.
- Darley, J. M. (1992). Social Organization for the Production of Evil. *Psychological Inquiry*, 3 (2), p. 199–218.
- de Waal, F. B. M. (1996) *Good natured*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Dovidio, J. F., Gaertner, S. L., Nier, J. A., Kawakami, K., & Hodson, G. (2004). Contemporary Racial Bias: When Good People Do Bad Things. In A. G. Miller (Ed.) *The Social Psychology of Good and Evil*, p. 141–168. The Guilford Press: New York, London.
- Dubnick, M. J., & Justice, J. B. (2005). The Evil of Administrative Ethics. Accepted for publication: *Administration & Society*.
- Duntley, J. D., & Buss, D. M. (2004). The Evolution of Evil. In A.G. Miller (Ed.) *The Social Psychology of Good and Evil*, p. 102–127. The Guilford Press: New York, London.
- Funkhouser, G. R. (1986). *The power of persuasion*. New York: Times Books.
- Funkhouser, G. R. (1991). Cross-Cultural Similarities and Differences in Stereotypes of Good and Evil: A Pilot Study. *The Journal of Social Psychology*, 13 (6), p. 859–874.
- Funkhouser, G. R. (2000). A World ethos and the Clash of Civilizations: a crosscultural Comparison of Attitudes. *International Journal of Public Opinion Research*, 12 (1), p. 73–79.
- Gilligan, C. (1982). *In a different voice: Psychological theory and women's development*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Greene, J., Nystrom, L., Engell, A., Darley, J., & Cohen, J. (2004). The neural bases of cognitive conflict and control in moral judgment. *Neuron*, 44, p. 389.

- Haidt, J., & Hersh, M. A. (2001). Sexual morality: The cultures and reasons of liberals and conservatives. *Journal of Applied Social Psychology*, 31, p. 191–221.
- Haidt, J. (2001). The emotional dog and its rational tail: A social intuitionist approach to moral judgment. *Psychological Review*, 108 (4).
- Haidt, J., & Joseph, J. (2004). Intuitive Ethics: How Innately Prepared Intuitions Generate Culturally Variable Virtues. *Daedalus*, p. 55–66, Special issue on human nature.
- Haidt, J. & Bjorklund, F. (2006). Social Intuitionists Answer Six Questions About Moral Psychology. in: W. Sinnott-Armstrong (Ed.), *Moral Psychology*, 3.
- Haidt, J., & Graham, J. (2007). When morality opposes justice: Conservatives have moral intuitions that liberals may not recognize. *Social Justice Research*, 20, p. 98–116.
- Haidt, J., & Graham, J. Planet of the Durkheimians, Where Community, Authority, and Sacredness are Foundations of Morality. In J. Jost, A. C. Kay, & H. Thorisdottir (Eds.), *Social and Psychological Bases of Ideology and System Justification*. Retrieved from <http://faculty.virginia.edu/haidt/mf.html>.
- Hauser, M. (2006). *Moral Minds: How nature designed our universal sense of right and wrong*. New York: HarperCollins.
- Jensen, L. A. (1997). Culture wars: American moral divisions across the adult lifespan. *Journal of Adult Development*, 4, p. 107–121.
- Jensen, L. A. (1998). Moral divisions within countries between orthodoxy and progressivism: India and the United States. *Journal for the Scientific Study of Religion*, 37, p. 90–107.
- Jones, D. (2007). Moral Psychology: The depths of disgust. *Nature*, 447, p. 768–771.
- Jost, J. T., Kruglanski, A. W., & Simon, L. (1999). Effects of epistemic motivation on conservatism, intolerance, and other system – justifying attitudes. In L. L. Thompson, J. M. Levine, & D. M. Messick (Eds.), *Shared cognition in organizations: The management of knowledge*, p. 91–116. Hove, UK: Lawrence Erlbaum Associates Inc.
- Jost, J. T., Glaser, J., Kruglanski, A. W., & Sulloway, F. J. (2003). Political conservatism as motivated social cognition. *Psychological Bulletin*, 129, p. 339–375.
- Koenigs, M., & Tranel, D. (2007). Irrational Economic Decision-Making after Ventromedial Prefrontal Damage: Evidence from the Ultimatum Game. *The Journal of Neuroscience*, 27 (4), 951–956.
- Koenigs, M., Young, L., Adolphs, R., Tranel, D., Cushman, F., Hauser, H., & Damasio, A. (2007). Damage to the prefrontal cortex increases utilitarian moral judgments. *Nature*.
- Kohlberg, L. (1969) Stage and sequence: The cognitive-developmental approach to socialization. In D. A. Goslin (Ed.), *Handbook of socialization theory and research*. Chicago: Rand McNally.
- Kohlberg, L. (1984). *Essays on moral development: Vol. 2. The psychology of moral development*. New York: Harper & Row.
- Kohlberg, L. (1981). *Essays on moral development: Vol. 1. The philosophy on moral development*. New York: Harper & Row.
- Kohlberg, L., & Turiel, E. (1978). *Moralische Entwicklung und Erziehung*. Weinheim Belts.
- Lee, M., Zimbardo, P. G. & Berthoff, M. (1977) Chy Murders. *Psychology Today*, 11, p. 69–70.
- Myer, G. (2003). *A young man radicalized by his months in jail*. York Times, 1–14.
- Mackie, J. L. (1955). Evil and Omnipotence. *MIND* 64 (254), p. 200–212.
- Milgram, S. (1963). Behavioral study of obedience. *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 67, p. 371–378.
- Milgram, S. (1974). *Obedience to authority*. New York: Harper & Row.
- Miller, A. G (2004). What can the Milgram Obedience Experiment Tell us about the Holocaust? Generalizing from the social Psychology Laboratory. In A. G. Miller (Ed.) *The Social Psychology of Good and Evil*, p. 193–240. The Guilford Press: New York, London.
- Moll, J., Zahn, R., de Oliveira-Souza, R., Krueger, F., & Grafman, J. (2005). The neural basis of human moral cognition, *Nature Reviews Neuroscience*, 6, p. 799–809.
- Neiman, S. (2002). *Evil in modern thought: an alternative history of philosophy*. Princeton, N. J.: Princeton University Press.
- Piaget, J. (1965). *The moral judgment of the child*. New York: Free Press.

- Ross, L. (1977). The intuitive Psychologist and his shortcomings. In Berkowitz (Ed.) *Advances in experimental social psychology*, 10, p. 173–220. N. Y.: Academic Press.
- Ross, L., & Nisbett, R. E. (1991). *The person and the situation*. New York: McGraw-Hill.
- Shweder, R. (1990). In defense of moral realism: Reply to Gabennesch. *Child Development*, 61, p. 2060–2067.
- Shweder, R. A., & Haidt, J. (1993). The future of moral psychology: Truth, intuition, and the pluralist way. *Psychological Science*, 4, p. 360–365.
- Shweder, R. A., Much, N. C., Mahapatra, M., & Park, L. (1997). The “big three” of morality (autonomy, community and divinity), and the “big three” explanations of suffering. In A. Brandt & P. Rozin (Eds.), *Morality and Health*, p. 119–169. New York: Routledge.
- Staub, E. (2004). Basic Human Needs, Altruism and Aggression. In A. G. Miller (Ed.) *The Social Psychology of Good and Evil*, p. 51–85. The Guilford Press: New York, London.
- Schwartz, S. H., & Huisman, S. (1995). Value priorities and religiosity in four Western religions. *Social Psychology Quarterly*, 58, p. 88–107.
- Turiel, E. (1990). *The development of social knowledge: Morality and convention*. Cambridge University Press.
- Trivers, R. L. (1971). The evolution of reciprocal altruism. *Quarterly Review of Biology*, 46, p. 35–57.
- Zimbardo, P. G. (2004). A Situationist Perspective on the Psychology of Evil: Understanding How Good People Are Transformed into Perpetrators. In A. G. Miller (Ed.) *The Social Psychology of Good and Evil*, p. 21–51. The Guilford Press: New York, London.
- Zimbardo, P. G. (2007). *The Lucifer Effect. Understanding How Good People Turn Evil*. Retrieved from www.zimbardo.com
- Lasmane, S. (2004). *20. gadsimta ētikas pavērsieni*. Rīga: Zvaigzne ABC.

Summary

This study addresses the following questions: What moral foundations are attributed to a very good person and a very evil person? Are there any distinctions between the moral foundations of good and evil in people with different religious and political views? The selection consisted of 222 adult respondents. The Haidt, Graham and Nosek's Moral Foundations Questionnaire (2007) was used to measure three perspectives – self, good, evil –, as well as the Scale of Social Conservativeness. The research revealed five statistically significant distinctive moral foundations for three perspectives – self, good, evil. There are no moral distinctions among the three perspectives in relation to religion and the level of social conservativeness.

The results show that the concepts of good and evil are broad and should not be associated only with power and control (Funkhouser, 1991, 2000, 2001), and that they are not entirely separate from moral foundations either (Dubnick & Justice, 2005).

Keywords: good, evil, five moral foundations, political views, religiousness.

LU Raksti. 742. sēj. Psiholoģija. 2008

LU Akadēmiskais apgāds
Baznīcas ielā 5, Rīgā, LV-1010
Tāl. 67034535

Iespiests SIA "Latgales druka"